

GILLIS – ZÉKÁNY

HAMIS PROFETÁK

A SZENT ISTVÁN TÁRSULAT KIADÁSA

James M. Gillis C. S. P.

*

HAMIS PRÓFÉTÁK

JAMES M. GILLIS C. S. P.

*

HAMIS PRÓFÉTÁK

(FALSE PROPHETS)

FORDITOTTA

ZÉKÁNY TIHAMÉR

BUDAPEST

A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

1939

False Prophets, copyright 1925 in the United States of America
by The Macmillan Company.

Nihil obstat. *Dr. Nicolaus Tóttösy*, censor dioecesanus. Nr. 5350/939.
Imprimatur. Strigoni die 8. Augusti 1939. *Dr. Joannes Drahos*, vicarius
generalis.

Stephaneum nyomda, Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.
Felelős : ifj. Kohl Ferenc.

GEORGE BERNARD SHAW.

I.

A vélemények eltérnek George Bernard Shaw-nak, eme sajátosságosan érdekes emberi jelenségnek értékét illetőleg. Némelyek — állításuk szerint — a ma élő gondolkodók egyik legnagyobbikát látják benne. Mások szerint nem egyéb, mint irodalmi zsonglőr — sarlatán. Kiadói arról biztosítanak, hogy «ő gondolkozik fél Európa helyett». Az egyik könyvének borítékára nyomtatott kiadói tájékoztató megéppenséggel arról biztosít, hogy: «Mikor Shaw beszél, az egész világ felfigyel».

Egy dolog bizonyosnak látszik. Shaw tudja, hogy kell írni. Párbeszédei pattognak, szikráznak. Szellemessége kétségbevonhatatlan. Mestere nemcsak a paradoxszonnak, hanem az epigrammának is. Jóllehet, kihívja olvasói türelmét azzal, hogy színdarabjai elé lehetetlenül hosszú előszókat ír, egy olvasó sem hagyja ki az előszókat. Azok tudniillik jobbak, mint maguk a darabok. A farok (ha szabad az előszót faroknak neveznünk) csóválja mindig az ebet és nem fordítva. Igaz, Shaw tud unalmas is lenni. Tanu rá a *Vissza Matuzsálemhez*,¹ egy darab, melynek egyszeri előadásához három estére van szükség s amely nemcsak észszerűtlenül hosszúra nyújtott, hanem egyben tűrhetetlenül unalmas is. Néha Homérosz is szundikál. Shaw is szundikál s a hallgatóság együtt bóbiskol vele. Általában véve azonban az unalmasság hibái között a legutolsó. Tud ördögösen ügyes lenni.

¹ Back to Methuselah.

Módszere a sarlatáné, vagy bohócé. Jelképe a csörgő-sipka, őstípusa az udvari bolond. A bolondnak kiváltsága volt, hogy a király szeme előtt bukfenceket hányhatott. Bántalmazhatta a királyt, kigúnyolhatta, majmolhatta, harsányan hahotázhatott rajta. Szabad volt fittyet hánynia a király orra előtt, vagy fejen vágni őt egy felfújót hólyaggal. És — hogy mi is bohócossággal éljünk — mindezt «elvihette szárazon». Sérthetetlen volt. A felségsértés számára nem jelentett semmit. Hasonlóképpen Shawnak is az a fogása, hogy bántalmazza azokat, akiknek kegyéből él. Ő is szemtől-szembe fittyet hány hallgatóinak vagy olvasóinak. Fejen vágja őket, néha felfújót hólyaggal, de gyakrabban görcsös fütykőssel. Vívókarddal csiklandozza őket s míg nevetnek, a kardot bordáik közé döfi. Mert tréfái gyilkos tréfák.

A csodálatos dolog itt az, hogy, mint az udvari bolond, mindezt «elviszi szárazon». Az angolok, kik elsősorban alkotják közönségét, talán az összes nemzetek közül leginkább érzékenyek a nevetségessé tétellel szemben. Azonkívül, ha már bántalmat kell eltűrniök, akárkitől szívesebben tűrik azt el, mint egy írtól. Mégis Shaw, az ír, gúnnyal szurkálja az angolokat s azok együtt nevetnek vele sajátmagukon. Ekkor szamaraknak és tökfilkóknak nevezi őket, mert nevettek, mikor bosszankodniok kellett volna s ők viszont tapsolnak neki örömeikben s csodálatukban. Rájuk ordít, hogy hülyék s ők felkiáltanak: «Milyen aranyosan tréfás ez a fickó!»

De mi, amerikaiak, ne nevezzük ezért az angolokat nehéz felfogásúaknak. Ha Shaw hipnotizálta az angolokat, az amerikaiakat egyenesen elkábította. Mikor néhány honfitársunk pár évvel ezelőtt meg akarta akadályozni Shaw egyik darabjának előadását New-Yorkban, annak erkölcs-telen tartalma miatt, Shaw valósággal üvöltözött mérgében. Kijelentette, hogy az amerikaiak «szemérmetlenül örültek».

Azt állította, hogy a levelek, melyeket neki írtak, tele voltak «alávaló beszéddel», «durva inszINUÁCIÓKKAL» s «örjögő obszcénitással». Azok, akik hozzá vannak szokva Shaw-nak szinte természetévé vált színpadias túlzásaihoz, meg fogják érteni, hogy mindeme vad invektívák által csupán azt a tényt akarta közölni: néhányan megmondták neki, hogy a szóbanforgó darab illetlen és erkölcstelen. Közismert dolog, hogy Shaw éktelen lármát csap, mihelyt valaki nincs egy véleményen vele. Ha egyszer méltatlankodása fellángol, a legsztelenebb túlzást is kevésnek tartja. Vegyünk egy másik példát. Évekkel ezelőtt — beszéli — résztvett egy methodista lelkészlakban tartott gyűlésen, hogy ott a házasságról s válásról vitatkozzék. Utólag kijelentette, hogy «Nagy Péter megbotránkozott volna . . . s Don Juan kolostorba menekült volna», ha tanui lettek volna annak, amit abban a jámbor lelkészlakban tartott gyűlésen beszéltek. Ezzel valószínűleg azt akarja mondani, hogy valamelyik lelkész nyílt, bibliai szavakkal jellemezte Shaw terveit a házasság eltörléséről s a többnejűség bevezetéséről.

Mindezek ellenére, bizonyos amerikai rajongói — meg nem rettenve Shaw brutális és utcai gyalázkodásaitól néhány honfitársukkal szemben — ismét kihívták nemes haragját azzal, hogy megkérték, jöjjön át az óceánon, tartson néhány felolvasást, mintegy jogcímül az óriási tiszteletdíjért s tegye ki magát az intelligencia bálványozásának. Shaw azonban visszadörögte: «Minek menjek én Amerikába, a lincselések és banditák hazájába? Ki tudja, nem fognak-e lelőni New-York utcáin, vagy máglyán megégetni Illinois-ban!» A meghívást intéző amerikaiak nevettek a tipikus Shaw ízű tréfán s mindenfelé eldicsekedtek vele, mint ahogy Boswell sietett feljegyezni életrajzában in perpetuum rei memoriam a tényt, hogy Johnson doktor megint durván bánt vele, letorkolta,

összeszidta. Johnsonnak persze könnyen megbocsáthatunk, mert zordon külseje szinte nőiesen gyengéd szívet takart, Shaw-nak azonban, ha egyáltalában van szíve, azt még nem látta senki és Shaw nem is fogja azt megmutatni soha senki-nek. Csak úgy vaktában idézünk még egyet-kettőt ízléses válaszaiból. Egy hűséges csodálója rajongva kérdezte tőle, miért nem eszik húst sohasem. «Mert attól félek, hogy olyan buta leszek, mint ti, húsevők», volt a finoman szellemes válasz. Mikor arra kérték, hogy vegyen részt Shakespeare háromszázéves születési évfordulójának ünneplésén Stratfordban, ezt felelte: «A saját születésnapomat sem ünneplem meg. Minek ünnepelem a Shakespeare-ét?» Shaw sajtó-ügynökei sok ilyen anekdotát terjesztettek róla, szellemességének illusztrálásául. Akadnak azonban filiszterek, akik az ilyesmit inkább hajlandók barbárságnak és hóbortos fecsegésnek tekinteni.

Brutalitásában azonban van módszer épügy, mint bohóckodásában. Az udvari bolondhoz hasonlóan leköti figyelmünket vicceivel s fintoraival, kegyetlen szellemességével s durva viselkedésével s mikor mindnyájan figyelünk reá, kikiabálja szennyes Istenkáromlásait. Frank Harris-hoz írott egyik levelében ezt mondja: «Ami engem illet, természetes, hogy durva fickó vagyok. Azonban csak észak-északnyugat felé. Ha durvaság is mindez, de van benne céltudatosság.» «A komédiázás» — magyarázza — «megbecsülhetetlen eszköz.» «Csak egyszerűen meg kell mondanom, hogy mit gondolok s kacag mindenki. Tudom, hogy nézeteim látszatra extravagánsak s nem őszinték, de ha az angol nép tudná, mennyire komolyan veszem azokat, megitatná velem az ürömpoharat.» Más helyen hozzáteszi jelentőségteljesen és szerényen: «Ha egy nagy ember igazán meg tudná magát értetni velünk, felakasztanánk».

II.

Természetesen Shaw nem mindig nehézkes és goromba. Gyakrabban — sőt majdnem mindig — ügyes s valóban szellemes. Nem merném tagadni, hogy briliáns. Ha azonban arra kérne valaki, ismerjem be, hogy Shaw eredeti gondolkodó, itt már határozottan ellenmondanék. Azt hiszem ugyanis, Shaw-nak minden csak némiképpen is figyelmes olvasója kénytelen csakhamar rájönni, hogy a Shaw-féle «eredetiség» valójában mesterségesen előállított. Mindig ugyanazt a receptet követi. A recept formulája: «Tedd nevetségessé azt, amit az emberi nem tisztel s magasztald azt, amitől irtózáttal fordul el». Például. Az emberiség a vallást mindig áldásnak tartotta. Shaw ugyanezt átoknak tekinti. A szegénységet általában szerencsétlenségnek tartják, de nem szükségképpen bűnnek. Shaw azt állítja, hogy a szegénység bűn. A legtöbb férfi és nő azt hiszi, hogy ha a gyermek szereti anyját, ez szép dolog. Shaw ezt «borzasztó»-nak nevezi. Mi a házasságot szentségnek s az erkölcsiség védőbástyájának tekintjük. Shaw lármásan tiltakozik ez ellen, mondván, hogy a házasság «a legszabadosabb az összes intézmények között». A hazafiság — ha igazi — elismerten nemes dolog. Shaw szerint azonban «szégyenletes». Keresztények a vértanukat az emberiség legnagyobb hőseinek tekintik. Sőt nem keresztények is, akik azt hiszik, hogy a mártírok hiába haltak meg, nem kevésbbé csodálják őket, mert elvekért s lelkiismeretük szavát követve mentek a halálba. A vértanúság, bármilyen ügy érdekében, erkölcsi és fizikai bátorságot tételez föl. Shaw azonban a vértanúságot csalhatatlan bizonyítéknak tekinti arra, hogy az illető számár volt. Gúnyolja a vértanukat s durva karikatúrákat készít róluk. Következete- sen ehhez, visszautasí tottaaz alkalmat arra, hogy ő maga is

mártír lehessen. Mikor a világháború közeledett, sőt mikor már tényleg meg is kezdődött, gyalázta Angliát s magasztalta Németországot. Most az egyszer azonban az angoloknak nem volt kedvük nevetni. Mire először elhallgatott, majd egy időre a tömeg ízlésének megfelelően megváltoztatta nézeteit.

E gyáva eljárását tekintetbe véve, jellemzőnek tarthatjuk, miért illeti Szent Atanáz különösképpen vitriolos gyalázkodásokkal. Szerinte Szent Atanáz «bolond, Istentelen bolond s a szónak egyetlen komoly értelmében, kárhozott bolond». Tudniillik Atanáz volt az, aki «szembenállott az egész világgal» (Athanasius contra mundum) Krisztus Istenségének védelmében. Ezt emlékezetben tartván, megérthetjük, miért választja ki Shaw éppen őt az összes szentek közül különösképpen ócsárlása tárgyául.

Vegyünk egy másik példát Shaw gépies, automatikus «spiritus contradictionis»-ára. Mivel Shakespeare-t mindenki nagynak tartja, Shaw lekicsinyli őt is. Szerinte Shakespeare darabjai «tele vannak morális közhelyekkel, tapsvadász sovinizmussal, kocsmai viccelődéssel, dagályos értelmetlenséggel s összelopkodott filozófiai rongydarabokkal». Még Hamlet sem menekül meg. «A színész szájába adott szavak, melyeknek az a rendeltetésük, hogy Hamletet a karzat előtt a filozófus színében tüntessék fel, legnagyobbbrészt csupa harmonikus közhelyek, melyek a szó-muzsikának némi legyengítésével Pecksniffhez¹ volnának méltók.

Shaw becsmerli a shakespearei színészeket is s — szokása szerint — megfelelően minden lovagiasságról, megtámad egy különösképpen nemeslelkű és tehetséges nőt, Mary Andersont. «A világ» — úgymond — «lábtörő gyanánt

¹ Visszataszító képmutató Dickens *Martin Chuzzlewit*-jében. (Fordító.)

borul a földre, hogy „a mi Mary-nk” lábát csókolhassa». Holott ez «még csak színésznő sem volt. Eltávozott a színpadról, mielőtt még tanoncéveit kitöltötte volna». Shaw-t nyilván sohasem hagyja el az akadémikuskodásra való hajlama. Egyszerűen nem akar egy véleményen lenni az emberiséggel. Az ugyanazon recepthoz való ragaszkodás azonban fárasztó s végül elviselhetetlenül egyhangúvá válik.

Bölcselite a mérsékletlen pesszimizmus. Minden ami van, rossz. Mindent ami van, el kell pusztítani. «Forradalmi író vagyok, mindig az voltam és az is leszek», mondja önmagáról. S Tanner képében így dicsekszik az *Ember és Túlemler*¹-ben: «Hiteket ingatok meg s bálványokat rombolok». Cato programja szerény volt ehhez képest: «Carthago est delenda», Karthágót el kell pusztítani. Shaw az egész civilizáció elpusztításáról kiáltozik. Nem tud semmiről, ami jó volna. «Törvényeink lehetetlenné tesznek minden törvényességet. Jólétünk nem egyéb szervezett rablásnál. „A tulajdon lopás” mondta Proudhon s ez az egyetlen teljes igazság, melyet e tárgyról mondtak. Erkölciségünk szemérmetlen képmutatás; az életbölcseiséget tapasztalatlan, hiszékeny bolondok közvetítik nekünk. Az államhatalmat gyáva, gyöngé bábok gyakorolják. A becsületről alkotott fogalmunk minden részében hamis. Az egész fennálló rend ellen vagyok.» Még az olyan blazirt kritikus is, mint James Huneker, elszörnyűködött némileg (vagy talán csak mulatott?) Shaw mindeneket elsöprő ítéletein. Így foglalja össze: «Mindnyájan tévedésben vagyunk. A vallásos hit nem egyéb az ősök imádásának megváltozott formájánál. A társadalmi élet csalás. Minden dicsőségünk, legyen az polgári vagy katonai, költői vagy mechanikai, nem egyéb óriási tévedésnél». Huneker azonban nem méltányolja

¹ Man and Superman.

elégge Shaw pesszimizmusát. Lássuk a többi Shaw saját szavaiból. «Szépség, tisztaság, becsületesség, vallás, erkölcsiség, művészet, hazafiság, bátorság és minden egyéb nem más pusztán szavaknál, melyeket akár én, akár bárki más épúgy kifordíthatunk, mint egy kesztyűt.» Szinte hallhatjuk, amint a «bátorság» szó után egyet lélegzik s megkérdezi magától sotto voce. «Lássuk csak, nem hagytam-e ki valamit?» majd biztonság kedvéért hozzáteszi: «és minden egyéb». Ismerjük el, hogy nem hagyott ki semmit. Itélkezett mindenek felett. De, hogy a mérték «teljes, tetézt és túlömlő» legyen, így folytatja: «A gyávaság általános. Hazafiság, közvélemény, szülői kötelesség, önfegyelmzés, erkölcsiség csak szép álnevei a megfélemlítésnek s kegyetlenség, falánkság és hiszékenység szorítják hámba a gyávaságot». «Mi a divatos társaság? Minek vallja magát? Nimfák elragadó táncának. De mi az valójában? Nyomorult leányok borzalmas körmenete, mindegyikük egy-egy cinikus, ravasz, kapzsi, kiábrándult, tudatlanul tapasztalt, romlottlelkű vénasszony karmaiban, akit anyjának nevez s akinek kötelessége, hogy az ő lelkét is megrontsa s eladja őt a legtöbbet ígérőnek.» A jelzők egész sorának ilyen egy lélegzetre való kiontása után az olvasó kísértésbe jöhet, hogy megkérdezze magától: «Mi ez? Irodalom, vagy Billingsgate?»¹ Művész ez az ember, vagy pojáca?» Bármi legyen is a felelet, egy bizonyos. Shaw mellett Schopenhauer valóságos Pollyannának² látszik.

A legrosszabb (vagy, hogy Shaw szellemében beszéljünk, a legjobb) mindebben az, hogy e bajokra orvosság

¹ Londoni halpiac, mely már a XVII. század óta híres volt az ott hallható durva beszédekről. (Fordító.)

² Derűs lelkű leány, ki mindenben csak a jót látja meg. Eleanor Hodgman beszéleinek hőse. (Fordító.)

nincsen. Nincs remény. «El a haladásról való lúdgágogással!» kiáltja. «Az ember, úgy amint van, sohasem lesz képes egy könyöknýt is adni természetéhez politikai, tudományos, vallási, vagy művészeti kuruzslásai által.» «Nem tudom, van-e még valami illuziótok művelődésről, haladásról s hasonlóról. Nekem nincs . . . A dajkám szeretete mondogatni, hogy a sertés füléből nem lehet selyemtáskát készíteni s minél jobban látom egyházaink, egyetemeink s irodalmi bölcseink erőlködését, hogy a tömeget színvonala fölé emeljék, annál inkább győződöm meg arról, hogy dajkámnak igaza volt.» E dajka mindenesetre nagyon jeles asszony-ság lehetett, hogy többet tudott, mint az összes egyházak, egyetemek s irodalmi bölcsek együttvéve. S miután Shaw mondja, hogy igaza van, kétségkívül mindnyájunknak el kell fogadnunk bölcselkedését. De az aztán igaz, hogy ezzel ki is veszünk minden örömet az életből. Még az *Ördög Tanítványa*¹-ban szereplő természetellenes lelketű kálvinisták sem álmodtak soha szomorúbb s reménytelenebb dolgokról. Shaw erősen hisz az emberi nem teljes megátalkodottságában.

III.

Általános képromboló s mérsékletlen pesszimista lévén, Shaw természetesen ellensége a vallásnak is. Voltaire szírinte hiszékeny bolond volt, mert azt gondolta, hogy talán lehet Isten. «Voltaire ateisztikus hiszékenysége felháborító. Még az ateisták is szememre hányják, hogy hitetlen vagyok s az anarchisták, hogy nihilista vagyok, mert nem tudom elviselni erkölcsi tirádáikat.» Aki ateistább az ateistáknál, nihilistább az anarchistáknál s kevésbé erkölcsös mind-

¹ The Devil's Disciple.

kettőjükénél, az már aztán tényleg ördögös fickó. Azonban az ateizmus, nihilizmus s erkölcsellenesség jó üzlet. Ezt be is ismeri: «Ahelyett, hogy felkiáltanának: 'küldjétek máglyára ezt az elképzelhetetlen sátánimádót!' a jámbor lapok így jellemeznek: 'Brillións és mélyenszántó írónknak új könyve jelent meg.'» Így meglehet, hogy Shaw csak annyira ateista, mint amennyire goromba fickó, tudniillik csak «észak-északnyugat felé».

Azt viszont meg kell vallanunk, hogy ha ateizmusa csak színészkedés, vagy «szigorúan üzlet», viszont nagy meszter abban, hogy vallástalan kijelentéseinek erősen őszinte színezetet adjon. «Utálom» — úgymond — «az alávaló babonák s félreértett próféciaik tömkelegét, amelyet a kereszténység neve alatt ma is époly göggel nyomnak le az ország gyermekeinek torkán, mint valaha». A kereszténység színe az «az üdvösség vallása, melynek jelképe egy bitófa, legnagyobb szenzációja egy kínzások után végbevitt véres kivégzés s központi misztériuma egy örült bosszúállás, melyet semmis kiengesztelésekkel vásároltak meg».

A keresztény vallás eredetének leírása nála hasonlóképpen eltorzított s még fantasztikusabb. «Sok dolog történik mindig, amit az ember nem maga idéz elő: halál, járványok, viharok, szárazság, vízáradás, napfölkelte és naplemente, növekedés, aratás, pusztulás . . . mi pedig azt gondoljuk, hogy valaki okozója mindezeknek, vagy hogy valaki a jót idézi elő s más valaki a rosszat. — ezért van szükségetek istenekre és ördögökre, angyalokra és démonokra. E hatalmasságokat aztán áldozatoknak nevezett ajándékokkal engesztelgetitek s hízelgésekkel, melyeket dicséreteknak hívtok.»

Shaw egy vadember vallásáról beszél. Azután megtámadja s nagy meglepődésére kimutatja annak értéktelenségét. S amellet azt képzeli, hogy intelligens keresztények

vallását semmisítette meg. A feladat, melyet így maga elé tűz, rendkívül könnyű. Az eljárás egyszerű — túlságosan egyszerű. Ha olyan ördögien ügyes, írja le a keresztény vallást, mondjuk John Henry Newman szavaival s semmisítse meg azt — ha tudja. Így csak a Fidzsi-szigetek lakóinak vallását cáfolgatja.

Minden becsületes vitatkozó tudja, hogy ha valaki meg akar támadni valakit, vagy valamit, mindenekelőtt a támadás tárgyát objektív módon kell leírnia. A portré nem lehet karikatúra. Shaw azonban nem ismeri a kereszténység portréját, hanem csak a karikatúráját. Itt talán van egy morzsányi mentség számára. A vallás, melyben őt nevelték, az ír protestantizmus volt s ez nem a legszeretetremlőbb vagy legplauzibilisebb formája a kereszténységnek. Azt mondja, hogy kisgyermek korában kényszerítették a vasárnapi templombajáráásra s bár e kényszerszertől még tízéves kora előtt megszabadult, ez mégis oly ellenszenvet váltott ki belőle, hogy csak húsz év múlva tudta magát rászánni arra, hogy templom küszöbét újra átlépje. Vallásos nevelése így nagyon csekély lehetett. Szülei aligha küldhették őt templomba (érdekes volna tudni, vajjon a pesszimisztikus dajka vitte-e oda?) hat- vagy hétéves kora előtt. Ebbeli pályafutását pedig bevégezte, mielőtt tízéves lett volna. Összesen tehát három vagy négy évig járhatott templomba. E rövid idő azonban jóvátehetetlen károkat okozott lelkében. «Mindaz az útszéli stílus, vadság, rossz vér, mely irodalmi munkálkodásomat eltorzította a sátánnak e házában szállott reám.» Részemről nem érzek magamban semmi különösebb buzgalmat az ír protestantizmus védelmezésére, kénytelen vagyok azonban megvallani abbéli gyanakvásomat, hogy mikor Shaw ama borzasztó dolgokról beszél, melyek őt három év alatt a templomban, e sátáni helyen érték, akkor alighanem

egy kis nagyítással van dolgunk. Tekintve a nála szokásos túlzásokat, mindez talán csak annyit jelent, hogy a lelkész haszontalan fiúnak nevezte, vagy hogy anyja megnadrá-golta, mert nem tanulta meg a hittanleckéjét.

Mindenesetre tízévesnél is ifjabb gyengéd korától kezdve megtett minden lehetőt, hogy «bosszút álljon» az egyházon. Ezt még elnézhetjük neki. Az egyháznak neki mehet akárki. Az azonban már elvárható volna, hogy ha az Istenkáromlástól való természetes iszony nem, akkor legalább némi tisztességérzet megakadályozza abban, hogy gyalázattal illesse Jézus Krisztus szelíd személyét. Ám Krisztus sem szabadulhat tőle.

«Nem számítva a nagymennyiségű beszuggerált Krisztusimádást, melynek értelmetlensége miatt nincs igazi jelentősége, olyan emberek lelkében, kiknek igazán módjukban áll szabadon gondolkozniok, igen sokszor találhatunk szívből jövő idegenkedést Krisztustól s iránta való megvetést, amiért nem tudta megmenteni magát s legyőzni ellenfeleit személyes bátorsággal és ravaszsággal, amint azt Mohammed tette. Ilyesfajta érzelmeknek Angliában kereszténynek nevelt emberek sokkal türelmetlenebb módon adtak előttem kifejezést, mint mohammedánok, akik prófétájukhoz hasonlóan nagyon udvariasak Krisztushoz.

Shaw-nak különös körökben kell forgolódnia, ha olyan emberekkel szokott találkozni, akik «szívből idegenkednek» Krisztustól, akik megvetik őt, mert «nem tudta megmenteni magát», akik tagadják «személyes bátorságát» s sajnálják, hogy nem gyakorolta a ravaszságot, mint Mohammed. Ő maga azonban ennél rosszabbakat is mond. Szerinte Szent Máté örültként állítja be a Megváltót s «ha más bizonyosságaink nem volnának, kevésbbé vonakodnánk így szólani: „Itt van egy ember, aki józaneszű volt, míg Péter

nem üdvözölte őt Krisztusként s aki azóta monomániakussá vált.' Kimutatnánk, hogy az ilyen öncsalás nagyon közönséges az örültek között s hogy az ilyen örültség teljesen összeegyeztethető azzal a vitatkozásbeli készséggel s élelméjűséggel, melyet Jézus Jeruzsálemben tanusított, miután teljesen hatalmába került rögeszméjének». Az egész idézet látszólag elsősorban Máté ellen irányul, azonban nagyon nehéz felfogásúnak kellene lennie annak, aki nem venné észre, hogy Shaw Mátét botnak használja, amellyel Krisztuson üt egyet.

A becstelenségnek e különös trükkjével, mely Shaw számára lehetővé teszi, hogy Krisztust megüsse anélkül, hogy egyenesen reá célozna, megint találkozunk az *Androkles és az Oroszlán*¹ előszavában, ahol Shaw látszólag azt vitatja, hogy jogunk van Krisztusról realiztikusan gondolkozni és beszélni. Panaszkodik, hogy nem szabad «arról gondolkoznunk, milyen lett volna Krisztus, ha borotválkozott s nyíratkozott volna, vagy hogy milyen számú cipőt viselt, avagy hogy káromkodott-e, ha az ácsműhelyben szegre lépett, vagy ha nem tudta begombolni a ruháját, mikor sietett . . . ha valaki élettörténetének bármely részét a modern társalgási nyelv élénk kifejezéseivel beszélné el, a legrendkívülőbb borzalmat s iszonyodást idézné elő a képimádók között».

Részemről sohasem hallottam olyan keresztényekről, akik Krisztus külső megjelenéséről ilyen dolgokat kívántak volna elképzelni. Én azonban, a káromkodás gondolatát kizárva, nem képednék el attól, ha Jézus Krisztusnak valamely áhítatos s egyszerű híve kíváncsi volna az Ő megjelenésének s viselkedésének intimebb részleteire. «Borzalmat s iszonyodást» csak az iránt érzek, aki színleg az egy-

¹ Androcles and the Lion.

szerűség s naivitás mellett tör pálcát a Krisztusról való elmélkedésben s ugyanakkor jól tudja, hogy az egész nem egyéb szentségtörő nyelvöltögetésnél. Ha egy gyermekded lelkületű szent gondolja azt, amit Shaw gondol, ez tiszta jámborság. Ha Shaw írja le ugyanazt, az istenkáromlás. A bűn nem a szavakban van, hanem a szándékban s a gondolatban.

Jézus Krisztusról való igazi, minden kerteléstől mentes véleményét megtalálhatjuk ugyanezen előszó következő mondatában: «Ha Jézust manapság állították volna bíróság elé, két orvos megvizsgálta volna, megállapították volna róla, hogy rögeszme áldozata, mint ilyen beszámíthatatlan s elme-gyógyintézetbe utalták volna». Ez Shaw véleménye Krisztusról. S e vélemény nem igaz, nem becsületes, nem ügyes, még csak nem is eredeti. S emellett istenkáromlás!

IV.

Shawnak különös, bár szokása szerint nem eredeti nézete van Istenről. Véleménye az, hogy Isten, vagy az Életerő ezidőszerint még öntudatlan, de igyekszik önmagáról tudomást szerezni. Ez az ötlet nem eredeti. Sok ateisztikus filozófiai rendszerben felfedezhető. Könnyen létrejöhett ama «formula» segítségével, amelyre mint Shaw állítólagos eredeti eszméinek forrására mutattam rá. S csakugyan ő maga vezet rá minket gondolkodási módszerére: «A népszerű teológia szerint» — úgymond — «Isten Önmagánál alacsonyabbrendű lényeket hoz létre». Most jön a formula: állítsd a «népszerű teológiát» a feje tetejére s megkapod a Shaw-féle teológiát. Isten Önmagánál nem alacsonyabbrendű, hanem magasabbrendű lényeket hoz létre. «Az Életerő megszámlálhatatlan korszakokon át törekszik Önmagá-

nak felismerésére.» Az ember — mivel már van öntudata — magasabbrendű Istennél. A teremtmények tökéletesebbek a Teremtőnél. Eredetinek lenni nagyon könnyű mesterség, ha az ember egyszer belejött a gyakorlatba.

Isten azonban, mint a vakon öntudatra törekvő Életerő, nagyon használható eszmévé válik, mikor Shaw erkölcs-tani rendszerének kihasználásához ér. Az Életerő, a tudatosulása érdekében kifejtett gigantikus küzdelem közepette felelőssé lesz mindazért, ami végbemegy az ember lelkében, nevezetesen pedig a testében. Például az Életerő nemcsak arra kényszeríti az embert, hogy házasságra lépjen, hanem arra is, hogy egy bizonyos, meghatározott egyénnel lépjen házasságra. Az *Ember és Túlember* egyik különösképpen abszurd jelenetében Tanner, aki attól fél, hogy Anna férj-fogással kísérletezik, elmenekül Angliából, hogy a házaselet borzasztó sorsára ne jusson. Anna azonban üldözőbe veszi s foglyul ejti a Pireneusokban. Tanner, akárcsak a hallgatag newyorki fiú, akitől egy idegen útbaigazítást kért, így válaszol: «Miért választasz ki éppen engem a sok millió ember közül?» «Miért engem az összes emberek közül? A házasság nekem hitehagyás, lelkem szentélyének meggyalázása, férfiúságom megsértése, született jogom eladása, szégyenletes önkiszolgáltatás, gyalázatos magamegadás, legyőzetésem beismerése. Miért kell neked éppen *hozzám* jönnöd?» Anna megmagyarázza, hogy azért választotta őt gyámjául, mert felesége akart lenni. A párbeszéd így folytatódik:

Tanner: Tehát a kelepce kezdettől fogva el volt készítve.

Anna: (koncentrálva minden bűverejét). Igen, az Életerő által, kezdettől fogva, gyermekkorunktól fogva, mindketőnk számára.

Tanner : Nem veszlek nőül. Nem veszlek nőül.

Anna : De igen, de igen.

Tanner : Mondom neked nem, nem, nem.

Anna : Mondom neked igen, igen, igen.

Tanner : Nem.

Anna : Igen, mielőtt jön a késő bánat.

Tanner : Igen.

Shaw más helyen felpanaszolja, hogy ha Szent Máté evangéliuma helyes, akkor Jézus csak gépiesen beteljesítette a próféták jövődöléseit, cselekedetei mind eleve el voltak rendelve, következésképpen csak automata volt. Shaw saját külön teológiája szerint azonban minden ember cselekedetei előre el vannak rendelve, mindenki csak automata, mindenki csak azt teszi, amit az Életerő előírt számára, mégha hitehagyás, a lélek szentélyének meggyalázása, férfiúságunk megsértése s féltucat más hasonló kellemetlen dolog jár ezzel. Ha a darab olvasója azt mondaná, hogy hiszen Shaw csak heccelődik, ő maga ezt feleli: «Csak ki kell mondanom, amit igazán gondolok s mindenki nevetni fog».

Shaw erkölcsstanában nincs hely a szabadakarat számára. Jó és rossz valójában nincsen. Csak «biológiai imperativusz» van. Ezt is ő maga mondja: «A *Forradalmár kézikönyvé*»-ben¹ megtalálható a nemi kérdés politikai oldala, amint azt elképzelésem szerint Don Juan leszármazottja elgondolja. Nem mintha nem vállalnám a legteljesebb felelősséget akár az ő, akár bármely más — rokonszenves és kevésbé rokonszenves — alakom véleményéért. Mindegyiküknek igazuk van a saját szempontjukból nézve s szempontjuk pillanatnyilag az enyém is. Ez meglepheti azokat,

¹ Revolutionist's Handbook.

akik azt hiszik, hogy egy absolute helyes szempont egyáltalában lehetséges».

A fentiekben Shaw erkölcstanáról tettem említést, azonban pontosabban szólva, ilyen «tan» nem található nála, csupán a jelenlegi erkölcstan következetes visszautasítása. Nézete szerint az okok, melyek a férfiakat és nőket visszatartják attól, hogy házasságtörést kövessenek el, ugyanazok, mint amelyek visszatartják őket attól, hogy a borsót a késről egyék. Megmagyarázza nekünk, hogy ha az ő milléniuma elérkezik «a felsőbb ember fittyet fog hányni felsőbb emberi ujjaival a mai emberek kicsinyeskedő eszményeinek jogról, kötelességről, becsületről». Igaz, szerinte «a felsőbb ember olyan erkölcsi kötelességeket fog vállalni, amilyeneket a mai ember el nem bírna». Azonban, ha Shaw darabjai híven tükrözik vissza e felsőbb ember erkölcsiségét, akkor ez az erkölcsiség azonos azzal, amit ma erkölcstelenségnek nevezünk. Egy másik alakja például, akinek nézeteiért felelősséget vállal, Orsolya, azt mondja, hogyha megszűnnék szeretni férjét, époly habozás nélkül ajándékozná meg szerelmével az őt szerető Marchbankst, mint ahogy odaadná a sálját egy didergő koldusnak.

A nők hivatalos alkalmazása, vagy szubvencionálása az anyaság céljaira, egyik része az új rendszernek. «Ha egy asszony, egy apa gondos kiválasztása s önmaga táplálása által képes használható érzékekkel, egészséges szervezettel s jó emésztéssel rendelkező polgárt létrehozni, világos, hogy ezért a természetes szolgálatért elegendőképpen meg kell őt jutalmazni. Hogy ezt a finanszírozást ő maga, vagy az apa, vagy egy számító kapitalista, vagy mondjuk a Dublini Királyi Társaság . . . végzi-e, az mindegy. Még egy részvénytársasági alapon létesített embertenyésztő farm is (valami újfajta lelencbórháznak, vagy más ilyesminek kegyes

álcája alatt) jobb eredményeket hozna létre megfelelő szabályozás és ellenőrzés mellett, mint a mai vaktában kötött házasságokra való hagyatkozásunk». «Világos azonban, hogy az ilyen párok egyesítése nem jelentheti összeházasításukat . . . A házasság, amíg azt a társulás nélkülözhetetlen feltételévé teszik, éppen úgy fogja késleltetni a felsőbb ember eljövételét, mint a magántulajdon . . . azonban a ma fennálló tulajdon és házasság gyakorlati megszüntetése minden különös feltűnés nélkül fog bekövetkezni.»

Még az esetről esetre való «társulást» is meg kell engedni minden megbélyegzés nélkül. Tanner, Shaw különösképpen való alteregója ezt mondja Violetnek: «Vitalitás és bátorság a nő legnagyobb erényei s az anyaság a nőiességbe való ünnepélyes beiktatás; az pedig, hogy nem vagytok törvényesen egybekelve, nem számít semmit».

Shaw olvasói tudják, hogy az ilyen eszmék oly sűrűn vannak szétszórva írásaiban, «mint a falevelek Vallumbrosában». Ez az ember nem tréfál. Ideje volna, hogy a saját mértékével mérjük őt, hogy ne tekintsük továbbra is ártalmatlan bohócnak. Népszerűsége nem bohóckodásának következménye. Az «emancipáltak», a «haladók», a «radikálisok» azok, akik őt kedvencüknek tekintik. Egy új világ prófétáját látják benne. Ha ismerjük a vallásról és erkölcsről való felfogását s másrésről a radikálisok hajlandóságát a keresztény erkölcs felborítására, akkor megértjük, miért rajonganak érte annyira. Ami minket illet, a mi szemünkben Shaw embergyűlölő, lelketlen gúnyolódó, erkölcsi nihilista és ateista. Ha igaz lenne, hogy «ő gondolkozik fél Európa helyett», azaz ha fél Európa együtt érez vele, akkor kénytelenek volnánk beismerni, hogy a jeremiádok, melyeket az európai civilizáció küszöbön levő bukásáról minduntalan hallunk, nem különbözik a szilárd alapot. De a civilizált társadalom

jövőjébe vetett reményünket fenntartja az a meggyőződés, hogy Shaw jelentőségét óriási módon túlbecsülik. Ha igaz, hogy «mikor Shaw beszél, az egész világ felfigyel», akkor reméljük, igaz az is, hogy a világ nagyobb és józanabb része nemcsak felfigyel rá, hanem egyben el is ítéli.

H. G. WELLS.

I.

Elsőrangúan fontos tény, melyet állandóan szem előtt kell tartanunk, ha Mr. H. G. Wellst meg akarjuk érteni, hogy gényusa grandiózusan kiterjeszkedő. A mi világunk, fizikai és értelmi világunk, túlságosan kicsiny neki. Valósággal gúzsban tartja. Nagy Sándorhoz hasonlóan új világokért sóhajtozik. Nagy Sándorhoz kevésbé hasonlóan nem elég-szik meg a sóhajtással, hanem teremt is magának új világokat. S a teremtés processzusát vég nélkül folytatja. Olvasói sohasem tudhatják, micsoda új világok fognak utat törni maguknak értelmükbe, míg el nem olvasták félévenként meg-jelenő köteteinek legutolsóját.

A világok, melyeket Wells teremt, természetesen hasonlíthatatlanul jobbak, mint az, amelyet Isten teremtett. A Wells világaiban szereplő emberek annyira fölötteállanak az idétlen emberi lényeknek, kik e földön lábatlankodnak, mint amennyire mi felette állunk a cromagnoni, vagy a neanderthali embernek. A mi legnagyobb háborúnk a világ-háború volt. Az övé a világok háborúja — nem nemzet nemzet ellen, hanem bolygó bolygó ellen. Wells mindig «nagyban gondolkodik». Határokat nem ismer. Otthon érzi magát a «nagy, szabad térségeken» a csillagok között. Milyen kevésbé megfelelő és siralmasan elégtelen ezért az olyan bók, mint az Anatole France-é, aki azt mondja: «Wells a legnagyobb intellektuális erő az angolul beszélő világban». Az angolul beszélő világ! Micsoda működési tér olyan ember számára, akinek víziója világegyetemeket foglal magában!

Mily sikertelen bók annak, akinek bête noirja a nacionalizmus, közvetlen célja az internacionalizmus, utolsó vagy legalább is utolsóelőtti célja az interplanetarizmus.

Megfelelőbb elismeréssel szolgálhatott Wellsnek az, akinek jobban volt alkalma őt megérteni — a kiadója. Ez a megkülönböztetni tudó úriember tisztában van azzal, hogy Mr. Wells túláradó zseniálítása csak úgy tud magának ki-elégülést találni, ha nemcsak más világokba, hanem a jövő időbe is elkalandozik. Amint Mr. Flower magyarázza: «Sok dolog, amit Wells mond, lehetetlen. Kis idő múlva ugyane dolgok kezdenek lehetségeseknek látszani, majd végül a megvalósulás stádiumába jutnak. A magyarázata ennek az, hogy Wells korát megelőző lángész. A világ csak ugrások árán tud vele lépést tartani». Ez már aztán olyan fantázia, ami méltó csaknem Wellshez magához — a világ, amely elképzelhetetlen sebességgel rohan az űrben, kénytelen időnkint egy-egy ugrást tenni, hogy lépést tartsa e csodálatos ember több mint kozmikus sebességű elméleti tevékenységével. Ez a képzelődés (ha csak képzelődés) meglepően emlékeztet Wellsre. Tudományos zamata van. Interplanetáris történeteket idéz fel emlékeztünkben, földrengéseket, áradásokat, kataklizmákat — Wells-féle revolúciókat. Lenyűgöző gondolat: a világ nagyokat ugrik az űrben, hogy utólrje Herbert George Wellst!

De Wells génuszának sajátos természetét még kiadói sem értik meg egészen. Hirdetéseikben műveit csoportokba osztják, különféle címek alatt. Ilyenformán:

Mr. Wellstől megjelentek

A következő elbeszélések:

A következő fantasztikus regények:

A következő szociális, vallási és politikai kérdéseket tárgyaló könyvek:

E csoportosítás és különválasztás kétségtelenül szükséges, azonban a tapasztalatlant könnyen félrevezetheti. Nem mintha azt tartanám, hogy Mr. Wells politikai, történelmi és szociológiai műveit a «fantasztikus regények» csoportjába kell iktatni. Határozottan állítom azonban, hogy aki pontos határvonalat akar vonni komoly és fantasztikus könyvei között, az veszélyben van, hogy félreérti összes műveit. A *Világtörténet Alapvonalai*-nak¹ sok helye époly regényes és fantasztikus, mint az *Istenek Eledele*², vagy a *Világok Harca*.³ A mi bolygónk első embereinek, vagy félembereinek leírásakor képzelőerejének ugyanoly mértékben vette hasznát, mint a holdbeli embernek, vagy a Marslakóknak a leírásánál. *Isten, a Láthatatlan Király*,⁴ néha épúgy fantasztikus Isten, mintahogy a Marslakók fantasztikus emberek. A messze jövőről szóló jóvendölései s a régmultról való leírásai egyformán merészek. A törzs Öreg Emberének istenné való fejlődése éppen olyan tündérmese, mint azoknak a brobdingnagi növekedéséről szóló történet, akik az istenek eledeletét ették.

Ennélfogva legtárgyilagosabbnak látszó művei olvasásakor is állandóan szem előtt kell tartanunk, hogy nála a történelem, szociológia, filozófia vagy teológia bármely pillanatban teljességgel, vagy lényegében képzelődéssé válhatik. A fantasztikus elem egyik könyvében sem marad el hosszabb időre. Sőt, olyan tobzódó képzelődéssel bíró ember számára, mint Wells, teljesen lélektani lehetetlenség, hogy egy fejezetet, vagy talán akár egy szakaszt is leírjon anélkül, hogy közben ki ne tűnjék, hogy igazi *métier*-je a fantasz-

¹ The Outline of History.

² The Food of the Gods.

³ The War of the Worlds.

⁴ God the Invisible King.

tikum. Következésképpen Mr. Wells történelmi és szociológiai műveinek pontos és lelkiismeretesen tudományos méltatása egyáltalában nem helyén való dolog, hanem egyenesen képtelenség.

II.

Mr. Wellsnek a fantasztikum iránt való leküzdhetetlen vonzódásán kívül azonban vannak egyéb okok is, melyek miatt nem lehet méltányos dolog, hogy műveiben természet-tudományi, vagy történelmi pontosságot keressünk. Először is nagyon sokat ír. Szigorúan tudományos munkára ideje nincsen. Harminc évi írói működés alatt hatvan kötetet produkált, nem is említve a folyóiratokban és napilapokban megjelent cikkeit, beszédeit s az egyéb hasonlóan efemer természetű írásoknak hegymagasságú tömegét. Senki sem írhat ennyit úgy, hogy mindig tudja is, miről ír. Igaz, voltak olyanok, akiknek irodalmi munkássága még a Wellsét is fölülmulta. Sir Walter Scott gyorsabban s terjedelmesebben írt, mint Wells, de ő úgy írt, mint ahogy a mesemondó beszél, nem törődve a történelmi hűséggel. Anthony Trollope pontosan, óra szerint kétszázötven szót ír le minden tizenöt percben. De Trollope regényei olyanok, mint a Ford-autók — tisztán az emberi kitartástól s a mechanikai berendezkedéstől függ, hogy egy adott idő alatt százat állítanak-e elő belőlük, vagy ezret. Arnold Bennett azzal dicsekszik, hogy egy bizonyos időn át évenként ötszáz-ezer szót írt. Mielőtt meghal, alighanem sajnálkozni fog még efölött, ahelyett, hogy dicsekednék vele. Itt Amerikában is találhatunk egy pár irodalmi marathoni futót. E. Phillips Oppenheimről azt mondják, hogy kétszázötven kötetet írt. Ha — mint Napoleon — négy titkárnak tudna egyszerre tollbamondani, már akár ezer kötetet is meg-

írhatott volna. Kétszázötven Phillips Oppenheim, vagy ezer Phillips Oppenheim körülbelül egyre megy.

Ha azonban számottevő tudományos munkákról van szó, ott már másként áll a dolog. Mikor Edward Gibbon elhatározta, hogy megírja *A Római Birodalom Hanyatlása és Bukása*-t, tizenkét évig dolgozott, amíg az első kötetet kiadta s huszonöt év alatt fejezte be az egész művet. Theodor Mommsen nyolcvanhét évig élt s csak Róma történetéről s az ezzel közvetlen kapcsolatban levő tárgyakról írt. Janssen negyven évet töltött el *A Német Nép Története* megírásának előkészítő munkálataival, holott műve csak két évszázadot ölel fel. Wells azonban megírja az élet és emberiség történetét, kezdve valami hatszázmillió év előtti időközön s végezve a versailles-i békén. Aki azt kívánja, hogy az ilyen munka kiállja a történettudomány kritikáját, az lelketlen ember. Aki azt hiszi, hogy az ilyen munka megbízható, az naiv ember.

Mindazonáltal a Wells-rajongók — amint látszik — ünnepélyes komolysággal fogadják a *Világtörténet*-et, valamint Wells minden más munkáját. Talán a legelképesztőbbben ízetlen része mindannak, amit valaha leírt, az a kijelentése, amelyben elmondja, mily szerepet szánt még regényeinek is: «Szándékunkban van, amennyire csak véges mivoltunk ezt megengedi, leírni az emberi élet teljes egészét. Tárgyalni fogunk politikai, vallási és szociális kérdésekről. Irni fogunk üzletről, pénzügyről, politikáról, rangról és beképzettségről, díszről és dísztelenségről, míg ezer beképzettség s tízezer szélhámosság semmivé zsugorodik fejtegetéseink hideg, tiszta levegőjében». Még jó, hogy e bőséges tárgysorozat közepette nem feledkezik meg a beképzettségről.

Mindamellett a regénytárgyak fenti jegyzéke, bármily

gazdagnak lássék is, valósággal üres a tudásnak ama abszolút univerzalizálásához képest, amely a *Világtörténet Alapvonalai*-ban föl található. Wells egyformán otthon van az archeológiában, paleontológiában, biológiában, festészetben, költészetben, zenében, antropológiában, pszichológiában, etikában, összehasonlító vallástudományban, teológiában, numizmatikában és zoológiában. Egyenlő bátorsággal beszél a heliolitikus képződményekről és Tel-el-Amarnáról, a tatár nyelvről és a rosettai kőről, az Átlényegülésről és a négylábú csúszómászókról, a szeldzsuk törökökről és Sakya Muniról, az ír köztársaságról és a perui inkákról. Romulusról és Remusról épügy tud mindent, mint Theodore Rooseveltről. Tudja a föld súlyát és a nap hőmérsékletét, ismeri a swastika-jelvény történetét és a kardfogú tigris szokásait. Még a *Kisgyermekék Mindentudó Könyvé*-nek reklámkérdései is nevetségesen könnyűek volnának neki. Mindent tud az egyetemes zsinatokról és az oneida-i társulatról, Maimonidesről és a karma tanáról, a lexingtoni csatáról, pszichológiai kutatásról, emberáldozatról a történelemelőtti Mexikóban, angol-norman feudalizmusról, a szőrös Ainukról, Beowulfról, Halicarnassusról; mindenről ugyanazon percig sem ingadozó mindentudással beszél. Köztudomású, hogy a versailles-i értekezleten néhány államférfi nagy tévedéseket követett el ezer földrajzi és szociológiai kérdéssel kapcsolatban. Pedig «szakértők» százszámra álltak rendelkezésükre. Wilson elnök maga egy hajórakomány tudós férfiút hozott magával. Ha szabad a kérdést föltennem, szeretném tudni, miért nem hívta meg Lloyd George Wellst, hogy feleljen meg minden kérdésre, mikor így nélkülözhettek volna a zászlóaljnyi «szaktekintélyt».

Igaz, Mr. Wellsnek is vannak segítőtársai. Javításaik néha a jegyzetekben találhatók a *Világtörténet* lapjain.

Wells azonban jóformán sohasem ért egyet szakértőivel. Néha vitatkozik velük a jegyzetekben. Gyakrabban egyszerűen meghagyja állításait a szövegben a jegyzetek ellenére. Bízik benne, hogy a Wells-rajongó tudni fogja, kinek higgyen, mikor «H. G. W.» és «E. B.» nincsenek egy véleményen.

III.

De legbámulatosabb tanubizonysága Wells isteni mindentudásának az, hogy nemcsak a történelmi és történelemelőtti tényeket ismeri, hanem tudja azt is, milyen gondolatok lakoztak azon emberek agyában, akik annyira történelemelőttiek voltak, hogy még beszélni sem tanultak meg. Egy helyen ugyan ezt mondja: «A történetíró csak találgatni képes, milyen gondolatok járhattak egy háromszáz évvel ezelőtt élt király elméjében». Mr. Wells azonban alkalmasint nemcsak történetíró, hanem clairvoyant is. Ő azt is tudja, mi volt az ősember elméjében. «Valamit» — jelenti ki — «kell mondanunk mindarról, ami végbement eme agyvelőkben, melyeknek növekedését és fejlődését végigkísértük, a majomembertől kezdve ötszázezer évnyi időszakon keresztül». S meglehetősen bátorsággal elmagyarazza, hogy «mielőtt az ősember beszélni tudott, látása valószínűleg nagyon élénk volt és nagyon ügyes volt az utánzásban . . . Kétségtelenül félt a sötétségtől és égzengéstől . . . Bizonyára tett valamit, hogy megengesztelje azt, amitől félt, vagy hogy megváltoztassa szerencséjét s kedveskedjék a sziklában, vadállatban, folyamban lakozó képzelte hatalomnak . . . Ha egy bot megsértette, belerúgott. Ha a folyam tajtékzott és kiáradt, azt hitte róla, hogy haragszik rá . . . Életében kétségtelenül volt bizonyos mértékű fétisizmus; kívánt célok elérésére oly dolgokat művelt,

melyeket mi ma észszerűtleneknek gondolnánk. Minden bizonnal felizgatták őt álmai. Mivel halottait eltemette s mivel még a neanderthali ember is valószínűleg eltemette halottait, még pedig, amint látszik, étellel és fegyverekkel, némelyek azt vitatják, hogy ezen emberek hittek egy jövő életben. De ugyanannyi okunk van feltételezni, hogy az ősember azért temette el halottait étellel és fegyverrel, mert nem volt biztos benne, hogy tényleg meghaltak-e».

S így folytatja Mr. Wells tovább-tovább, szakaszokon és oldalakon keresztül, szövegetve a millió évvel ezelőtt élt emberek képzeletbeli életrajzát. Helyénvaló volna megkérdezni, hogy ugyan honnan tudja mindezt. Például honnan tudja, hogy az ősember félt a sötétségtől? A vadembernek a sötétség épolý természetes eleme, mint a világosság. Az indián őslakó nem félt a sötétben. Honnan tudja, hogy az ősember megrúgta a botot, amelybe bele talált botolni, vagy ha megrúgta, miért volna e kis türelmetlenség jelentőségtejesebb, mintha a modern ember becsapja az ajtót, vagy öklével az asztalra csap, avagy botjával leüt egy vázát ingerültségében? S a különös ötlet, hogy az ősember azt hitte, hogy a halottak nem voltak halottak — ugyan mit jelent ez?

Mr. Wells azért tulajdonít abnormis fontosságot e jelentéktelen dolgoknak, mert közben ügyesen építgeti elméletét a vallás eredetéről. A bot megrúgása föltételezi, hogy a botnak lelke van — animizmus. A tomboló folyóról azt hinni, hogy haragszik, föltételezi a kiengesztelést — az áldozatot. Észszerűtlen dolgokat művelni egyenlő a mágiával és fétisizmussal. Azt hinni, hogy a halott nem halott, kezdete, az ősök imadásának. Mindeme dolgokból — animizmusból fétisizmusból, kiengesztelésből, ősök imadásából — Mr. Wells ki fogja mutatni a vallás eredetét. Valósággal logikai zsonglőr-

mutatványokat visz végbe. Ha keze gyorsabb mint szemünk, egyszerűen félrevezet.

Ha azonban az ember kritikus szemmel s némi bizalmatlansággal figyel reá, logikai zsonglörködése bizony fiasót vall. Az élettelen tárgyakkal, bottal, kövel való türelmetlenkedés például a hisztériának, vagy neuraszténának a jele, már pedig mindkettő inkább a túlhajtott civilizáció, mint az ősvad állapot betegsége. A civilizált országok gyermekei, kiknek otthonait éjjel ki szokták világítani, jobban félnek a sötétségtől, mint a vad népek gyermekei, akik kevés vagy semmilyen mesterséges világítást sem látnak. A vadak nem félnek jobban a mennydörgéstől, mint mi, sőt talán annyira sem. Az ősemlék eltemette halottait, mert az eltemetetlen halottak elviselhetetlenné váltak. Hogy hihetné akárki, még a vadember is, hogy a halottak nem halottak, mikor szeme és orra egyaránt tanuskodik nem csak a halálnak, hanem a feloszlásnak borzadalmas tényéről is. A vad népek valószínűleg ugyanazon okból helyezték a halott lándzsáját sírjára, amiért mi ágyúkat helyezünk a katonák síremlékéhez; ételeket ugyanazért tehettek a sírra, amiért mi virágot teszünk reá. Mr. Wells gondosan megkonstruált elmélete a vallás eredetéről nem egyéb üres fecsegésnél.

De teológiájának pièce de résistance-a a híres Öreg Ember elmélet. Az ő teológiájának nevezem, de természetesen ez is csak másodsorban az övé, mint minden más elmélete az ősemlékről. Az animizmus és fétisizmus elméletét Frazer-től és Tylor-tól kölcsönözte. Az Öreg Ember elméletét viszont Herbert Spencertől és Grant Allentől veszi kölcsön. Halljuk őt magát: «Néhány erősen alapvető dolog lehetett az emberek elméjében, jóval a beszéd létrejötte előtt. Legfőbb lehetett ezek között a törzs Öreg Emberétől való félelem. A kezdetleges telep ifjúsága e féle-

lem behatása alatt nőtt fel. A vele kapcsolatban levő tárgyak valószínűleg tilalom alá estek. Senkinek sem volt szabad az Öreg Ember lándzsáját érinteni, vagy helyén ülni, mint ahogy manapság a kisgyerekeknek nem szabad apjuk pipájához nyúlni, vagy karosszékében ülni. Csak ezen ősi törvény megtartása által remélhette az ifjú, hogy megmenekül az Öreg Ember haragjától». (Figyeljük meg mellesleg, hogy az Öreg Embert mindig nagy kezdőbetűkkel írja.) «S az Öreg Ember sok őskori rémmesének lehetett hőse. A hajlandóság, hogy engeszteljük őt még halála után is, egészen érthető. Senki se tudta biztosan, hogy tényleg meghalt-e. Az is lehetséges volt, hogy csak aludt, vagy ravaszkodott. Jóval azután, hogy az Öreg Ember meghalt, amikor már egy földrakásnál, vagy megalithnál egyéb nem emlékeztetett rá, az asszonyok tudtukra adták gyermekeiknek» («tudtukra adták» valahogy beszéd nélkül), «milyen rettenetes és csodálatos is volt ő. S mivel saját kis törzse számára még mindig félelmetes volt, könnyű volt ezután is remélni, hogy más ellenséges törzsek előtt is félelmetes leend. Életében a saját törzséért harcolt, ha rettegetben tartotta is azt. Miért ne halála után is? Nyilvánvaló, hogy az Öreg Ember eszméje a kezdetleges értelem számára nagyon természetes volt s nagy fejlődési lehetőségeket foglalt magában.»

Valóban, nagy fejlődési lehetőségeket! Mr. Wells nem szűnik meg fejleszteni az Öreg Ember eszméjét, míg el nem éri vele az apoteózist. Az Öreg Ember istenné válik. A *Világtörténet* bármely, csak mérsékelten is figyelmes olvasója Mr. Wells első néhány sorának olvasása után előre tudhatja, hogy ez fog bekövetkezni, mint ahogy a mozgófényképszínházak megrögzött habitüei az első száz lábnyi film lepergése után előre tudják, mi lesz a történet vége.

Az egész elméletet azonban még a legelemibb kritika is felborítja. Köztudomású dolog, hogy a vad népek kevés türelmet tanúsítanak az öregekkel szemben. Sir I. G. Frazer *Az Arany Ág* című művének tekintélyes részét annak az elmagyarázására fordítja, «hogy szokták királyaikat elpusztítani akár egy bizonyos meghatározott idő elmultával, akár, ha az illetők egészsége és ereje hanyatlani kezdett». Csak a kereszténység, még pedig igen nagy tökéletességű kereszténység vezeti az embert az öregekkel szemben való türelemre, különösen, ha értelmük megfogyatkozik s még hozzá szeszélyesek is. Vad népeknél, ha valaki már nagyon öreg ahhoz, hogy akármelyik erős fiatal legénnyel megbirkózzék, az öreg embert fejbe vágják. Mr. Wells tudja, hogy ez így van. Maga is mondja: «Egy fiatalabb férfi elébe áll az Öreg Embernek, megöli őt s uralkodik helyette. A telepen kurtán bánnak az öregekkel. Mihelyt elgyengülnek s szeszélyesek lesznek, baj, halál vár rájuk».

Hogyan mondhatja ezt Mr. Wells a nyolcvankettedik oldalon s azután a százhuszonötödik oldalom hogyan mutathatja ki, mint lesz az Öreg Ember istenné, megfoghatatlan volna, hacsak — mint minden szemfényvesztő — nem terelné el a közönség figyelmét, hogy elfelejtsék azt, amit egy pillanattal előbb láttak s csak azt lássák, ami most van szemük előtt — s hozzá még azt is rosszul lássák.

Részemről csodálatosnak tartom, hogy a vallás eredetének legegyszerűbb magyarázata, amint látszik, nem jutott eszükbe olyan írónak, mint Wells, Tyler, Grant Allen és Herbert Spencer. Robinson Crusoe kioktathatná őket. Mikor Crusoe meglátta a lábnyomot a tengerparton, azt mondotta: «Ezt valaki csinálta». Mikor a vadember lát egy kunyhót, lándzsát, vagy nyílhegyet, azt mondja: «Ezt valaki csinálta». Mikor hegyet lát, vagy tengert, vagy fát, vagy

vízesést, azt mondja: «Ezt valaki csinálta». Ez az Istenhit és a vallás eredete. E magyarázat azonban túlságosan egyszerű a tudálékosoknak. Valami szövevényesebb dologra van szükségük. Ha a tudálékosság mellett még romantikusok is, akkor a magyarázatnak meg éppen bizarrnak kell lennie. Ha tudálékosak, romantikusok és «természettudományosak» is — mint Mr. Wells — akkor botból, lándzsából, «haragos» folyóból s a törzset leigázó Öreg Emberből kell érveket kovácsolniok. A tény — olyan óriási tény, mint a hegy, vagy a tenger — mindamellett megmarad, hogy tudniillik az ember kezdettől fogva hitt Istenben, mert ösztönszerűleg megértette az ok és okozat alapvető logikai elvét. A hegynek volt alkotója — Isten. A tengernek volt alkotója — Isten. Egyszerű, de kielégítő teológia. Hogy azonban valaki azt ne higgye: Wells lenézi a vadembert azért, mert az istent alkotott magának, legyen szabad mindjárt megemlítenem, hogy Wells szerint minden embernek magának kell megalkotnia istenét. Ami őt magát illeti, neki néha van istene, néha nincsen, egyszerre aztán megint van — mindez többnyire a külső körülményektől függ s attól, hogy a világesemények milyen hatással vannak rá. A háború előtt nem hitt Istenben. A háború alatt igen. Most, a versailles-i béke s Európának ebből származott szétzilált állapota óta Wells megint nem hisz Istenben. Legalább is utolsó munkái erről látszanak tanuszkodni. De Istenben való hite bármely pillanatban megint visszatérhet. E dologban, mint sok másban az ember nem lehet biztos felőle, míg legutolsó könyvét el nem olvasta. Mint néhány más fölöttébb gyors gondolkodó, meggyőződéseit époly gyorsan veszti el, mint amily gyorsan magáévá teszi őket. Az evolúciós elmélet szerint a növekedés és fejlődés megköveteli az alkalmatlannak bizonyult életformák elpusztulását. Wells így van eszméi-

vel s meggyőződéseivel. Ez a meggyőződés hasznos volt a multban, de jelenleg alkalmatlan. Dobjuk ki! Holnap megint hasznos lehet. Vegyük fel újra! Az igazság jön és megy. Ide-oda röpköd, mint a kártya a vásári játékban: «Itt a veres, ott a veres, hol a veres?»

Egy időben Mr. Wells mégis kijelentette az állandó meggyőződés némi látszatával: «A vallás az első és utolsó dolog s amíg meg nem találtuk Istent s nem találtattunk meg általa, munkánk kezdete nem kezdet s vége nem a cél». Ez úgy hangzik, mintha a katekizmus első oldalán állana. A keresztény olvasó bátran kiálthatná: «Bravó!» De várjunk csak, míg meg nem látjuk, mit jelent Mr. Wells szerint «Istent megtalálni». Szerinte Istent szószerinti értelemben föl kell fedeznünk a magunk részére. Nekem megvan az én Istenem, neked meg a tied. Az én Istenem nem jó neked s a tied se nekem. Én nem tisztelhetem a te Istenedet, vagy Szent Ágostonét, vagy Szent Pálét. Még a Jézus által tanított Istenben sem hihetek. Istent sajátmagamnak kell fölfedeznem a magam számára. Így feszeget Wells egy metaforát, míg kivégzi azt. Ebben természetesen nem követhetjük őt. Bizonyos értelemben tényleg minden embernek «föl kell fedeznie» Istenét, de ha szószerinti értelemben magam akarom önmagam számára az Istent megalkotni, a kísérlet alighanem balul fog kiütni. Még Plátó, Szokratesz, Arisztotelesz Istenfogalmában is — akik mind hittek Istenben — sok nagyon különös elem található. Keresztényeknek elég a Jézus Krisztus által hirdetett Isten. Az ő Istene jó nekünk is, jobb, mint amilyet mi tudnánk alkotni magunknak.

Wells istene még kevésbé sikerült, mint a Plátóé, vagy Arisztoteleszé. Pontosabban szólva szerinte két isten van. Egy az ember szívében s egy a csillagokon túl. A kettő konfliktusban van egymással. A szívben levő isten a másik

ellen lázadozik. A nagy Isten, aki mindentudó és mindenható, nem érdekli Wellst. Az általa kedvelt isten a szívben lakozó, aki nem mindenható, nem mindentudó, nem a világ teremtetője. Sajátságos módon, bár nem mindenható, vagy mindentudó, mégis mindenütt jelen van. Hatalma azonban korlátolt. Még nincs teljes erejében. Wells néha «Vén Kísérletező»-nek nevezi. Olyan isten ez, aki megtesz minden tőle telhetőt. Ismerjük «az agnosztikus imádságát»: «Ó Isten, ha van Isten, mentsd meg lelkemet, ha van lelkem». Úgy gondolom, Wells imádsága hasonló ehhez, de különbözik is tőle: «Istenem, segíts, vagy legalább segíts, hogyha tudsz».

A vallástörténelem ismerői előtt cseppet sem idegen Wells kettős istenelmélete, amely gnosztikus és manicheisztikus. Ormuzdra és Ahrimanra, vagy a teremtetőre és a demiurgusra emlékeztet. Wells beismeri, hogy Shelley-től vette át, Shelley viszont a perzsáktól kaphatta. De a mindenütt jelen való s mégsem mindenható isten ötlete, úgy látszik, egészen Wellsé. Valószínűleg erről mondja, hogy az embernek magának kell fölfedeznie Istenét.

IV.

A kereszténységről Mr. Wells csak «ócsárló lenézéssel» tud szólni. A lenézés — mint rendesen — itt is a tudatlanság következménye, mert Wells «a kereszténység tanaiban való zseniális járatlansággal» dicsekedhetik. Jellemző következetlenséggel néha magasztalja Krisztust, máskor meg létében is kételkedik. Az *Első és Utolsó Dolgok*¹ című művében azt mondja, nem fontos, hogy Krisztus élt-e valaha, vagy

¹ First and Last Things.

nem. Föltéve, hogy élt, Wells azt hiszi, hogy az evangéliumok Krisztusának nem voltak nagyon határozott tanításai. Azonban Krisztus után Szent Pál, egy mély értelemmel s jelentékeny műveltséggel rendelkező férfi az Evangéliumot teológiai rendszerbe foglalta. Ez a rendszer azután továbbfejlődött az első négy évszázadban, míg a niceai zsinat idején, Krisztus után 325-ben véglegesen kikristályosodott s megformulázást nyert. Nincs szándékomban itt hosszasan tárgyalni, hogy e nézetek mennyiben hamisak, vagy félrevezetőek. Most csak arra akarok rámutatni, hogy a keresztény vallás eredetének, fejlődésének s romlásának e beskatulyázott magyarázatát Wells szokás szerint nem maga találta ki, hanem másoktól vette. A kereszténységről alkotott nézeteiben semmi sincs, amit a tübingeni iskola követői meg nem írtak volna hetven évvel ezelőtt. De legyen bár e magyarázat régi vagy új, eredeti vagy kölcsönvett, mindenesetre tudománytalan, amennyiben nem vesz tudomást a keresztény vallás folytatatlagos létéről. Az evolúció tanának olyan hívő követője, mint Mr. Wells, megérthetné, hogy az a rendszer, amely a negyedik században kikristályosodott, nem lehet élő szervezet a huszadik században. A rendszerek ebben hasonlóak a fajokhoz: ha már nincs életerejük, alulmaradnak a létért való küzdelemben. S mikor alulmaradnak, meghalnak, kipusztulnak. Kikristályosodott rendszerek olyanok, mint a régi idők ásatag maradványai. Mr. Wells tudhatná, hogy az egyház nem pusztult ki és nem ásatag. Hiszen csak néhány évvel ezelőtt írta, hogy a huszadik század a katolikus Egyház óriási felvirágzását fogja megérni. E jövőndölését talán már elfelejtette. Aki a százhuszonötödik oldalon nem tud visszaemlékezni arra, hogy mit írt a nyolcvankettedik oldalon, aligha fog visszaemlékezni 1924-ben arra, amit 1920-ban írt. Meglepő azonban, hogy amikor e jövőndölést

leírta, nem cikázott át agyán a gondolat: «Lássuk csak — kikristályosodott Niceában a negyedik században? S mégis óriási felvirágzásnak néz elébe a huszadik században? Jó evolúciós elmélet ez?» De ugyan! Miért felejttem el állandóan saját figyelmeztetésemet, hogy Wells komoly írásai komolytalanok?

Mielőtt abbahagynám Mr. Wells álláspontjának vázolását a keresztény vallással szemben, legyen szabad néhány idézet révén kimutatnom nem csak azt, hogy nézetei mily reménytelenül elfogultak, hanem azt is, mennyire szellemtelen, olyankor, amikor «ócsárló lenézését» kihívó dologról tárgyal. Mikor *A Világtörténet Alapvonalai* című munkájában a kereszténységről tárgyal, Wells legalább féltucatszor hangsúlyozza, hogy ő nem érdekelt fél, nem teológus, hogy a történelem nem teológiai értekezés és hogy a hitvitákat kerülni fogja. Azután, mindjárt eme nagyfontosságú kijelentések nyomában ilyen mondatokat ír le: «Tény, hogy az evangéliumokban kevés alapja van a teológiai tételek ama rendszerének, amely a keresztény vallást alkotja».

«Krisztus egy szót sem szólt arról, hogy anyját, Máriát, Isisnek, az egek királynéjának képében kell imádni.»

«Mindarról, ami legjellegzetesebben keresztény az Isten-tiszteletben és szokásokban, Neki tudomása sem volt. Szkeptikus írók» (az ég őrizzen meg attól, hogy Wellst szkeptikus írónak tartsuk) «voltak elég bátrak még azt is tagadni, hogy Jézust egyáltalában lehetne kereszténynek nevezni.»

«Tanításában nem volt semmi, amit Gautama Sakya követője készséggel el nem fogadhatott volna, semmi, ami a primitív buddhistát megakadályozhatta volna abban, hogy nazarénus is legyen, semmi, ami Jézus személyes tanítványát visszatarthatta volna attól, hogy Buddhának minden feljegyzett tanítását elfogadja.»

A keresztfeszítést «kaotikus fizikai jelenségekről szóló oktalan mesék» kísérték. «Azt mondják, hogy nagy sötétség borult a földre s a templom kárpitja kettészakadt . . . Manapság nehéz elhinni, hogy a természet rendje ilyen jelentőség nélküli kommentárokkal szórakozott volna.»

«Az evangéliumok részint Jézus tanításait, részint pedig a tanítványok glosszáit és magyarázatait tartalmazzák.»

«Isten volt-e Jézus? Nem a történetíró feladata ilyen kérdésekre válaszolni. Ha az olvasó e hittitok pontos kifejtését kívánja, olvassa el az Athanáz-féle hitvallást. Ha az erre vonatkozó viták gúnyolódó összegezésére kíváncsi Gibbonhoz kell fordulnia. E sorok írója nem tárgyalhat az ilyesmiről sem gúnnal, sem szent félelemmel. Meg kell azonban vallania, hogy az ő szemében e dolgok nem egyebek az emberi értelem káros ömlengéseinél, melyeknek semmi közük Jézus egyszerű ábrázolásához, amint az az evangéliumokban reánk maradt.»

«E kísérletek az Isten Önmagához való viszonyának pontos megmagyarázására, vakmerőek s értelmi szörny-szülöttek; mindazonáltal el kell ismernünk, hogy a lehetetlen dogmáknak eme természetellenes szörszálhasogatásai alatt gyakran az igazság szenvedélyes keresése rejtőzött.»

Wells nem teológus. A *Világtörténet* nem teológiai értekezés. Ő történetíró s a történetírónak nem az a feladata, hogy ilyen kérdésekre válaszoljon. De azt ki *kell* jelentenie, hogy a csodák «oktalan mesék» s «jelentőség nélkül» valók; hogy Jézusnak nem volt tudomása a kereszténység legjellegzetesebb sajátságairól; hogy az evangéliumok részint az Ő tanítását tartalmazzák, részint pedig tudatlan emberek közbeszúrásait; hogy Krisztus nem volt keresztény, hogy Szent Pál sem volt keresztény, hogy a primitív keresztény azonos a primitív buddhistával, hogy a hittételek «vak-

merőek s értelmi szörnyszülöttek» s hogy Krisztus Istensége csak egy a «lehetetlen dogmáknak természetellenes szór-szálhasogatásai» közül, amik viszont «nem egyebek az emberi értelem káros ömlengéseinél». Nagy elégtétel számunkra, hogy Mr. Wells elismeri a történetíró korlátozottságait s olyan szerényen megvallja a teológiában való tudatlanságát!

Az imént Mr. Wellst ízetlenséggel vádoltam. Semmi ok sincs azonban arra, hogy ne mondjam ki egészen róla való véleményemet s ne vádoljam a becsületesség hiányával is. A kereszténység ellen intézett vad támadásai bizonyítják, hogy pártatlanságának hangsúlyozása, melyet annyiszor ismételget, nem lehet egyéb képmutatásnál. Mikor ezt mondja: «A názáreti Jézust úgy fogjuk kezelni, mint embert, minthogy annak látszott . . . Ha istenségének fénye átfog szűrődni elbeszélésünkön, ezt sem előmozdítani, sem akadályozni nem fogjuk», — elhiszi-e Wellsnek még legáhítatosabb rajongója is, hogy még nem tudja biztosan, vajjon elbeszélése láttatni engedi-e majd Krisztus isteni voltát? Mikor később kijelenti, hogy Krisztusról tárgyilagosan fog értekezni, mint «ahogy azt már tettük Buddha esetében s ahogy azt tenni fogjuk később Mohameddel kapcsolatban», nekünk, keresztényeknek őszintén meg kell mondanunk, hogy számunkra lehetetlenség Krisztusról ugyanoly fölényességgel és tudományoskodó hidegvérrel beszélni, mint Buddháról, avagy Mohammedről. Érzelmünk Krisztus iránt olyanok, hogy mi nem beszélhetünk róla hidegvérrel. De Wells sem beszél Krisztusról, vagy a kereszténységről hidegvérrel. Wellsnek még olyan hűséges bámulója is, mint Heywood Broun, őszintén beismeri azt, mikor ezt írja Sidney Dark *Wells Alapvonalai*¹ című művének *Amerikai*

¹ Outline of Wells.

Előszavá-ban: «Wells nem pártatlan. Még regényeiben is szenvedélyes pártoskodó!» Ha ezt Wells tudja, pártatlanságának hangoztatása képmutatás. Ha nem tudja, valaki megmondhatná neki, hogy rajta kívül már mindenki tudja ezt.

A katolicizmusnak, mint azt gyaníthatjuk, Wells ugyanazon «ócsárló lenézéssel» adózik, mint a kereszténységnek s ugyanazon «szenvedélyes pártoskodással» áll vele szemben. E méltatás határai nem engedik meg, hogy itt felhalmozzam állandó katolikusellenes elfogultságának bizonyítékait. Ezért csak egy példára szorítkozom, mely elegendőképpen megvilágítja lelkületét. A *Világtörténet* harmincötödik (vagy az egykötetes kiadás harmincnegyedik) fejezetében ezt mondja: «Kétségtelen, hogy a katolikus Egyház iskoláival és egyetemeivel alapját rakta le az európai modern művelődésnek». Ez természetesen igaz. De várjunk csak! «Hasonlóképpen bizonyos, hogy a katolikus Egyháznak ez soha szándékában nem volt. *A művelődés terjesztésében tisztán a lelkek leigázásának vágya vezette.*»¹

Chesterton *Igazságot!*² című művének olvasói emlékezhetnek arra a helyre, ahol elbeszéli, hogy még agnosztikus korában micsoda megdöbbenés szállta meg akkor, mikor a kereszténység ellenségeinek egymással homlok-egyenest ellenkező állításait olvasta. El akarták vele hitetni, hogy «a kereszténység nem csak a legégbekiáltóbb vétkekkel teljes, hanem valami misztikus képessége van még arra is, hogy az egymást szem melláthatólag kizáró bűnöket magában egyesítse». Mr. Chesterton azt mondja, hogy ez az a lecke, melyet az agnosztikusok olvasásából, «Huxley-től

¹ A ritkított betűket én alkalmaztam. Ha ez használatos volna e könyvben, eltérő színben nyomtatnám. E mondat, nézetem szerint, tökéletes gyöngye a katolikusellenes bigottériának. (Szerző.)

² Orthodoxy.

Bradly-ig», nyert. Wells azonban még egy «misztikusabb» képességet is fölfedezett a katolicizmusban, tudniillik a bűnök és erények azonosításának képességét.

V.

Sajátságos, de változatlan tény, hogy azok, akik a kereszténységet és a katolicizmust «ócsárló lenézéssel» kezelik, egyúttal közömbösek a tisztaság erényével szemben, vagy éppen lenézik azt s a nemi erkölccsel kapcsolatban «előrehaladott» eszméknek hódolnak. Itt nem arról beszélek, hogy Mr. Wellsnek személyes erkölcstelenséget kell tulajdonítanunk. Lehet, hogy jellemző következetlenségével az erényt gyakorolja akkor, amikor a bűnt hirdeti — mint ahogy ezt Bernard Shaw-ról is föltételezhetjük — s hogy élő példája a tisztaság polgári életnek ugyanakkor, mikor a több mint bohém erkölcsi rakoncátlanságnak szószólója. Azt mondtam, hogy Wells a bűnt hirdeti. *A Nagy-szerű Kutatás*¹ című könyvében William Porphyry Benham sokat utazik s feleségét otthon egyedül hagyja. Ez férje távollétében «elfogadja» egy másik férfi «öleléseit». Elismerhetjük Wells jogát akkor, hogy az asszony hűtlenségét elbeszélje anélkül, hogy ezzel kapcsolatban erkölcsi elméldésekbe fogna. Általánosan elfogadott nézet, hogy bár a regényíró Istenhez hasonlóan teremthet férfiakat és nőket, Istenhez kevésbé hasonlóan lehet nem törődni azzal, hogy teremtményei mit cselekednek. Wells azonban nem elégszik meg a pártatlansággal, hanem védi Benhamné asszony viselkedését. «Az asszonynak» — magyarázza — «nem lehet várnia, mint az esernyőnek a fogason.»

¹ The Research Magnificent.

Egy újabb regényében, az *Emberistenek*¹-ben Mr. Barnstaple által Wells elmondja, hogy az új utópia asszonyai egyszer egyik férfivel folytatnak viszonyt, másszor mással — vagy másokkal. «Hiszen ez szabadszerelem!» kiált fel Amerton atya (aki tudvalevően a boldogult Vaughan páter karikatúrája). Barnstaple heves méltatlankodással felel: «Ez a baj veletek, papokkal. Szennyes a gondolkozástok». S tovább gyalázza Amerton atyát. «Te piszkos pap vagy! Amit kereszténységnek nevezel, nem egyéb csúf, fekete babonánál, amely csak kifogásnak jó a rosszindulatra és üldözésekre.» Mikor Mrs. Benham házasságtörést követ el, Wells védelmezi. Mikor pedig Amerton atya a szabadszerelem ellen tiltakozik, Barnstaple «piszkos»-nak nevezi őt. Művész-e Wells, ki teremtményei fölött áll, hagyván, hogy jellemüknek megfelelő módon cselekedjenek, vagy pedig «szenvedélyes pártoskodó?»

A nemi erkölcs kérdésével kapcsolatban áll (legalább is keresztény felfogás szerint) az anyaság kérdése. Mi az anyaságot szent hivatásnak tekintjük. Wells ugyanezt kenyérszerző foglalkozásnak tartja. Fáradhatatlan buzgósággal követeli az államilag fenntartott anyaság intézményét. Az anyaság szerinte foglalkozás, mint az ügyvédé, vagy az orvosé, állás, mint a gyorsíróé, vagy könyvelőé. Évekkel ezelőtt határozottan kijelentette, hogy arra, hogy minden család maga nevelje gyermekeit, époly kevés ok van, mint arra, hogy minden család maga tartson egy gázgyárat, víztornyot, vagy villanyfejlesztő telepet. Akkori nézete szerint a gyermekeket nagy menhelyeken kellett volna elhelyezni. Állami kezelésbe kellett volna átmenniök. Most már — úgy látszik — megenged annyit, hogy legalább is némely esetek-

¹ Men Like Gods.

ben a gyermekek magánúton is legyenek nevelhetők, de mindenkor állami felügyelet alatt. Ezt a rendszerét meg lehetős részletességgel ki is dolgozta. «A kifizetendő összegnek (az anyák részére) az illető háztartás pénzügyi helyzetével kell összefüggésben lennie. Ama kiváló osztály tagjainak, amely évenként száz fonton felüli összeget szokott költeni, körülbelül ennyit kellene kapniok az államtól. Azoknak, akik fejenként öt shillinget költenek el egy héten, körülbelül ennyi fizetés járna. Csupán szegény s a rosszabb osztályokhoz tartozó anyákat támogatni tiszta örütség volna . . . Ha a gyermekszülések száma túlságosan emelkednék, a fizetéseket le kellene szállítani . . .»¹ Ilyeneket mond az az ember, aki egy papot «piszkos»-nak nevez azért, mert az az egy férfi és egy nő közötti szerelmet és házasságot szentségnek tartja.

VI.

A nemi erkölcs azonban az erkölcsiségnek csak egyik területe. Mr. Wells elvesztette az alapját *minden* erkölcsiségnek, a különbséget a jó és rossz között. Mr. Polly útján ezt mondja (s általános nézet, hogy Mr. Polly, bár meg lehetős komikus, de hiteles kifejezője a wells-i filozófiának): «kezdetben az ember azt hiszi, hogy bizonyos dolgok jók, mások ellenben rosszak . . . Én mindig a kételkedők közé tartoztam s mindig ostobaságnak tartottam azt hinni, hogy az ember különbséget tud tenni a jó és a rossz között». Wells nézete az, hogy bármely cselekedet jó, vagy rossz voltát csak annak közvetlen eredményeiből ítéelhetjük meg, már pedig ez az elv az erkölcsiség és civilizáció pusztulását jelenti.

¹ Social Forces in England and America. Harper N. Y. 272 oldal.

Ez lévén Wells életfilozófiája, nem csodálhatjuk, hogy sok más hamis prófétához és hamis erkölcsbölcselethez hasonlóan, napról-napra pesszimisztikusabb lesz. Megfejtethetlen titok, hogyan lehet valakinek az evolúcióban hinnie s ugyanakkor kétségbeesnie a világ sorsa felől. Azt hihetnők, hogy az evolúciós elmélet e három szóban volna összefoglalható: «tovább és feljebb». Ámde az az ember, aki a *Világtörténet Alapvonalai*-t azért írta, hogy bizonyítsa: a világ s az ember haladása époly elkerülhetetlen, mint a nehézkedés törvénye — kétségbe van esve a világ, az ember s az élet kérdéseit illetőleg. Az emberi életet lekicsinylőleg «az iszapban való mozgolódás»-nak, «a sárban való haszontalankodás»-nak nevezi.¹ A világ szerinte «alattomos és félelmetes». Meggyőződése, hogy minden civilizáció bomlik. Ám ha mindez igaz, akkor mire volt jó a világ és az ember annyira feldicsért, hosszú és körülményes evolúciója? Ha mindennek vége, akkor a végeredmény fiaskó vagy tragédia. Mi azonban, akik a fejlődéstan elméletében nem látjuk a minden titkok kulcsát s a világegyetem rejtélyének megoldását, nem esünk kétségbe. Mi hiszünk Istenben, nem egy tehetetlen istenben, aki igyekszik megtenni a tőle telhetőt, hanem abban az Istenben, aki tízezer esetben igazította már helyre a világot akkor, amikor minden pusztulni látszott s aki ki tudja és ki fogja vezetni a világot abból a hínárból, amelybe az önakaratából tévedt.

Aligha volna azonban igazságos dolog azt állítani, hogy Wells, pesszimista létére is, felhagyott minden reménnyel. Szerinte van még a civilizált világnak egy utolsó mentsvára, a — művelődés. Egy híressé vált frázissal ki-

¹ A «*The Undying Fire*»-ben. V. ö. Mr. Neuman Flower (Wells kiadója) ismertetését a Daily Mail-ben. Idézve a *Literary Digest*-ben. 1920 márc. 27.

jelenti, hogy a civilizáció sorsa «a művelődés és a katasztrófa közötti versenyfutás» eredményétől függ. Nevezetesen sürgeti, hogy «mindenki beszéljen jól három vagy négy nyelvet, a németet, franciát, olaszt és angolt s legyen több mint felületes ismerete az orosz, vagy a hindusztáni, vagy a kínai nyelvről». Az új világ prófétája, a különböző utópiák sorozatos megalkotója, míg egyrészt szeme előtt látja Németországot, a «legműveltebb» nemzetet, mely valaha élt s míg másrészt erősen hiszi, hogy Németország szándékosan idézte elő a világtörténelem legnagyobb katasztrófáját, mégis azt gondolja, hogy a világot meg lehet menteni «művelődés»-sel!

Az igazság e tekintetben kézenfekvő, annyira kézenfekvő, hogy azt Wellsnek s a többi hamis prófétának csak nagy leleményesség árán sikerül elkerülni. Az igazság ez: a művelődés nem fogja megakadályozni a katasztrófát. Az eugénika s a fizetett anyaság sem. A Népszövetség sem, és más mesterséges eszköz sem mentheti meg az emberiséget. Az egyetlen erő, mely a világot meggyógyíthatja, az az intézmény, amelyet Wells «ócsárló lenézéssel» kezel. Az emberiség egyetlen Megváltója az, akire Wells állítólag hidegen és érdektelenül tekint, az, akinek léte, vagy nem léte Wells szerint közömbös dolog — Jézus Krisztus.

SIGMUND FREUD.

I.

Freud Zsigmond fejtetőre állítja a pszichológiát. Nem azt tanulmányozza, amit a lélek tud magáról, hanem azt, amit nem tud, vagy legalább amiről nem tudja, hogy tudja. Érdeklődésének tárgya nem a tudatos én állapota, hanem az öntudatlané. Szerinte nem a normális állapot a kulcsa az abnormisnak, hanem az abnormis a kulcsa a normálisnak. Az ő pszichoanalízisének közvetlen tárgya nem az emberi természet, hanem az emberi természet csunyább oldala. André Tridon, Freud legismertebb amerikai népszerűsítője különösképpen visszataszító példa által állítja e tényt szemünk elé. Szerinte «a szobrász, aki a bázeli székesegyházat egy szép nőalakkal díszítette, melynek hátsó oldalát kígyók, békák, gyíkok s egyéb nyálkás csúszó-mászók küzködő tömege borítja el, helyesen szimbolizálta az emberi természetet». Kétséges, hogy az a szobrász az emberi természetet akarta volna szimbolizálni. Az említett szobor alighanem a bűnt szimbolizálja — egy bizonyos fajtát a bűnnek. Jellemző azonban, hogy a pszichoanalisták szemében az emberi természet eredetileg és lényegileg — gyógyíthatatlanul, vagy sem — undorító. Alapelvük, hogy még a legártatlanabb s legszebb emberi vonások sem érthetők meg természetünk ama sajátságainak vizsgálata nélkül, amelyek állatiasak. A régi pszichológia figyelmét az emberi természet nemes vonásaira összpontosítja; az alantasokat egyszerűen az előbbiektől eltevélyedéseként fogja fel s következképpen helyénvalónak tartja homályban maradásukat. A pszichoanalízis

ragaszkodik ahhoz, hogy a szobrot megfordítsa s tekintetét arra szegezze, ami rút, mondván: «Ez a mi normális, természetes, állapotunk, a szép mesterséges és abnormis».

A pszichoanalízis új tudománya azonban különössége, paradoxonjai s undorító vonásai ellenére is, vagy talán éppen azok folytán, megragadta a tömeg fantáziáját s az irodalom révén nyilvánvalóan hatással van a modern életre is. Hogy miben áll az ilyen visszataszító tudomány vonzóereje, nehéz volna megmondani. Az egyik író¹ azt hiszi, hogy a háború tett beteggessé bennünket. «A háborúnak egy másik hátrahagyott lelki komplexusa» — mondja — «a rendellenes lelki-séggel való megszállottság. Nem állítom, hogy azelőtt ilyesmivel nem találkozhattunk irodalmunkban — távolról sem. A háború azonban hasonlíthatatlanul tágabb teret nyitott neki s bizonyos tekintéllyel ruházta fel. Ez elkerülhetetlen volt. Hiszen a háború maga sem egyéb a társadalom patológikus állapotánál. Mivel az embert kívülről abnormis állapotok vették körül, lelki tekintete befelé fordult s rászegződött a kezdetleges ösztönökre az én legbelsejében, a nemiséggel mint központtal». Lehet, hogy a háború részben felelős a pszichoanalízis divatjáért. A háborút szokás mindenért felelőssé tenni. Ámde az abnormis lelkiállapotok iránti beteges érdeklődés minden bizonnyal kifejlődött volna előbb-utóbb, háborúval, vagy anélkül. Az ilyesmi inkább sajátságosan neuraszténikus fajtájú civilizációnk függvényének látszik, inkább a hosszú, fényűző béke-idővel járó szellemi és erkölcsi enerváltság következményének, mint az edző háborúnak. A harcosok durvák, kemények és cinikusak, de nem betegesek. Viszont igaz, hogy — ismét Miss Mc Afee szavaival élve. — «csaknem az egész új» prózai iroda-

¹ Helen Mc Afee: «The Literature of Disillusion. Atlantic Monthly. 1923 augusztus.

lom, költészet és dráma, amit az utolsó öt év alatt írtak, nem egyéb, mint e beteges megszállottság irodalmi köntösben való megjelenése . . . A kiválóbb fiatal írók túlnyomó többségét az elcsavart tudatalattiságnak e képzeletben gazdag irodalma foglalkoztatja». Tekintve, hogy a pszichoanalízis e divatja tagadhatatlanul fennáll, szükségesnek látszik, hogy főbb vonásait vizsgálat tárgyává tegyük.

II.

El kell ismernünk, hogy eme új tudomány alapelve bizonyos vonzóerővel bír. Ez alapelv szerint az emberi értelem soha semmit el nem felejt. Mindaz, amit gondoltunk, tettünk, vagy szenvedtünk s amit látszólag régen elfeleedtünk, valójában megmarad lelkünknek egy elrejtett, mély szögletében, amit a Freudianusok tudatalattinak neveznek. «A tudatalatti lélek» — mondja Fielding¹ — «az a gyűjtőhely, mely az egyén minden tapasztalatát, benyomásait, ráhatásait magába fogadja . . . Ez az a része lelkünknek, ahol mintegy letétbe helyezzük s születésünk idejétől fogva őrizzük mindazt, amit láttunk, hallottunk, vagy bármi módon észleltünk, itt megvan minden, ami csak történt velünk, bármily csekélység lett legyen is az». Néhány pszichoanalitikus még ennél is tovább megy s azt állítja, hogy a «tudatalatti» visszaemlékezik mindarra, ami akár velünk történt, akár pedig őseinkkel, vissza egészen Ádámgig, sőt mi több, hogy öntudatlan énünk magában foglalja, nemcsak mint emléket (elfelejtett emléket, ha szabad e paradox kifejezést használnunk), hanem mint minden szellemi és fizikai cselekedetünk kútforrását, mindazokat az ösztönö-

¹ William J. Fielding: Psychoanalysis, the Key to Human Behavior.

ket, hajlamokat, szenvedélyeket s elmosódottan még az egyes eseményeket is, melyek előfordultak ama állatok életében, akiket az evolúcionista őseinkké tesznek meg. Például gyakran előfordul, hogy az ember álmában leesik a magasból, miközben kétségbeesetten igyekszik valamiben megkapaszkodni, míg végre a lezuhanásra fölébred. A pszichoanalisták magyarázata szerint az ilyen álomban visszaemlékezünk arra az időre, amikor őseink fákon aludtak s olykor leesvén, hiába igyekeztek mancsaikkal vagy farkukkal egy ágban megkapaszkodni, míg végül a földre való zuhanás felébresztette őket. Régen volt az az idő, amikor a fák tetején aludtunk, de mégis visszaemlékezünk erre az esésre!

Mások viszont elvetik az ősidőkre való visszaemlékezés elméletét, mint a mester tanításának fantasztikus túlhajtását. Fejezzük ki ezért Freud felfogását pontosan az ő szellemében. Mélyen lényünk felszíne alatt pihennek nem csak barbár és vad őseink ösztönei és szenvedélyei, hanem az állatokéi is, amelyek viszont az ő őseik voltak. E hajlamokat, ösztönöket, «késztetéseket» az ember kénytelen volt elnyomni, mivel ez feltétele volt a civilizációnak, azonban elnyomatásuk ellenére is megmaradtak bennünk s ismeretlenül is megőrizték hatalmukat. Minden cselekedetünk főrugóját ők képezik, ők sarkalják gondolatainkat. Tudatlanságunkban gondolatainkat s cselekedeteinket a felszínen levő okoknak tulajdonítjuk. Holott az igazi okok lenn vannak a tudatalatti lélekben. A lelki alvilág eme lakói között vannak bizonyos érzelmek, vagy «ideák», melyek vezetőszerepet játszanak. Ezeket hívjuk «komplexusok»-nak. Minden ilyen «komplexus» nem más, mint az elnyomott, kezdetleges indulatok egy-egy gyűjteménye. E «komplexusok» állandóan a lázadás állapotában vannak. Fékentartásuk s eredeti helyükre való szorításuk egy őr feladata, aki a tudatos és tudatalatti lélek

között levő kaput strázsálja. Ezt a kapuórt Freud «cenzor»-nak hívja. A «cenzor» maga sem egyéb, mint egyike a «készítések»-nek: az önvédelemre való «készítés». Prózai neve ellenére a «cenzor» bátor legény s munkája hősie. Maga-
kitűzte feladata visszatartani minden «készítést» attól, hogy kellemetlenséget okozzon nekünk, veszélybe vagy zavarba hozzon a civilizált társadalom előtt. A többi ösztönök feletti uralma az oroszlánszelídítőéhez hasonlatos. Meg-megpattogatja az ostort felettük. Ezek felhorkannak s morognak, de ugyanakkor lekuporodnak és remegnek is. Ne feledjük azonban, hogy a «cenzor» szerepe különbözik a tudatosan alkalmazott akaraterőtől, amellyel az ember rossz hajlamait szándékosan fékezni szokta. A cenzor automatikusan és rejtve cselekszik. Ura, kit védelmez, nem is tud létéről.

Alig szükséges mellesleg megemlítenünk, hogy az ilyen pszichológia nagyon távol áll attól a régi tudománytól, amely majdnem mindnyájunk számára olyan száraz és unalmas volt, mint a nemzetgazdaságtan, vagy a matematika. Valójában ez nem is pszichológia, hanem romantika. Bizonyos fajtája a költészetnek. Nem csoda, tehát, hogy a tömegek rajonganak érte. Nem csoda, hogy regény- és novelláírók kapva kaptak rajta s a régi, sablonos dolgokba belefáradt olvasóközönség szívesen fogadta a pszichoanalízist, mint érdekes és felfrissítő újdonságot.

Nem minden «készítés» ilyen vad. Némelyikük csak megvetésre méltó, vagy szennyes, vagy szégyenletes. A tudatalatti hajlékot ad a coyotnak, és a farkasnak, a hiénának és az oroszlánnak, a békának és a tigrisnek egyaránt. Nemcsak a vadságnak van komplexe, hanem a gyűlöletnek, szégyennek, félelemnek, gyávaságnak is. Amellett ott van a libido, a nemi készítés, a legfontosabb és leghatalmasabb valamennyi között. Maga Freud magyarázza, hogy a libido nem

csak nemi kívánságot jelent, hanem az általános ösztönt, az egész érzelmvilág alapját. S mégis a libido szűkebb jelentésében, mint a nemi késztetés, óriási részét veszi igénybe a legtöbb Freud-követő figyelmének.

De térjünk vissza a «cenzor»-hoz. Úgy látszik, hogy minden buzgósága ellenére is, melyet jólétünk érdekében kifejt, valójában ő az oka minden bajunknak. Lelki, erkölcsi és fizikai betegségeinket, különösen a neuraszténiát és hisztériát, melyek a modern civilizáció velejárói, a «késztetések» elnyomására kell visszavezetnünk. A «cenzor» túlságosan lelkiismeretes. «Inhibíciói» s elnyomásai a kelleténél jobban sikerülnek. Az eredmény az egyén lelki fáradsága, szellemi berendezkedésünk nagymérvű megviseltsége. Jobb volna — legalább is néhány Freud-rajongó szerint — ha a vadállatok néha legyőzhetnék idomítójukat, ha letörhetnék a korlátot s kiszabadulhatnának a lélek felső, tudatos szintjére; jobb volna, ha a nyálkás csúszó-mászók alkalomadtán elsiklanának örök háta megett s fölmászhatnának a napfényre. Mert az ösztönök folytonos elnyomása — bár követelménye a civilizációnak — természetellenes s mindenféle abnormis állapotok létrehozója.

III.

Eddig tart az elmélet. Most lássuk a pszichoanalízist a gyakorlatban. Tegyük fel, hogy valaki betegségben szenved, különösen szellemi, vagy erkölcsi betegségben (amely talán hatással van a fizikai szervezetre is). Az illető abnormis, ingerlékeny, idegei túlfeszültek — nem örült ugyan, de mégis szenved, mert szellemi képességeinek egyensúlya felbomlott, vagy azoknak működéséből erősen hiányzik az összhang. Az orvos kötelessége ilyenkor behatolni a páciens «tudatalattijába», felfedezni, melyik külön komplexus az,

amely a bajnak okozója, azt felhozni a tudatos világba, megmutatni a betegnek — szóval a napvilágra való hozás által megsemmisíteni azt. E vadállatok ugyanis alapjában véve inkább a képzeletben élnek, mint a valóságban. Erejük nagyrészt rejtettségekben van. Álombeli rémek, melyek a napvilág közeledtére eltűnnek.

Természetesen az orvos nem lesz képes egy perc alatt felfedezni őket. Ez általában hosszadalmas eljárás. Hiszen a hipotézis szerint a «tudatalatti» a lélek kikémlendő területe. A beteg nem is ismeri «komplexusait», hogyan kívánhatnánk tehát tőle, hogy mondja meg azt, amit nem tud. Bizonyára tagadná, hogy «komplexusai» vannak s a «cenzor» minden igyekezete oda irányul, hogy a csúf, vagy éppen szégyenletes titkot elrejtse nemcsak a vizsgáló, hanem maga a beteg elől is. A lélekelemző azonban végeredményben mégis felfedezi a baj rejtett okát azáltal, hogy a betegben bizalmat gerjeszt maga iránt, rávezeti, hogy nyíltan beszéljen belső és külső életéről, különösen pedig bizonyos látszólag jelentéktelen, de mégis sokatmondó beszéd- vagy cselekedetbeli szokások megfigyelése révén.

Ilyen látszólag «jeletéktelen szokások»: egy nyelvbottlás vagy elírás, egy kis szórakozottság, viselkedésmód, néha előforduló feledékenység. Például egy beteg a kórházban ezt mondja látogatójának:¹ «Mikor éjfél tájban sietve a kórházba vittek, hogy komoly műtétnek vessem magam alá, véletlenül itt volt az az orvos, akit városunk legnagyobb operatőrének tartok. Szerencsés ember vagyok. Neki köszönhetem az életemet». Ugyanekkor az illető orvos belépett a szobába. A beteg be akarta mutatni őt látogatójának, de hirtelen elfelejtette a nevét annak, aki életét megmentette! A dolog

¹ A látogató e sorok írója volt.

természetesen kínos volt mindhármuk számára, de különösen a betegnek, aki utólag így szólt: «Évek óta úgy tudtam ennek az orvosnak a nevét, mint a magamét. S éppen egy ilyen pillanatban kellett a nevét elfelejtenem!» A hozzánemértő előtt az ilyen esetnek kevés jelentősége van, tisztán az emlékezőtehetség időleges kihagyásának tekinti az ilyesmit. A pszichoanalitikus szerint azonban ebből az következik, hogy a beteg tudata alatt, vagy öntudatlanul — valójában gyűlölte ezt az orvost, a szép hálanyilatkozatok s a csodálat kifejezésének ellenére is. «A neveket azért felejtjük el, mert tudatunkon kívül kellemetlen jelentőségeik vannak», mondja Freud. Tridon hozzáteszi: «A rokonszenves férfi vagy nő nevét nem kell ismételni nekünk. Azonnal bevésoódik emlékezetünkbe». Viszont: «gyakran kellett jegyzeteimben olyan emberek neve után néznem, akik sok kellemetlenséget okoztak nekem».

Tridon sok példával szolgál az ilyen — szerinte jelentőségteljes — szórakozottságra!¹ Egy gyorsíró nő egész héten át következetesen kihagyta az s betűt minden munkájából. Főnöke végül ezt kérdezte tőle: «Kivel szakított mostanában, akinek a neve s-sel kezdődik?» A leány irult-pirult s végre bevallotta, hogy éppen egy Smith nevű udvarlóján akart túladni! Vagy: két diák beszél a labdarúgásról. «Lám» — mondja az egyik — «Amherst megverte Brownt». «Talán azt akarod mondani, hogy Dartmouth verte meg Brownt?» «De hisz' én Dartmouthot mondtam!» «Dehogy, Amherstet mondtál.» A pszichoanalisták arról akarnak meggyőzni minket, hogy az első diák nem szerette a dartmouthi egyetemet. Ezért cserélte fel annak nevét egy másik egyetemével.

¹ Psychoanalysis: its History, Theory and Practice. Huebsch. N. Y. 1919., valamint Psychoanalysis: Sleep and Dreams. Knopf. N. Y. 1921.

Valaki tévedésből rossz vonatra ül fel. Ámbár Bridgeportba akar menni, olyan vonatra kerül, amely csak New Havennél áll meg. Amiből következik, hogy — bármily különösnek lássék is ez — öntudatlanul gyűlöli Bridgeportot!

A pszichoanalista kézikönyvek tömve vannak ilyen példákkal. Mindeme véletleneknek állítólag tudományos fontosságuk van. A freudistáknak azonban meg kell engedniök nekünk egy kis szkepticizmust az ilyen «látszólag jelentéktelen» nyelv-, ész- vagy emlékezetbeli botlások fontosságát illetőleg.

Maga Freud egy különösen furcsa történetet ad elő egy apró balesetről, melyből messzemenő következtetést von le. Egy bécsi orvos felesége házasságuk évfordulóján megtalálta vágni balkeze egyik ujját. Már most Ausztriában a jogtudományok doktorát egy kis szójátékkal «jobboldali doktornak»,¹ az orvostudományok doktorát viszont — szimmetria kedvéért — «baloldali doktornak» nevezik. A szóban levő hölgy a jogásszal kötött házassága előtt egy orvossal volt eljegyezve. Házassága azonban nem volt boldog. Ezért — mondja Freud — egy öntudatlan ösztön arra készítette, hogy a házassági évfordulón balkezét megsértse. Még mindig szerette az orvosdoktort! Igazán kár, hogy Sherlock Holmes meghalt, vagy tétlenségre van kárhozzátva. Micsoda új, termékeny talaj nyílna itt lángelméje számára.

IV.

Bármily fontosak legyenek is azonban a szórakozottságból levont következtetések, «az Öntudatlan-hoz vezető királyi út» Freud szerint, mégis az álom. Úgy látszik,

¹ Right—Recht. (Fordító.)

hogy mikor alszunk, akkor még az éber «cenzor» is elszundikál, vagy legalább is elálmosodik egy kissé. A «késztetések» azonban sohasem alszanak. Lesik az alkalmat, hogy mikor törhetnek a lélek felszínére. Ennek az eredménye az álom. Az inhibíciók felszabadulnak s az agy megtelik képzeletekkel, melyek lehetnek borzasztók, csunyák vagy illetlenek. Minden egyes esetben az álom egy kívánság beteljesülése. Tiltakozása a természetnek a civilizált élet mesterséges korlátai ellen. A pszichoanalisták szerint továbbá *mindig* álmodunk. Álom nélküli alvásról beszélhetünk, valójában ilyen dolog nincsen. Aminthogy nincsenek közönséges álmok, jelentéktelen álmok sem. Minden álomnak megvan a maga jelentősége, csak érteni kell a magyarázáshoz. Következésképpen az orvos alaposan kikérdezi páciensét az álmai felől.

Itt azonban a pszichoanalízis egész elméletének egyik legkülönösebb vonásával találkozunk. Az álmok ezen elmélet szerint gyakran, ha ugyan nem mindig, jelképesek. Ámbár a «cenzor» ébersége alvás közben ellanyhul, uralma a lázongó «késztetések» fölött sohasem szűnik meg teljesen. Ez utóbbiak kénytelenek — még eme állapotában is — elleplezni magukat, hogy kijátszhassák őt. Ezért az álmodó agyában nem egyszerű kép jelenik meg, hanem a természetes ösztönnek csak a szimboluma. A lélekelemző művészetéhez tartozik, hogy ismerje a különböző jelképek értelmét, amilyenek például: doboz, cipő, madár, tör, hal, szekér, útításka, kard, sütő, alagút, kihulló fog, vágató lovak, tócsa, különféle vadállatok, színek s ezer egyéb dolog. A pszichoanalízis kézikönyvei valóságos álmoskönyvek. A régi Róma jósainak mestersége, akik állatok beleiből, vagy a madarak röptéből jövendöltek, szemmel láthatóan aránylag könnyebb dolog volt ahhoz a feladathoz képest, amely a pszichoanalízis

modern gyakorlójára vár. E nehézség csökkentésére a kézikönyvek felsorolják a szimbolumokat jelentőségeikkel együtt. Ha valaki valamely jelkép jelentőségével nincs tisztában, első dolga utána nézni az álmoskönyvben. Ha az ott nem található, meglehetősen bizonyossággal föl lehet tenni, hogy az illető szimbolumnak — bármi legyen is az — nemi vonatkozása van. Az összes imént felsorolt jelképek — s még vagy ezer más rajtuk kívül — nemi szenvedélyre, vagy perverzizásra vezethetők vissza.

Ha a páciens ezt a nyilvánvalóan jogos kérdést teszi fel: «Ugyan hogy jelenthet számomra valamit egy szimbolum álmomban, holott ugyanaz teljesen közömbös rám nézve, mikor ébren vagyok?» Tridon ezt feleli: «A tudatalatti énünk idősebb a tudatosnál s ezért régiebb nyelven beszél».

A tudatalatti emlékszik arra, amiről öntudatunk sohasem vett tudomást. Példának okáért a tudatalatti nem felejtette el a jelentőséget, melyet az ókori, vagy történelemelőtti emberek a használt csizmának tulajdonítottak. A mai leányzó mikor oly tapintatlanul vágja cipőjét vőlegényéhez, szerencsére nem gyanítja tettének igazi jelentőségét s rendkívül zavarba jönne, ha azt valaki megmagyarázná neki. Tudatalatti esze előtt azonban ez nem titok. A tudatalatti mai napig emlékszik a rizs szimbolikus jelentőségére a régi egyiptomiak obszcén szertartásaiban, ha a tudatos ész sohasem hallott is erről. Ugyanez áll a többi jelképekről. Valamennyinek megvolt a maga jelentősége korszakokkal ezelőtt s a tudatalatti visszaemlékszik e jelentőségekre. Nem hallottuk-e már, hogy a tudatalatti semmit el nem felejt, ami Ádám ideje óta — vagy még előbb — történt, vagy tudás, gondolat, avagy képzelet tárgya volt?

Az álmok e nemi szimbolizmusának fejtegetése nem túlságosan épületes, azért tárgyalom azt ily röviden. Legyen

szabad azonban megjegyezni, hogy a pszichoanalízis művészetének kézikönyvei nem cselekednek hasonlóképpen. Valójában ez az alapja tudományuknak. Sőt teljes igazsággal állíthatjuk, hogy a nemi kérdések, sőt nemi perverzítások a pszichoanalista legfontosabb árucikkei. Talán ez az egyik oka annak, hogy e tudomány kézikönyvei még a regényeket is kiszorították a könyvárusok polcairól, míg a regényírók — önvédelemképpen — nem kezdtek e tárggyal foglalkozni. Minden izgalom — mondja Fielding — «a nemi kérdéssel van összefüggésben. Szigorú freudi értelemben csaknem minden ösztönnek, indulatnak s cselekedetnek végső indítóoka az öntudatlan nemi ösztön». Igaz, szerinte «a nemi ösztön nem ugyanazt jelenti, mint az érzékiség, hanem az alapösztönt, amely érzelmi életünk valódi gyökerét képezi s amelynek a neve libido». E magyarázkodás ellenére is figyelemre méltó, hogy Freud és követői nem találnak jobb szót, mint libido, kéj eme «nemi, de nem érzéki» izgalom megjelölésére. Ami pedig ama nagyvonalú kijelentést illeti, hogy «minden izgalom a nemi kérdéssel van összefüggésben», vajjon elhithetjük-e, hogy a futball meccsek lármázó rajongóit, az ökölvívó mérkőzések üvöltöző, durva közönségét, a tömegeket, melyek az utcán kiabálnak, mikor a katonák háborúba mennek, valamint a játék közben sikoltozó gyerekeket az öntudatlan nemi ösztön készteti mindeme aktivitásra?

Van azonban még egy dolog, melyet nem lehet figyelmen kívül hagynunk, jóllehet ez még az álmoknál és álomfejtésnél is kellemetlenebb téma. Legalább is meg kell említenünk az Oedipus-komplexust és az Elektra-komplexust. Egyszerűen megmagyarázni, hogy e szavak mit jelentenek, undort keltő volna. Azért legyen elég arra emlékeztetnem, hogy a görög mithológiában Oedipus megölte

apját s nőülvette anyját, továbbá, hogy Elektra fivérével szövetkezvén, megölte anyját, hogy apját megbosszúlja. Így a fiú, kit anyja túlzottan szeretett s akiben ennek következtében lelki zavarok jelentkeznek, az Oedipus-komplexus hatalmába kerül. A leány, ki annyira szereti atyját, hogy még anyjára is féltékeny, az Elektra-komplexus birtokában van.

Talán a természetes szeretetnek e nyomorúságos eltorzítása készítette Bernard Shaw-t arra, hogy a nála szokásos esztelen túlzással s vad általánosítással az anyai szeretetet a hét főbűn egyikének nevezze. Tridon szerint «szerető anyák valószínűleg több gyermek életpályáját teszik tönkre, mint a közömbösek». Fielding pedig kissé mérsékeltebben, de még mindig elég bántóan mondja, hogy «az a férfi, aki anyja képét úgy hordozza tudatalatti emlékében, hogy az irányítja cselekedeteit, tipikusan idegbajos ember». D. H. Lawrence, ki nemcsak különösképpen kifogásolható pszichoanalitikai regények szerzője, hanem talán a legszenyesebb pszichoanalitikai kézikönyvet is írta, szégyenteljes jelentőséget lát még Leonardo, Botticelli és Filippo Lippi madonnaképein az Anya karjain levő gyermek tekintetében is. Sőt egy túlzott őszinteségi rohamában kijelenti, hogy «a vérfertőzés a pszichoanalízis eszményeinek logikai következménye, ha ezen eszményeket megvalósítottuk. A vérfertőzést épúgy el kell ismernünk, mint a nemek közötti házasságot, sőt kötelességnek is kell azt tekintenünk. A pszichoanalízis művelői sohasem ismerik be nyíltan e végső következtetést, jöllehet minden lélekelemző akarva-nemakarva ezen eredményre kénytelen jutni». Hozzáteszi még, hogy «minden inhibíció szükségképpen rossz, mert végre is elkerülhetetlenül idegbajra és megőrülésre vezet».

Legalább is néhány más pszichoanalitikus egy véleményen van a túlságosan őszinte D. A. Lawrence-szel.

Például egy Hans Blüher nevű ember, a németországi Steglitz gimnáziumának tanára azt hirdette, hogy a természetellenes bűn legrosszabb válfajának, amelyet a régi Görögország pogány lakói gyakoroltak, a keresztény civilizációban is helyet kell adni s ez elméletet tanulói között a gyakorlatban is megvalósította, míg végre a hatóságok e gyalázatos üzemeket fölfedezték és megszüntették.¹

V.

Mindeme vad túlzások elsorolása után don quixote-i szerepnek látszik az elméleti vagy gyakorlati pszichoanalízisben bármi jót is találni akarni. Mindazonáltal egy megtisztogatott pszichoanalitikai tudomány nem látszik lehetetlennek. Az emberi természet gyökereinek vizsgálata megjavított s ártalmatlanná tett formában elképzelhető. Nem minden tény visszataszító, amivel az ilyen vizsgálódás kapcsán megismerkedhetünk. Az emberi lélek felszíne alatti kutatás nemcsak varangyosbékákat és nyálkás hüllőket hozhat napfényre, hanem rejtett kincseket is. William James egykor sokat írt «az ember rejtett képességei»-ről. Ha Freud nem lenne teljesen ama rögeszme hatalmában, hogy lényünk alapja minden részében silányságokból áll; ha az emberi természet ily átütő elemzése közben fölfedezte volna képességeinknek ama «fölnyitatlan rezervoár»-jait, melyekről James beszélt s képes lett volna megtanítani minket azok felnyitására, akkor az lett volna, aminek csodálói hirdetik, az emberiségnek Copernicushoz, Newtonhoz, Harveyhez hasonlítható fölfedezője és jótevője». Ahhoz az ásványkutatóhoz lehetett volna hasonlatos, aki így szól a föld tulajdonosához: «Azt

¹ Preuss cikke a *Fortnightly Review*-ben, St. Louis, 1922 augusztus 15.

hiszed, hogy földednek egyetlen értéke a fölszínen van, a vetésben. A fölszín alatt azonban mérhetetlenül nagyobb gazdagság található: mélyen a gabonád és tengerid alatt kiapadhatatlan olajforrások vannak».

Általában még a legperverzebb tanokban is van valami igazság és bölcsesség. A lélekelemzés elmélete és gyakorlata alatt föltalálható valami kevés a katolikus gyóntatószék erényeiből. Origenes időszámításunk harmadik évszázadában ajánlotta már a gyónást, mivel az «napfényre hozza a belső romlottságot». A *Krisztus Követése* inti a bűnösöket, hogy «köpjék ki a mérget». S az egész világ tudja, hogy «a nyílt bűnbevallás könnyít a lelken». A gyónásnak — még a szentségi feloldozástól eltekintve is — meg van a maga jótékony hatása. Ha a megfelelő szellemben elmondjuk bűneinket, ez époly jó hatással van reánk, mintha bajainkat beszéljük el valakinek. Ha tehát lehetséges volna tapasztalt, bölcs, értelmi s lelki fegyelmezettséghez szokott, az erkölcsi érdekeket őszintén szolgáló hivatásos lélekelemzőket nevelni, ez a tudomány és művészet, ha tényleg az volna, olyan jótévője lenne az emberiségnek, amelyet csak a bűnbánat szentségének megmérhetetlen áldásai múlnának felül.

Ám a pszichoanalízis irodalma s az úgynevezett «pszichológusok»-ról szerzett tapasztalataink kevés okot adnak arra, hogy ilyen gyakorlott és lelkiismeretes hivatásos lélekelemzők virágzásában reménykedjünk. Eme irodalom kilencven százaléka szemmelláthatóan kevés lelki érettséggel rendelkező emberek műve s könyveiknek legjobbjai — Freud műveit is ideértve — sok bizarr és fantasztikus eszmével, áltudománnyal s a keresztény erkölcsiség szempontjából elképesztő tanáccsal vannak tele. Amíg a lélekelemzők nem mérséklék tanításaikat s nem tisztogatják meg erkölcsi felfogásukat, míg meg nem reformálják az egész rendszerüket

ennyire átjáró — s kártékonnyá tevő — állat-emberelméletüket, mindaddig óvakodnunk kell tőlük.

Az emberiségnek felbecsülhetetlen kárt fog okozni, ha a lélektan gyakorlati alkalmazóinak nagy serege azon elmélet alapján dolgozik majd, hogy az ember minden lelki tevékenységének s eltévelyedésének magyarázata állati természetünkben rejlik. A figyelemnek a nemi rendellenességekre való állandó összpontosítása különösképpen ártalmas. A katolikus papság a lelkeknek s a bűnöknek sok évszázadon át való kezelése révén tapasztalatból tudja, hogy nagyon bölcs dolog természetünk állati részének alacsonyabb s szennyesebb hajlandóságairól a lehetőség szerint tudomást sem venni, azokról megfeledkezni s inkább a magasabbrendű, szellemi dolgokat hangsúlyozni. «E dolgokról még csak említés se történjék közöttetek, mint ahogy az szentekhez illik», mondja Szent Pál a test bűneiről szólva. Az emberi természet minden értelmes megfigyelője tudja, hogy a bujaság szenvedélyének különös képessége van arra, hogy minden ráfordított figyelem révén gyarapodjék. Ezért a katolikus gyóntatóatya gyóntatás közben mindig a rövidség mellett van s beteges, hisztérikus, aggályos egyénektől különösen megköveteli, hogy beszámolásuk rövid és gyors legyen. A rossz hajlandóságok részletezését esztelenségnek tartja; azoknak hosszú időn át való kényelmes, apró részletekig menő megvitatását pedig éppen bűnnek, sőt szentségtörésnek tekinti. A pszichoanalízisnek ezzel szemben nyilvánvalóan az a módszere, hogy áthatólag kutassa, vizsgálgassa s vitassa meg mindama dolgokat, melyeket jobb röviden megvallani s összességükben elfelejteni.

Freud lélektana különösen idegbajos emberek számára bír vonzóerővel. Hiszen kezükre jár. Semmi sem ingerli őket jobban, mint háziorvosuknak, vagy lelkivezetőjüknek

ilyenféle határozott kijelentése: «Ugyan, ugyan, hiszen Önnek semmi baja». Semmi sem hízeleg nekik jobban, mintha ilyet hallanak: «Az Ön baja a legborzasztóbbak közé tartozik, tudatalatti lelke beteg. Ülünk le s beszéljünk róla. Mondjon el mindent, amit csak tud. Ne sajnálja az időt, beszéljen órákig, hetekig, hónapokig». Ilyen esztelen tanács hallatára aztán nagyot sóhajtanak s azt mondják: «Végre egy ember, aki megért engem!» Az ilyen idegbeteg utolsó dolgai rosszabbak lesznek az elsőknél. E pillanattól fogva olyan könyveket fog olvasni, melyek különös, furcsa lelki betegségek leírását tartalmazzák, új szavakat fog megtanulni bajainak jellemzésére, Strindberg darabjaiban, Sherwood Anderson verseiben, D. H. Lawrence regényeiben önmagát fogja felismerni. Minden erotikus írásban a maga «neurózisainak» s «pszichózisainak» magyarázatát, megfejtését fogja fölfedezni. A pszichoanalízis boldogság — és átok — mindazok számára, akik «idegromcs»-oknak szeretik magukat nevezni.

Helytelen s legtöbb esetben erkölcsrontó dolog továbbá megengedni azt, hogy valaki ne vállalja a felelősséget saját bűneiért, avagy túlfűtött szenvedélyeiért. Elég rossz már, ha valaki őseit, vagy Ádámot és Évát teszi felelőssé a saját dolgaiért, de mentegetni magunkat azért, mert a csúf szenvedélyeket valószínűleg egy történelemelőtti pithekanthropusztól örököltük, igen veszedelmes dolog. Már pedig a pszichoanalízis kézikönyveiben számtalanszor akadunk ilyen kijelentésekre: «Amikor férfiak vagy nők becsületet, hírnevet, otthont családot s minden egyebet föláldoznak, hogy egy más nemű egyén iránti szenvedélyüknek engedjenek, az öntudatlan szenvedély ereje ismét hatalmához jutott... Az évmilliókon át folytatott szabad élet... legyőzi a néhányezeréves tudatos gondolkodást».

Az ilyesmi csak a régi mentség új alakban s a bűn mentegetése — legyen az régi, vagy új — nem csak gyáva, hanem erkölcsileg pusztító hatású is. A helyes keresztény felfogás az, hogy az ember álljon a maga lábára, keményítse meg gerincét, szorítsa össze állkapcsait, hívja segélyül Isten mindenható erejét, harcolja meg a jó harcot s nyerje meg a diadalt, de ne nyafogjon évezredekkelőtti barlanglakó szenvedélyeiről, vagy évmilliók előtti «hiányzó láncszem» ösztöneiről.

Végzetes tévedés azonkívül, különösen napjainkban, «a represszió által okozott pusztítások»-ról beszélni, amint azt a lélekelemzők teszik. Manapság éppenséggel nem szenvedünk a túlságos önfegyelmezéstől. Ellenkezőleg, korunk hibája a túlzott szabadosság. Nem olyan világban élünk, amely szegény volna változatosságban és szórakozásokban. Millió mód van arra, hogy «a gőzt kibocsássuk». Mostani civilizációnk nem puritán. Ránk férne egy kicsit több szigorúság. Ha megvan a veszedelem, hogy a mai művelt világ összeomlik, akkor ez nem azért történik meg, mert nagyon kemény, hanem azért, mert nagyon puha volt. A pszichoanalízis hívei, annak következetes hangoztatásával, hogy a civilizált élettől megkövetelt korlátozások az okai minden fizikai, lelki és erkölcsi bajunknak nagyon rossz szolgálatot tesznek a civilizációnak.

CONAN DOYLE.

I.

Sir Arthur Conan Doyle föltöbb alkalmas embernek tartotta magát pszichikai jelenségek megfigyelésére. Ebbeli hitét így okolja meg: «Egész életemet a szabadban töltöttem. Ökölvívó és labdarúgó voltam. Személyesen résztvettem egy nemzetközi autóversenyen. Ifjúságomat a sarki tengereken töltöttem egy cethalászó hajón. Gyakran voltam golyózáporban». Miért is nagy biztossággal kérdezi: «Elhíhető-e rólam, hogy én olyan ember volnék, aki elveszti ítélőképességét egy médium sötét szobájában?»¹

A felelet e kérdésre: «Nagyon valószínű!» Az, hogy valaki atléta, talán megóvhatja őt a hisztériától, de nem a sarlatánok félrevezetésétől. Az atléták általában egyszerűek, őszinték és nem gyanakodók. Kritikai képességeik többnyire nem nagyon fejlettek. Köztudomású róluk, hogy nem tartoznak a szkeptikus hajlandóságú emberek közé. Ellenkezőleg, hajlandók a babonára. Hisznek a «szerencsében», varázsszerekben, jó és rossz szerencsét hozó dolgokban. Némelyek, mint maga Sir Arthur, még a tündérekben is hisznek. Ha megkérdeznének, hogy nézetem szerint ki az a két ember, akit egész Amerikában legkönnyebben tudna félrevezetni valami médium egy sötétben tartott szeánszon, hamarjában azt felelném: «Babe Ruth és Jack Dempsey». Őszintén szólva, a «szabadban élő» embernek nem eleme a médium sötét szobájának szűk atmoszférája. Ennélfogva

¹ American Magazine, 1922 szeptember.

Sir Arthur sokoldalú tevékenységének lajstroma érdekes és épületes, de nem meggyőző olyanok számára, akik a pszichikai kutatásban jártas szakértőt keresnek.

Jellemző, hogy mikor Sir Arthur felsorolja ama teljesítményeit, melyek nézete szerint alkalmassá teszik őt a titokzatos problémák terén való kutatásra, nem tartja szükségesnek megemlíteni, hogy ő a Sherlock Holmes megteremtője. Vannak emberek, akik azt képzelik, hogy aki jó dedektív-regényeket ír, az maga is jó detektív. A kegyetlen valóság azonban az, hogy Sherlock Holmes, a regénybeli detektívek fejedelme, szégyent vallana, ha a való életben kellene valamely bűntényt kiderítenie. Senki sem volt olyan balga, hogy Conan Doyle-t valamelyik newyorki látogatása alkalmával felkérte volna, kutassa ki sherlock-holmes-i módszerek alkalmazásával «Dot» King, Louise Lawson, vagy Joseph B. Elwell gyilkosait. E nagy városban százával fordulnak elő ilyen rejtélyes gyilkosságok. Ha Conan Doyle csak egyet is megoldott volna közülük, a rendőrség megbocsátotta volna neki mindazt a lenézést, amellyel a mindentudó és csálhatatlan Holmes illeti a «szakmabelieket». Ez azonban sohasem történt meg s ezért megbocsátható, ha megmaradunk abbeli kételyünkben, hogy akár atletikai készség, akár képzeletbeli detektívek alkotásában való ügyesség alkalmassá tenne valakit arra, hogy szellemidéző szeánszokon különbséget tudjon tenni a valóság és az ámítás között.

Az a nézet sem tud rám különösebb hatással lenni, hogy természettudósok, vagy pszichológusok jó médium-tanulmányozók volnának. Lodge, Hyslop, Wallace, Flammarion, Richet s a többi professzorok iránti tiszteletem teljes fenntartása mellett, ha egy sötét szobába mennék, hogy ott spiritisztikus jelenségek tanuja legyek, inkább egy

rendőrt vinnék magammal, mint egy tudóst. S ha rendőrt említek, akkor nem a «mihaszna András»-ra gondolok, az ökörképű, pocakos legényre, aki végiglődörög a körzetén, joviólisan köszöntgetve ismerőseinek, játékosan forgatva botját, valami nótát fütyörészve s megcsipkedve a kisbabák állát — egyszerűen nem Conan Doyle-féle rendőrrel szólok. Ezeknek orra alatt gonosztetteket visznek végbe, fiú-, sőt leánybanditák fittyet hánynak az ilyen nehézkes, lassú észjárású, jóindulatú fickóknak. Nem, mikort, rendőrt említek, más típust tartok szem előtt, a született nyomozót, aki hidegvérű, cinikus, kételkedő s hosszú tapasztalatai vannak a szélhámosság kanyargós útjairól. Vagy még jobban megtenné a szolgálatot egy riporter, a törvényszéki tárgyalások törzsvendége, aki odaadná a szemfogait egy jó «esetért» s tíz évet az életéből egy friss szenzációért. Az ilyen nem törődne sokat a sötétszoba etikettjével, vagy a szellemidézés szertartásaival, nem találná méltóságán alulinak, hogy az asztal alá bújjon megnézni, mit csinál a médium a lábaival, vagy hogy — ha hozzájut — a sötétben kitapogassa a villanylámpák csavarját s elkattantsa azt a legkellemetlenebb pillanatban. Egy ilyen ember leplezte le a híres Palladino-t, a modern «médiumok» legnagyobbikát, miután az sikeresen alkalmazta trükkjeit a tudós, de könnyen félrevezethető professzorok százai előtt.

Leghasználhatóbb ember volna azonban a szeánszok színhelyén egy «bűvész». Azonban bűvészeket hozni olyan helyre, ahol médiumok produkálják magukat — úgy látszik — tapintatlanságnak számít. Nem olyan régen a *Scientific American* meghívott néhány vendéget egy médium megvizsgálásánál való segédkezésre. A megjelentek között volt Harry Houdini, a világhírű bűvész is, aki a szeánsz folyamán valóságos enfant terrible-nek mutatkozott. A médiumot

csaláson érték s mikor a bizottság — bizonyára kitűnő okok alapján — késlekedett a dolgot nyilvánosságra hozni, Houdini türelmetlenül fölhívta az ujságokat s napfényre hozta az egész esetet, ami a szakértőket szemmel láthatólag kellemtelenül érintette. Az elnök mindjárt kijelentette, hogy Houdinit nem fogják még egyszer meghívni.

Pedig Houdininak volt jogcíme arra, hogy az ilyen bizottságokban benne legyen. Több mint huszonöt éven át tanulmányozta a «pszichikai» jelenségeket. Alkalmadtán maga is játszott «pszichikai» szerepet — tréfából, mulattatásul. Egy ilyen előadása alkalmával, melyet egy hajó fedélzetén tartott az Atlanti óceánon, Theodore Roosevelt ezt kérdezte tőle: «Hol voltam tavaly karácsonykor?» Houdini válaszképpen megrajzolta a «Kétség Folyójá»-nak térképét, megjelölve a pontos helyet, nagy bámulatára a volt elnöknek, aki akkor még semmi leírást sem adott ki délamerikai útvjáról s térképeket sem mutatott senkinek. Ráadásul Houdini térképe a Titanicon elpusztult William T. Steed aláírását viselte. «Tényleg szellemek műve ez?» — kiáltott fel Mr. Roosevelt. «Hát persze», felelé Houdini szemhunyorogva. A híres bűvész hét, időközben elhunyt, a pszichikai kutatások iránt érdeklődő embert kért fel teljes komolysággal, hogy — ha lehetséges — küldjenek neki üzenetet a másvilágról. Egyet sem kapott. Ugyanő állandóan késznek hirdette magát arra, hogy bármely «szellemidézési» jelenséget megismétel — szellemek nélkül, szemfényvesztéssel. Ha választanom kellene Conan Doyle, a természetes, jóindulatú lágyszívű, szabadban sportoló atléta s a boszorkányos Houdini között, melyikük képes megtartani «ítélőképességét a sötét szobában», habozás nélkül az utóbbira szavaznék.

II.

Mindez azonban pusztán a priori okoskodás. Fordítsuk most figyelmünket tényekkel való bizonyítására annak, milyen tudománytalan, hiszékeny lelkiületű ember volt a spiritizmus nagy propagálója. Közvetlenül, mielőtt elindult volna egyik körútjára (Ausztráliába és New Zealandba), találkozott egy médiummal, «a jó Evan Powell-lel, aki leutazott (Londonból Devonshire-ba), hogy egy utolsó szeánszt tartson velem». «Nagy öröömre volt» — folytatja —, «hogy néhány utolsó szót válthattam feltámadott fiammal. Megáldotta küldetésemet s biztosított, hogy vigasztalást fogok vinni a megtört szíveknek. *A szavak, melyeket mondott, egy londoni beszédemből voltak idézve, amelynél a médium nem volt jelen s amely akkor szószzerinti alakjában még sehol sem jelent meg!* Egy újabb jele annak, mennyire figyelik szavainkat s tetteinket a másvilágon.»

Kétségtelenül nagyon megható dolog. De nem kérdezhetné-e még a mérsékelt kritikusan hajlandóságú olvasó is, nem lehetett-e a médiumnak egy bizalmasa jelen azon a londoni beszéden? Elképzelhetetlen-e, hogy egy londoni médium, egyik szeánszára való előkészület gyanánt megszerzett magának néhány mondatot a spiritizmus leghíresebb terjesztőjének egyik nyilvános beszédéből? Eme egyszerű kérdések sem jutottak eszébe annak, aki annyira bizakodik ítélőképességében! Nem akarok azonban tovább időzni a gyászoló atya s az elköltözött fiú közötti állítólagos párbeszéd érzékeny jeleneténél. Ilyen dolgok részletezése kegyetlenség. Mikor Sir Oliver Lodge feltárta megtört szívét Raymond fiával való beszélgetésének megható elbeszélése által, aki Doyle fiához hasonlóan a világháborúban esett el, egy barátságos bírálója csak ennyit mondott: «A hazafias érzés

elnyomja a kritika hangját». Így mikor Conan Doyle megható ügyefogyottsággal — s viszont nem túlságos tapintattal — felhívja a világot, hogy figyeljen elhunyt fiával folytatott beszélgetéseire, mi is csak azt mondjuk: «A részvét elnyomja a kritika hangját» s átmegyünk olyan esetekre, melyeknek nincs kapcsolatuk mély és szent érzelmekkel.

Sir Arthurt azonban nyilvánvalóan nem zavarják a családi, személyes vonatkozások. Elmondja, hogy nemcsak fiával, hanem anyjával is beszélt a síron túlról. Valamint megemlíti egy képzelődő gyermek naivitásával, hogy gyermekeinek szobájában az angyalok füle hallatára énekelték az «Előre keresztény harcosok!» kezdetű éneket. Attól sem idegenkedik, hogy önmagáról mondjon el meglehetősen intim dolgokat. Úgy látszik, néha álmatlanságban szenvedett. Erre azonban volt ellenszere — az imádság. Botrányos módon igaz ugyan, hogy az imádság néha álomba ringat (sokan tanuszkodhatnak arról, hogy ima közben nem egyszer elszundítanak), de ha Conan Doyle elalvásért imádkozott, ez éppen úgy hatott reá, mint a műtétek előtt szokásos elkábítás. Állítása szerint ilyenkor «nagyon tisztán kivehető éterszagot» érzett, «amely hullámszerűen hatolt be kívülről».

Hasonlóképpen moszkítókat ellen is imádkozott. Különös módon azonban csak azt kérte, hogy arca kíméltessék meg. Miért is, mint mondja: «Bár kezeim úgy megdagadtak, mint az ökölvívó kesztyűi, arcomon egyetlen csípés sem volt látható». Ez az eset valahogy eszembe juttatja azt a párbeszédet, mely egy alkalommal egy anya és kislánya között ment végbe előttem. «Nem megmondtam neked, hogy mosd meg az arcodat?» — kérde az anya. «Persze, hogy nem, válaszóla a csemete, csak azt mondtad, hogy a kezemet mossam meg.» Sajnálatos, hogy Sir Arthur túlvilági jótevője is ilyen kellemetlenül szószerint vette a szegény ember imádságát.

III.

Conan Doyle-nak rendkívül különös nézete van a lélekről. Szerinte «a lélek tökéletes mása a testnek s hasonlít rá még a körvonal és szín legapróbb részleteiben is. Az életben a kettő összevegyül. A halál szétválasztja őket. A szem többnyire nem képes meglátni a lelket e szétválás után, a fényképezőgép azonban igen». Tehát Doyle híres fényképfelvételei a szellemekről nem a föltámadt testeket ábrázolják, hanem a lelkeket, melyek a halál után megtartják a test alakját és színét, sőt nemcsak a testét, hanem a ruháét is. Ezek a ruhák néha szembetűnő módon gyanúsan anakronisztikusak. Sir Arthur maga írja, hogy egy Ausztráliában tartott szeánszon egy régi asszír kéz modern, kikeményített kézelőt viselt. Rendszerint azonban a ruha szabása, valamint a test alakja époly változatlan, mint maga a lélek. Néhányan közülünk aligha fogják túlságos örömmel tudomásul venni e megállapításokat. Képzeliük el, mit jelent gallért, kézelőt, nadrágot (nyilvánvalóan mindig ugyanazt a darabot) viselni az egész örökkévalóságon át. Ami a test alakját illeti, egynéhányunk nem olyan büszke termetére, hogy volna kedve azt örökre megőrizni. Az igazat megvallva, a mindennapi testgyakorlást bizony legtöbbször elhanyagoltuk; domborúak vagyunk, ahol homorúaknak kellene lennünk és viszont! Meggörnyedtünk, a vállunk kerek lett, sőt egy kicsit ferde is. Hasonlóak vagyunk G. K. Chesterton emberéhez, akinek furcsa alkata volt: «kövér az egyik helyen, sovány a másikon». Eddig azonban azt reméltük, hogy a feltámadáskor tökéletesebb test leend osztályrészünk. Nem csoda tehát, ha lehangolóan hat ránk az a biztatás, hogy örökre megmaradunk abban az alakban, amelyben meghaltunk. Doyle — állítása szerint — birtokában volt «a legcsodálatosabb szellem-fény-

képeknek, melyeket a világ valaha látott». Felolvasásai alkal-mával mindenütt kiállításokat rendezett belőlük. Mikor azonban egy newyorki fényképész kijelentette, hogy néhány szakmabeli fogás segítségével ő is tud éppen ilyen «szellem»-fényképeket előállítani, Doyle nem felelt a kihívásra. Mrs. Doyle férje nevében szólva ugyanekkor kijelentette — érez-hető ingerültséggel —, hogy Sir Arthur nem fogja elfogadni akár a szóban levő fényképésznek, akár «más reklámhajhászó embereknek» illetén ajánlatait. Ez különös, mert hiszen *Egy Szellemhívó Vándorlásai*¹ című könyvében elmondja, hogy az új-dél-wales-i Sidney-ben elfogadta egy fényképész ha-sonló természetű kihívását. Amit megtett Sidney-ben, miért nem tette meg New-Yorkban? Ha meghallgatott egy ismer-etlen embert az ellenlábások földjén, miért nem vette figye-lembe a jólismert s kifogástalan híró *Scientific American* fel-hívását, amely hatalmas összeget ajánl fel bármilyen spiritisz-tikus jelenségért, vagy «szellem»-fényképért, amelyet ellen-őrzése alatt hoznak létre? A fölényes megrovás, amellyel Sir Arthur kijelentette, hogy bár nagyrabecsüli a *Scientific Ame-rican* szerkesztőjét s a körébe tartozó kutatókat, mégsem folyamodhatik a díjért, mert ilyen ajánlat «csak csalók fel-bujtására alkalmas», nem túlságosan meggyőző. Sir Arthur-nak kapnia kellett volna az alkalmon annak a bebizonyítá-sára, hogy van legalább egy spiritiszta, aki nem csaló. Képes-nek kellett volna lennie arra, hogy egy becsületes médiumot mutasson nekünk, aki tud valamit csinálni. S merem állí-tani, hogy ha az általa választott médium kiállotta volna a próbát, ez többet használt volna az ügynek, mint világkörüli utak s vegyes és kritikátlan hallgatóság előtt tartott felolva-sások. Mindaddig azonban, amíg akár ő, akár más, hozzá

¹ The Wanderings of a Spiritualist. Collin kiadása. 160 old.

hasonlóan ismert egyén nem fog tudni olyan fényképeket fölmutatni, amelyeket valamely elismert tudományos intézmény részére ellenőrzés alatt hoztak létre, a kétkedő természetűek továbbra is azt fogják hinni, hogy gyűjteményét, bármily «csodálatos» is legyen az, a szemfényvesztés nagymesterei sózták rá.

Ha egy bűvész tudtunk nélkül ki tudja venni zsebünk-ből az óránkat, jöllehet fényes nappal szembenézünk vele, ha a táblás trükköt alkalmazó artisták ki tudják cserélni tábláinkat a sajátjukkal, akkor az sem éppen elképzelhetetlen dolog, hogy egy ügyes médium előre elkészített fényképező lemezeket cseréljen ki olyan ember előtt, aki tündereket szokott látni, angyalok énekét szokta hallani, imádkozni szokott az ablakon át beáramló álmothozó éterért s megmenti arcát a moszkítócsípésektől valamely megnevezetlen természetfölötti hatalom csodás közbelépése által.

IV.

Doyle-nak azonban a csaló médiumokkal szemben tanúsított tudománytalan hiszékenység nem az egyetlen hibája. Ami ennél is több, egyenesen véd és mentetet olyanokat, akiket csalás közben tettenértek. Egy szeánszon, amelyet Londonban Mr. Wilson Young, a londoni Saturday Review szerkesztőjének kezdeményezésére tartottak, ez utóbbi gyanút fogott, hogy a különféle szellemhangok egy jelenlevő egyén szájából erednek. Mr. Young kinyújtotta kezét a sötétben, mire egy kürt széles végéhez ért, amelyet a padlóra helyeztek, mielőtt a lámpákat eloltották volna, de amely a levegőben látszott lebegni, mikor a különböző hangok hallatszottak. Mikor Mr. Young a kürt széles végét érintette, érezte, hogy annak másik végét valaki tartja.

Ugyane pillanatban a kürt kezében maradt. Erre óvatosan átemelte azt az egyik ülő ember feje fölé s letette a padlóra, Conan Doyle széke mögé. Azon a délutánon több szellemhang nem volt hallható. A szeánsz hirtelen véget ért s a lámpákat felgyújtották. Mikor a társaság elhagyta a házat, Mr. Young így szólt az egyik hölgyhöz, akit a szellemhangok különösen felizgattak s megindítottak: «Biztosíthatom, hogy a hang, melyet hallott, nem az ön anyjáié, hanem a médiumé volt». Mire Sir Arthur dühbe jött s hosszú tiltakozó levelet küldött a *Saturday Review*-nak, «úriemberhez nem méltó viselkedés»-sel vádolván Mr. Youngot. «Ön valójában csak a saját tudatlanságát s tapasztalatlanságát leplezte le», írta egyebek között. «Ha meg tudná érteni, hogy itt mélységes titokról van szó s hogy egy kezdőnek lehetetlen első tekintetre megoldania olyan rejtélyt, amely ezeket bámulatba ejtett, akkor a bölcsesség küszöbén állana! Hiszen egy szeánsztot még a lelki harmónia hiánya is megghiúsíthat.» Meglehetősen kemény szemrehányás azért, hogy az illető megfogta azt a kürtöt s oda helyezte, ahol az a szoba elsötétítése előtt állott! Ám a médiumok, akárcsak Sir Arthur, nagyon érzékenyek. Mindent pontosan előírnak, a lámpákat eloltják, megkövetelik, hogy a résztvevők ne mozduljanak el székeikből s ha valaki akár csak egy gondolattal is megzavarja őket, abbahagyják a szeánszt. Nincs olyan hivatásos bűvész, aki ne szégyelné ilymódon kihasználni hallgatóságát.

Ha Doyle félenkségét összehasonlítjuk az igazán tudományos gondolkozású kutatók hidegvérével, megérthetjük, miért nem akart tudni felőlük. Vegyünk például egy hírlapi tudósítást a *Scientific American* hivatali helyiségében tartott egy ilyen gyűlésről. Egy bizonyos George Valentine, «házánk egyik legjobb médiuma» pályázott a *Scientific American* kétezeröttszáz dolláros díjára:

«A bizottság hideg tárgyilagossággal készült a dologra. A falakra fénylő gombokat helyeztek, melyek Mr. Valentine székéből nem voltak láthatók, ellenben láthatók voltak némely más helyről. Ha a gombok előtt emberi test surrana el, azok fénye természetesen arra az időre elsötétülne. Azonkívül a médium székét egy villamos készülékre helyezték, amely egy szomszédos teremben levő villanylámpával volt összeköttetésben. Ha a székben nem ült senki, a lámpa kialudt. Ugyane szomszédos teremben gyorsírók jegyezték a szellemhangokat s a médium szavait, figyelték a székkal összeköttetésben levő lámpát, megjegyezték az időt, mikor az nem égett stb. Tizenöt ízben a gombok fénye nem volt látható s a lámpa nem világított. A szellemhangok ugyanazon időközökben voltak hallhatók, mikor a lámpa nem égett. Ebből következették, hogy a médium elhagyta székét, hogy szellemként szerepelhessen, jóllehet ígéretet tett arra, hogy a széket nem fogja elhagyni. A díjat nem adták ki neki».

Ilyenfajta vizsgálódások voltak azok, amelyeket Conan Doyle nem szeretett s amelyekről azt állította, hogy azok «csak csalók felbujtására alkalmasak». A laikus inkább azt hinné, hogy ellenkezőleg, az ilyen ülések csak elriasztanák a csalókat, miután az első kettőt, vagy hármat leleplezték.

V.

Doyle ausztráliai útja alkalmával különös hatással voltak rá egy Bailey nevű «apport»-médium teljesítményei. Ennek az volt a specialitása, hogy át tudott szállítani — még pedig egy szempillantás alatt s láthatatlan módon — mindenféle tárgyat, nagyot és kicsit, régit és újat, élő és élettelen. Mindeme dolgok «áthatolnak a falon s az asztalra esnek».

Sir Arthur szerint Bailey előteremtett a föld határaitól «nyolcvanhárom régi pénzt, nyolc élő madarat, tizennyolc drágakövet, száz babylóniai táblát — némelyikük henger alakú volt — olvasható asszír felírásokkal, melyek hosszú történeteket tartalmaztak, egy arab ujságot, egy leopárdbőrt, négy madárfészkét, egy cápát, valamint számtalan kínai iskolakönyvet, mandaringombot, forró-égövi madarat» s egyéb furcsa és egzotikus tárgyakat. Csupán néhány jólismert dolog hiányzik belőlük. Akik még emlékeznek a régimódi bűvészmutatványokra, azok nélkülözni fogják a nyulat s a levegőből előtörő, a színpadot megtöltő s lassan a zenekari mélyedésbe gördülő rózsatömeget. Valamint nem történik említés a nézőközönség feje fölött lebegő zongorákról és elefántokról sem. Egyáltalában az állatvilág jobban lehetett volna képviselve. Mert bár cápa volt jelen, kecskéről nem hallottunk. Nem éppenséggel kizárt dolog ugyan, hogy kecske is volt a szeánszon, ámde Sir Arthur ezt természetesen nem igen vehette észre, vagy ha észre is vette, nem valószínű, hogy szükségesnek tartotta volna erről is beszámolni.¹ Úgy látszik, hogy Bailey-t leleplezték 1910-ben, Franciaországban. «*Aki kíváncsi rá*», mondja Sir Arthur, «megtalálhatja az állítólagos leleplezés történetét az 'Annals of Psychical Science' kilencedik kötetében.» (A ritkított betűket én használom.) Természetesen a párisi leleplezésnek semmi köze sincs a melbourni produkcióhoz. Hiszen tízezer mérföld van a két hely között.

Azonkívül a leleplezés Doyle szerint nem volt kielégítő s meg is magyarázza, hogy miért nem. A párisi kísérlet alkalmával előhozott tárgyak között volt két madár, melyek állítólag valamely távoli földrésről kerültek oda.

¹ Lefordíthatatlan szójáték. Shark = cápa — kapzsi ember; goat = kecske — élvezethajász. (Fordító.)

Azonban egy párisi madárkereskedő eskü alatt vallotta, hogy három ilyen madarat adott el Bailey-nek kalitkástól. Bailey tagadta, hogy a madarakat vásárolta volna, érvül hozván fel, hogy franciául nem tud s hogy francia pénze nem volt. Ez Sir Arthurt teljesen kielégíti s hitében megerősíti az a körülmény, hogy «csak két madarat láttunk kalitka nélkül. Hol volt a harmadik madár s hol a kalitka, ha a madárkereskedő igazat beszélt». E megsemmisítő ítélet elég világosan bizonyítja, hogy a nagy atléta nem vesztette el «kritikai képességeit» ausztráliai útja közben.

Doyle az asszír táblák közül egyet hazavitt Londonba s megmutatta azt a British Museum szakértőinek. Ezek kijelentették róla, hogy hamisítvány s megjegyezték, hogy ilyen hamisítványokat nagy mennyiségben állítanak elő bizonyos zsidó kereskedők Bagdad egyik külvárosában. E felvilágosítás azonban legkevésbé sem hozta zavarba Sir Arthurt. Szerinte «legalább is lehetséges, hogy az átvívó közeg számára könnyebb a hamisítványt kezelni, mint az ásatásokból származó eredetit, mivel az előbbi újabb emberi magnetizmussal van telítve».

Tagadhatatlan, hogy Conan Doyle makacsul hiszékeny. Hitét csalások és leleplezések meg nem ingathatják. A hazug médiumot nem csak megtűri, hanem egyenesen védi is, vagy legalább elnézi a hazugságot, mondván: «Nem szabad elfelejtenünk, hogy az egyéni jellemnek époly kevés köze van ahhoz, hogy valaki fizikailag médium, mint ahhoz, hogy az illető tehetséges költő».

A hazug médiummal szemben tanusított megbocsátó türelem s a hazudozásban való újra-bízás más, Conan Doyle-nál «tudományosabb» kutatóknál is észlelhető. A legnagyobb médiumokat is érték csaláson. Azonban pszichikai kutatásokkal foglalkozó társulatoknak egynémely tagjai

továbbra is rendületlenül bíznak bennük, sőt gyakran a naivság és leleményesség sajátságos keverékével igyekeznek bizonyítani, miért hisznek még mindig a hazudozónak. Azt mondják például, hogy a transzban levő médium nem tudhat az esetleg elkövetett csalásról s ezért nem is felelhet érte; vagy felhozzák a kettős személyiség hipotézisét s kijelentik, hogy a jó személyiség époly kevéssé hibáztatható azért, amit a rosszabb tett, mint ahogy Dr. Jekyllt¹ nem lehet Mr. Hyde tetteiért okolni; esetleg állítják, hogy a médiumok többnyire egyszerű emberek, néha parasztok, akiknek a hazugság jelentőségéről, vagy a félrevezetés komoly voltáról kevés, vagy semmi fogalmuk sincsen. Ami azonban egyenesen bámulatos, a médiumnak hitelt adnak akkor, mikor az védi magát, ellenben kétségbevonják állítását, mikor bevallja hibáját. A Fox nővérek például két világrészt szedtek rá s egy egész emberöltőn át a világ feszült figyelmében részesültek. Utólag nyilvánosan és ünnepélyesen megesküdték arra, hogy minden mutatványuk csalás volt. Később azonban visszavonták vallomásaikat, jóllehet eskü alatt tették azt.

Richet elbeszéli, hogy egy Blackman nevű médium hogyan számolt be Gurney, Myers, Podmore, Sidgwick és Barrett félrevezetéséről. Az említettek a legkiválóbb kutatók, akiket a pszichikai vizsgáldás története ismer. A nagyhírű «Éva» (Béraud Márta, Richet különös pártfogoltja) elmondta egy ügyvédnek, milyen trükköket használt a Villa Carmen-ben, Richet otthonában. Később visszavonta vallomását. Eusapia Palladino nagy feltűnést keltett a professzorok előtt, míg — F. Scott Schiller erős kifejezését

¹ Robert Louis Stevenson közismert regényének kettős személyiséggel bíró hőse. (Fordító.)

idézve — «gyönyörű és tökéletes leleplezés»¹ jutott osztályrészül. Egy Keeler nevű híres amerikai médium, aki Washingtonban éveken át képviselők, szenátorok és nagykövetek kedveltje volt, «megsemmisítő leleplezésben» részesült.

«Millert, Bailey-t, Mrs. Williamst, Eldredet, Sambort, A. Rothot hasonlóképpen leleplezték», mondja Richet.² «Eldrednek volt egy karosszéke, amelyben a trükkökhöz szükséges tárgyak egész arzenálja volt együtt. Bournsell fényképészről bebizonyították, hogy csalt, jöllehet W. T. Stead volt a pártfogója. Ugyanígy járt Buguet, a francia fényképész, bár gyengeelméjű emberek még a leleplezés után is hittek fantomjainak valódiságában. Mrs. Williamst egy párisi szeánszon álcázták le; nála is, mint Eldred esetében, különböző, fantomok előidézésére szolgáló tárgyakat találtak. Sambor esete nagyon különös; Petrovo Solovovonak egyik barátja volt bebizonyítottan a bűntársa, jöllehet az illető tiszteletreméltó ember hírében állott. Grasset szerint Ebstein egy festett bábu segítségével állította elő fantomjait.

«Bailey-t, aki élő madarakat, „apportírozott” Grenobleben rajtacsípték, amint azokat a lángszínű madarakat vásárolta, amelyeket állítólag Indiából varázsolt át. Maddockot elítélték csalásért. Magam lepleztem le Roth Annát, aki önmagán rejtette el a virágjait. A szeánsz előtt testsúlya száztizzenhat font volt, de csak száztizennégy a szeánsz után; az általa elővarázsolt virágok pontosan két fontot nyomtak. Maxwell idézi Mrs. Wood és Lemb igen gyanús eseteit.

¹ L. az Encyclopedia Britannica pótkötetét, «Psychical Research» fejezetben.

² Thirty Years of Psychical Research, 456. old.

«Haxby egész szemtelenül csalt. E felsorolást tovább halmozhatnám még, ha szükség volna erre.»

Conan Doyle az ilyen tényekre hitvallással felel. Szerinte a hazug médium is előidézhethet valódi jelenségeket, mint ahogy egy szabaderkölcösű költő is írhat művészi értékű költeményeket! Richet pedig *Harminc Évi Pszichikai kutatás*¹ című, most idézett művében számtalanszor ismételteti, hogy a csalás nem von le semmit a pszichikai jelenségek értékéből s a médium elmebeli gyarlóságán kívül egyebet nem bizonyít. «Egy különös könyvet lehetne írni a médiumok hamis önvallomásairól», teszi hozzá naivul. Szerény nézetem szerint azonban az egyszer hazugságon ért médium tudományos szempontból minden időkre értéktelen. Aki hazug, az bármikor hazudhat.

Sir Arthurnak különös s újszerű véleménye van nem csak a médiumok hazugságairól, hanem a hazugságról általában is. Ugyanabban a könyvében, melyben ausztráliai szeánszairól s felolvasásairól számol be, említést tesz egyebek között De Rougemont-ról, a híres utazóról is, akit sokan francia Münchhausennek tartanak. Doyle kétli, hogy De Rougemont rászolgálna hírére. «De Rougemont vagy hazudik — magyarázza ártatlanul — s ez esetben kétségtelenül ő Defoe után a legrealisztikusabb kalandos regényíró, vagy igazat mond, akkor pedig nagy felfedező. Nem látom be, hogy lehetne e dilemma elől kibújni, következésképpen bárhogyan nézzük is a dolgot, ez embernek nagy érdemei vannak.» Ez az okoskodás mindenesetre nagyon jóindulatú s megcsodáltatja velünk Doyle felebaráti szeretetét. Meg kell azonban állapítanunk, hogy pszichikai jelenségek kutatójánál legkevésbé sem helyénvaló az ilyen

¹ L. 116. old. 2. jegyz.

derűs közömbösség az iránt, hogy valamely dolog tény-e, avagy csak regényes képzelődés szüleménye. Aki ilyesfajta kutatásra vállalkozik, annak szenvedélyesen kell szeretnie az igazságot s gyűlölnie a hazugságot.

VI.

Minek fáradozzunk azonban tovább Conan Doyle gyerekes naivságának s hiszékenységének bizonyításával? Legyen elég még egy példa e tárggyal kapcsolatban. Doyle egyszer Londonban felszólalt egy ebéd alkalmával, melyet az ottani szellemidézők adtak tiszteletére. A társaság kétszázkilencven emberből állott, akik nyilvánvalóan a szellemhívással való rokonszenvezésüknek köszönhették meghívásukat. Doyle beszéd közben «hirtelen ihlettől megszállva, felhívta hallgatóságát, hogy álljanak fel azok, akik meg mernének esküdni arra, hogy valóban szemtől-szembe társalogtak elhunyt barátaikkal, vagy rokonaikkal». Kétszázötvenen álltak fel a kétszázkilencven közül. «Bámulatos dolog volt!» mondja Doyle. Azonban még a legszelídebb természetű kétkedő is fölvehetné a kérdést: «Ugyan hogy került a többi negyven a szemenszedett szellemhívó társaságba?»

Mint minden őszinte szellemidéző, Doyle is nem csak könnyen félrevezethető, hanem teljesen elvesztette a nevességesség iránti érzékét is. Például: egy alkalommal ki nyomatta a nagy világlapokba a következő kijelentéseket, melyeket állítólag Lord Northcliffe szelleme tett neki: «Csak egy lelki reformhullám mentheti meg a világot!» «Az amerikaiak nagyon el vannak foglalva!» «Ha az emberek elvesztik a bölcseséget, kihívják önmaguk számára a pusztulást!»

E közhelyek erősen emlékeztetnek Hamlet kijelen-

tésére, melyet Horatio-nak tett arról, mit mondott neki apja szelleme: «Nincs oly gazember széles Dániában, ki megrögzött cinkos ne volna», valamint Horatio feleletére: «Ezt megtudni uram, nincs szükségünk sírból feljáró szellemekre».

VII.

Lássuk végül, mit mond Doyle a keresztény vallásról, mert hiszen testi és lelki *Vándorlásai*-ban lépten-nyomon érintkezésbe jut a kereszténység eszméivel.

Véleménye szerint «a kereszténység holtpontra jutott s visszafejlődött».¹ Ez a holtpontrajutás s visszafejlődés pedig igen korán következett be: «E jelenség a III. század vége felé már befejezéshez jutott».² Ez idő körül, mondja Doyle megváltoztatva a metaforát, «az élő egyház megkövesedett». Oka pedig mindeme holtpontrajutásnak, visszafejlődésnek s megkövesedésnek az volt, hogy «ezidőtájt meg hasonlítás támadt a szertartásokat nagyratartó pap s az azok nélkül élő médium között. Ez a meg hasonlítás kettészakította az őskeresztény egyházat s a szertartások teljes győzelmével végződött, minek következtében viszont nem csak a médium pusztult ki, hanem mindama lelki, élő, látható erők, melyeket ez utóbbi képviselt. Ezt a hiányt aztán megpróbálták virággal, zenével, tömjénfüsttel, építéssel s hasonlókkal pótolni, azonban a lélek ekkor már elhagyta az egyház testét . . . Csak most kezd a belső tűz a ráhányt vastag hamurétegen át újra lobogni».

Hogy hogyan tudott az egyház még tizenhat évszázadon át élni, miután «a lelki, élő, látható erők» kipusztultak

¹ Wanderings of a Spiritualist. 31. old.

² U. o. 136. old.

belőle s «a lélek elhagyta az egyház testét» s az «megkövesedett» s «vastag hamuréteg» borította be, ennek megmagyarázásával Conan Doyle adós marad. Kár, hogy jóllehet ez a kérdés állításaiból önként következik, arra feleletet nem kaphatunk. Most azonban szerinte az élet kezd visszatérni s a láng lobogni. Azt hihetné az ember, hogy a vallás ez újabb, tisztább formája az őskereszténység alapvető vonásait tartja legfontosabbaknak. Sajnos azonban, az eredeti s lényeges keresztény alapigazság, a Krisztus Istenségében való hit nem támadt fel. Mert amint Doyle mondja: «E lelki mozgalom, amennyiben szervezett vallás alakját vette fel, pusztán unitárius irányzatú. Vagyis a szellemhívők nagyra becsülik Krisztust, mint nagy lelki erővel megáldott embert, meggyőződésükre nézve azonban unitáriusok s látókörük oly széles, hogy magában foglalja Krisztust épúgy, mint Krishnát, Buddhát s a többi nagy szellemeket, kiket Isten e világra küldött, hogy a lelki fejlődés különböző vonalainak irányítói legyenek». Azonkívül «tagadhatatlan tény, hogy a szervezett szellemhívő nem fogadja el az eredeti bűn, vagy másért való kiengesztelés tételeit». A Szentírás ama részeit, melyek Krisztus istenségét, a kiengesztelést s az eredeti bűnt tanítják, Doyle egy elegáns mozdulattal egyszerűen elsöpri az útból a következő könnyed megjegyzéssel: «az Újszövetséget többszörösen kijavították, hogy a Szentírás tanítását összeegyeztethessék az egyház gyakorlatával».

Végül a következő nyilatkozatot teszi hitéről, illetőleg hitetlenségéről: «Ami engem illet, én a szervezett szellemhívő vallást fogadom el, mivel ez eltávolítja mindama nehézségeket, amelyek azelőtt köztem s a keresztény hitrendszer között állottak».

Tehát a «szellemhívés» sötétszobáival, kopogó szelle-

meivel, asztaltáncoltatásával, bandzsóival, a villogó szellem-arcokkal, grammofonlemezeivel, melyek a «közelebb Te-hozzá» hangjait harsogják, hogy elfojtsák a titokban működő gépek csikorgásának nesztét, az iparlovagok seregével, akik feltépik szívsebeit s megmetszik zsebeit a gyászoló közönségnek, mely abban a reményben gyűl össze, hogy üzenetet kaphat elhunyt szeretteitől, — ez az egész szemfényvesztés «eltávolítja» a keresztény vallás «nehézségeit». Mennyire igaza volt Pascalnak, «O vous incroyables, les plus crédules!»

Az egész dolog eszembe juttat egy régi történetet. Egy protestáns «hithirdető» egyszer egy hitehagyott francia úrral beszélgetett. A hölgy megkérdezte az illetőt, hogy most már melyik szektához tartozik. «Asszonyom — felelé a francia — a hitemet elvesztettem, a józan eszemet nem.» Szegény Doyle mindent elvesztett. Jézus Krisztusban nem tud hinni, de Bailey-ben igen. A Szentírásban sem hihet, de szentül hiszi, hogy az angyalok a gyerekszobában az «Előre keresztény harcosok . . .» hangjait zengedezték. Támadja azokat, akik «kijavíttatták» az Újszövetséget, de védi a csalókat, akiket lelepleztek a szeánszokon. A csalahatatlan Egyház tanítását sem tudja elfogadni, ellenben hisz a szellemidézők egész seregének, akik esküsznek arra, hogy szemtől-szembe látták az elköltözőtteket. Csupán egy könyvében vagy húszszor, a felolvasóasztalnál pedig talán ezerszer szidta a püspököket, papokat s protestáns lelkészeket, s idézte velük szemben kínai médiumoknak buta meséit, melyek gúny tárgyává teszik a Jézus Krisztus által való megváltás hitét; ugyanakkor azonban keserűen panaszoja fel ama lelkészek «korlátoltságát», akik viszonzásképpen rámutatnak arra, mily nagy mértékben terjesztik felolvasásai a babonát az egyszerű nép között. Mégis, ami bennünket,

katolikusokat illet, a mi szívünket inkább szánalom, mint harag tölti el irányában. A kár, amit a Conan Doyle-ok embertársaik lelkében elkövetnek, aligha lesz valaha jóvátehető. Mi azonban imádkozunk, hogy az Úristen szánja meg őket együgyűségük miatt, láttassa be velük, hogy csaló s kizsákmányoló sarlatánok áldozatai s vezesse őket vissza atyáik hitéhez.

FRIEDRICH NIETZSCHE.

I.

Nietzsche kétségtelenül elsőosztályu kiállítási tárgy a pszichoanalízis számára. E tudományban ugyanazt a helyet foglalhatná el, mint a «Jukes» család a szociológiában, vagy «Typhoid Mary» az orvostudományban. Ha típus volna s nem biológiai eltévelyedés, egymagában csaknem beigazolná Freud elméletét. Apja lelkész volt, mindkét nagyapja szintén, nagybátyjai s dédnagybátyjai is lelkészek voltak, ennél fogva (már tudniillik Freud mondaná, hogy «ennél fogva») Nietzsche fanatikus, dühöngő ateista volt! Az «elnyomott» ösztönök nem voltak többé elnyomhatók.

Ezenkívül állandóan beteg volt. Folytonos fejfájás kínozza, látása rendkívül hibás, gyomra gyenge, minden megerőltetés gyötrelem számára, bódítószerek rabja s álmatlanságban szenved. Következésképpen (megint a Freud-féle «következtetés») istenítette az egészséget, bálványozta a nyers erőt s a fizikai hatalmat a «Raubthier»-ben, a «szőke bestia»-ban személyesítette meg.

Tudatos elméjével elvetette a darwinizmust, öntudatlanul azonban rajongója volt a «létért való küzdelem» s az «erősebb fennmaradása» darwini eszméinek. A «szőke bestia» csak logikai végigfejlesztése a darwini hipotézis eme általa elvetett vonásainak.

Néha azonban Nietzsche inhibíciói egyenes és nem fordított hatásokat eredményeztek. Mivel gyengélkedése élvezhetetlenné tette számára a társas érintkezést, gyűlölte a társaságot. Amint Huneker mondja, «önkéntes szám-

kivetésbe menekült, hogy megszabaduljon attól, amit Poe „az emberarc zsarnokságának nevezett”.

Az emberek közönséges szórakozásai meg lévén nehezítve számára, gúnnyal támadta a «bor, dal, szerelem» nyárs-polgári örömeit. Sőt, mivel az életet teljesen gyűlöletes dolognak találta, rosszakaratúlag gyalázta azokat, akik az élet délibábjai s csalódásai között csak pillanatnyi örömet is tudtak fölfedezni. Végeredményben olyan pesszimista volt, akihez képest Schopenhauer jámbor dilettáns. Ha talán helyeselte volna is Schopenhauer nagy és általános öngyilkossági tervét, mint egyedül alkalmas eszközt az emberi nem megsemmisítésére, viszont eléggé perverz volt azt hinni, hogy az emberiség nem méltó ilyen boldog végre. Ami őt magát illeti, jobban szeretett élni és panaszkodni, mint meghalni s végleg elhallgatni.

Ami elég különös, a hazafias érzelmeket sem helyeselte. A *Deutschland über Alles* egyenesen bête noir-ja volt. Németországot elhagyta s szívesebben élt Olaszországban, részben kétségtelenül egészségi okokból, főként azonban azért, mert lenézte német honfitársait. S mégis — ilyen a sors iróniája — Nietzschét ma a német hazafiság par excellence filozófusának tekintik. Végre megőrült. Ennek ellenére bámulatos eredményeket ért el: örült volt s az maradt halála után is. Hírneve elterjedt az egész földkerekségen; műveit lefordították vagy egy tucat idegen nyelvre, eszméit a végtelenségig fejtegették. Tanításai fölött iskolák támadtak, amelyek pártokra szakadtak. Tanítványai elkeseredett küzdelmeket vívtak a Nietzsche-ellenesekkel, valamint egymással is. Németországon kívül legnagyobb apostola s szellemi örököse George Bernard Shaw, aki Nietzschét egyetlen mesterének vallja. Nagy számban vannak azonkívül, akik kevésbbé őszinték, mint Shaw, való-

jában azonban szintén a Nietzscheizmus tevékeny terjesztői. Sőt teljes igazsággal állíthatjuk, hogy mindazok, akik keresztényellenesek, akik a Hegyi Beszédet kigúnyolják vagy semmibeveszik s akik tagadják, hogy a kereszténység eszméi a népek, sőt talán egyes emberek között is megvalósíthatók volnának, mind nagyobb Nietzsche-követők, mint hinnék, vagy készek volnának beismerni.

II.

Nietzsche legtipikusabb munkája a Zarathustra.¹ Zarathustra (Zoroaster változata) néha maga Nietzsche, néha egy isten, néha az Übermensch — a szőke bestia.

E könyv a Zsoltárok, vagy a Példabeszédek Könyve határozott, közmondásszerű s dithyrambikus stílusában van írva. Mindvégig a Szentírás ünnepélyességét majmolja. Nietzsche azt állította, hogy e művét eksztatikus állapotban, mintegy sugallat hatása alatt írta. Célja az erkölcsi rend megsemmisítése. Nietzsche szerint Zarathustra «a legborzasztóbb tévedésnek, az erkölcsiségnek» megteremtője s következésképpen ennek az istennek, vagy prófétának kell először beismernie tévedését.

«Általam» — mondja Nietzsche — «fog az erkölcsiség megsemmisülni. Én vagyok az első immoralista.» Az erkölcsiséget nem az élvhajász, hanem a filozófus képében támadja. Elveti az emberi felelősséget, bűnt és bűntudatot. Tanítása szerint az ember pusztá eszköze a kényszerűségnek. Az etikai törvénykönyvek s parancsok nem egyebek «Sklavenmoral»-nál, rabszolgaerkölcsnél, amely csak a tömegeknek való. A magasabbrendű ember, főként pedig az

¹ Also sprach Zarathustra.

Übermensch nem vétkezhetik. S nincs szüksége törvényre. Az ilyenek maguk maguknak a törvénye. Önmaguk alkotják meg etikájukat. Az Übermensch azt teszi, ami neki tetszik s bármit tegyen is, az a helyes. Néhány Nietzschével érthetetlen módon rokonszenvező keresztény író, annak megemlézése után, hogy Nietzschét könnyű félreértetni, erkölcs elleni támadásába egy magasabb, a törvény felett álló erkölcsiséget igyekezett beleolvasni. Vagy pedig azt az értelmet adják eszméinek, hogy Nietzsche szerint «az emberiség erkölcsi színvonalát meghaladó törvények époly rosszak, mint azok, melyek e színvonalon alul maradnak» s hogy «etikai rendszerünknek erőinkhez kell alkalmazkodnia, következésképpen nekünk kell azt megalkotnunk».

Természetes, hogyha valaki mindenáron akarja, adhat nemesebb értelmet is Nietzsche tanainak. Sőt alaptételét: «Gondolkozzál s aztán tedd, amit akarsz» kellő jóindulattal össze lehet hasonlítani Szent Ágoston mondásával: «Szeress, s aztán tedd, amit akarsz», vagy akár Szent János apostollal: «Aki szeret, az nem vétkezhetik». Sajnos azonban, aki az erkölcstelenség nietzsche-i evangéliumát ilyen hízeltő módon akarja magyarázni, az úton-útfélen beleütközik Nietzsche káromlásaiba Krisztus és az evangélium ellen. Ha Nietzsche jól értette meg önmagát, akkor ő Krisztus antitézise. Bölcséletét az Antikrisztus filozófiájának szánta. Az a keresztény tehát, aki mindenáron szent és emelkedett értelmet igyekszik adni Nietzsche mondásainak, inkább jóindulataért, mint éles ítéletéért csodálandó. Az erkölcsellenességet az erkölcsiséggel azonosítani csak erőszakos módon lehet.

Nietzsche erkölcsi felfogását jellemzően világítja meg az erkölcsiségnek általa történt híres felosztása két fajra, a «rabszolga morál»-ra s az «úri morál»-ra. («Sklavenmoral»

és «Herrenmoral».) A «rabszolga», vagyis a tehetségtelen hétköznapi ember tartsa meg a törvényeket, parancsokat, szabályokat, melyek a «jó» és «helyes» eszméit testesítik meg. Ámde az «úr», a lángész, vagy a hatalmon levő ember «jón, rosszon túl» van; az ilyen önmagának elég; nem áll az erkölcsi értékeknek semmiféle megállapodott mértéke alatt. Értékeit maga szabja meg magának. Bármit tegyen is, az jó, nem mintha túlságosan fenkölt volna ahhoz, hogy rosszat tehessen, hanem mert a rossz jóvá változik, mihelyt ő teszi azt. Erős emberek, a tehetségesek, a hatalom birtokában levők — legyen az a szellem hatalma, vagy fizikai hatalom — nem esnek a kisemberek ítélete alá. Nietzsche ismételten hangsúlyozza, hogy «mi tudósok» jón, rosszon túl vagyunk.

Elvileg Nietzsche ultra-arisztokrata s megveti a demokráciát. A tömegeknek bizonyos színvonalra való emelése lehetetlen, sőt nem is kívánatos. A társadalom különböző osztályai, «kasztjai» annyira távol állanak egymástól, hogy ugyanaz az erkölcsi törvény, amely az egyik osztály számára megfelelő, felháborító sértés a másik osztálynak.

Vannak emberek, nemcsak Nietzsche-rajongók, hanem «jó keresztények» is, akik nagyjából elfogadják azt az elvet, hogy a lángész «jón, rosszon túl» van. Az erkölcsi eltévelyedések megítélésénél nemcsak engedményeket tesznek az úgynevezett «művészi temperamentum» számára, hanem még ilyenformán méltatlankodnak: «A lángészt csak nem lehet ugyanolyan mértékkel mérni, mint a napszámost!» Az igazi keresztény azonban erre csak azt felelheti, hogy a nagyobb képességű s bővebb tehetségekkel megáldott ember szigorúbban ítélendő meg, mint az, aki csekélyebb adományokkal rendelkezik s kevesebb alkalma volt a tökéletesedésre. A Nietzsche-rajongó azonban szentül hiszi, hogy a művész, a költő, a primadonna, a hőstenor, az állam-

férfi, avagy bármilyen fajtájú tehetség, egy Sarah Bernhardt, egy George Eliot, egy Shelley, egy Byron, egy Napoleon, egy Rockefeller, Morgan, vagy Stinnes teljes joggal hághatja át az erkölcsi törvényeket, menten nem csak a büntetés-től, hanem még a szemrehányástól is.

Ami az egyénre áll, ugyanaz áll a nemzetre is. A nietzschei rendszer értelmében egy hatalmas népnek nincs erkölcsi felelőssége. A szőke bestia túlteheti magát az összes konvenciókon és morálkédekszekon. Az emberfölötti ember — s az államokfölötti állam — számára a szerződés csak egy darab papír; a megállapodásokat csak a gyöngébb félnek kell betartania s a tízparancsnak nincs több kötelező ereje, mint Hammurabi törvénykönyvének. Az utóbbi években sok szó folyt arról, hogy «mi baja a világnak». Itt megtalálhatunk legalább egyet a bajok közül: fölényes emberek, fölényes trösztök, fölényes kormányok, melyek «jón, rosszon túl» hiszik magukat, fölötte állanak minden kritikának s függetlenek minden erkölcsi törvénytől.

Ne hízelegjünk magunknak azzal a gondolattal, hogy Nietzsche immoralizmusa kizárólag egy országban, szülőhazájában található fel. Ezek az eszmék talajra találtak minden földrészen, minden égöv alatt. Nagy általánosságban az egész diplomácia Nietzsche-követő. A «hazafiság» nagy része tiszta nietzscheizmus. Egy napilap (amely állítólag a legnagyobb Amerikában) a világháború alatt mindennap a következő jeligét viselte címlapján: «Ó hazám! Legyen mindig igazad! De igazad van, vagy nincs, hazám vagy!» Mi más ez, mint a nietzsche-i immoralizmus dióhéjban? Egy birodalom kegyetlenül kizsákmányolja gyarmatát, mivel az eléggé közelfekvő s elég gyöngé ahhoz, hogy könnyen hozzáférjen s hamar megbüntethesse; ez is nietzscheizmus. Ha nemzetközi viták merülnek fel egy nagy és

egy kis ország között, az előbbi fenyegetéseivel hallgatásra kényszeríti a másikat. Ez is csak nietzscheizmus. «A Szőke Bestiának nincsenek altruisztikus meggondolásai s aligha tudnánk elképzelni olyan szép rendben tartott világot, melyben a bagoly az egér szolgálatára rendeli magát s az oroszlán életét áldozza a bárányért. A régi értékelés rendszere csak a gyenge, szenvedő, modern faj érdekeit szolgáló tulajdonságokat becsülte; ezért az új rendszer — az előbbi fordítottja — erős, egészséges, életrevaló, bátor típusokat fog nevelni.»¹ «Néhány erős ember ér annyit, mint a többiek együttléve. Ők alkotják a világot, az egyetlen világot, melyet számbavenni érdemes. A gyengék s érdemetlenek tanuljanak önfeláldozást s az önzés gyakorlását engedjék át az Übermenschnak.»²

Az evolúciós elmélet annyira befolyásolta Nietzschét, hogy alkalmazta azt az Übermensch létének megmagyarázására. Amint az ember az állattól származott, úgy fog az Übermensch az embertől származni. Amit az evolúcionista «homo sapiens»-nek neveznek, azt Nietzsche megvetően «erkölcsös ember»-nek hívja s megmagyarázza, hogy az ember állatból való kifejlődésének egyik oka (vagy talán nem is oka, hanem következménye) az, hogy az embernél kifejlődött az erkölcsi érzék. Ezt az erkölcsi érzéket el kell megint vesztenie, hogy Übermensch-csé válhasson. Az Übermensch tehát bizonyos tekintetben a homo sapiens tökéletesebb formája, egyúttal azonban visszatérés is az állathoz. Értelmi felsőbbbsége ellenére az Übermensch állatiasabb lesz az «erkölcsös ember»-nél. Sajátsága lesz az állat törvénynélkülisége épúgy, mint az «erkölcsös ember»

¹ Zarathustra, Bevezetés.

² L. Nietzsche nézeteinek értelmezését M. Petre-től, The Catholic World 1906 június, 351. old.

fölött álló tudatos és szándékos törvénynélküliség. Élesen megvilágítja ez elméletet az a tény, hogy Nietzsche nemzetét tíz évvel halála után a világ szellemi vezetőjének tekintették s egyben a nyers erő legfőbb szószólójának — ami talán a legnagyobb paradoxszon egész önmagának ellentmondó civilizációinkban.

A világháboru alatt láttuk a fölényes népek tanát példákban. A világháboru után megint olyasvalaminek lettünk tanui, ami az Übermenschre emlékeztet. Egy-egy összeomlófélben levő államot a diktátor keríti hatalmába, aki uralmát az erőszakra alapítja, kijelentvén, hogy az erő a jog és hogy a cél szentesíti az eszközt. A demokratikus elveket s intézményeket — legalább egy időre — fölfüggesztik. Parlamentek s királyok automatikusan teljesítik a diktátor parancsát. Ha a világháborut követő politikai és gazdasági zavarok közepette föltűnt volna egy Bonaparte Napoleon, mint a francia forradalmat követő kaosz után, könnyen elfoglalhatta volna az összes földközi tengeri országokat s leigázhatta volna azután Európa hátralevő részét.

Nietzsche felfogásának az felelne meg, ha ma egy Napoleon, Nagy Károly, vagy Hohenstaufen Frigyes lépne föl s uralkodna Európa fölött. Ha az emberi holttestek hegyeket alkotnának s vérfolyamok folynának, ezt Nietzsche nem bánná, föltéve, hogy ezáltal az Übermensch uralma biztosíthatnék.

III.

Legyen ennyi elég Nietzsche eszményéről a politikai uralmat illetőleg. A szellemi uralom ideálját azonban Nietzsche még ennél is nagyobb lelkesedéssel szolgálja. Ebben aztán annyira megy, hogy még a rabszolgaság intézményének eltörlésén is sajnálkozik, mivel szerinte az Über-

mensch csak akkor lehet szabad a szellemi foglalkozások számára, ha az értelmi arisztokráciát a helóták, vagy jobbágyok tömegei mentesítik minden szolgai munkával való törődéstől. «Mikor a rabszolgaságot eltörölték — mondja — a kultúra legszebb gyümölcsei elvesztek s nem is fognak díszleni többé.» Nietzsche szerint Szokrateszt és Plátót a görög rabszolgarendszer tette lehetővé, mint ahogy a piramisok építése is csak a szegény fellahok nagy tömege révén mehetett végbe, akiknek az élete nem számított, akiket lehetett a halálba hajszolni s akiknek se joguk, sem erejük nem volt arra, hogy hathatósan tiltakozzanak az őket eltipró rendszer kegyetlensége ellen. Mások hibáztatták a kereszténységet azért, mert nem szüntette meg azonnal a rabszolgaságot s nem vezette be helyette a szabad ipart. Nietzsche azt rója fel bűnül, hogy a kereszténység megszüntette a rabszolgaságot. Ami eszünkbe juttatja Chesterton *Igazságot* című könyvének jól ismert fejezetét «a kereszténység paradoxonairól», ahol a nála szokásos bravúrral és humorral mutatja ki, milyen egymásnak ellentmondó vádak szottak a kereszténység ellen felhozni: túlságosan alázatos s túlságosan gőgös, a kelletténél békésebb és harciasabb, birkatürelmű s kegyetlen egyszerre. Ugyanígy szokás a kereszténységet hibáztatni azért, hogy eltörülte, és azért, hogy nem törülte el a rabszolgaságot.

Nietzschének az Übermenschről szóló tanában van azonban egy vonás, amely egészen megvédhetőnek látszik, legalább is akkor, ha a természetfölötti erények színvonala alatt maradva a pusztá emberi ész fényénél vizsgáljuk azt. Értjük itt Nietzsche tiltakozását az ellen, hogy az Übermensch erejét vérszopó, idegbajos, hisztérikus, avagy agyonkényeztetett teremtések csökkentseék. Vannak parazita természetű emberek, akiknek pusztá jelenléte is meg-

bénítja az erőseket, akiknek kitartó, panaszos, segítséget, gondozást, kényeztetést követelő magatartása elfogyasztja a türelmét s csökkenti az erejét olyanoknak, akiknek valamely nagy mű létrehozására kellene képességeiket tartogatniok. Maga Jézus is mondotta: Érzem, hogy erő ment ki belőlem». Ő azonban a lelkierőnek kimeríthetetlen forrásával rendelkezett. Ezért adhatott mérték nélkül. Viszont nem minden ember képes kibírni intellektuális s lelki erőinek állandó, súlyos kiaknázását. Ezen erőket néha kiszáríthatják a szellemi és erkölcsi puhányok vámpirszerű követelőzései.

Az igaz keresztény kétségtelenül igyekezni fog Krisztushoz hasonlóan határtalanul nagylelkű lenni, amikor nemcsak eszét és szívét, de önmagát is kell adnia. Készen lesz arra, hogy Szent Pállal «adjon és önmagát is adja». Az emberi természet azonban inkább arra lesz hajlandó, hogy felkiáltson: «Szabadíts meg Uram, alkalmatlankodó, rám hagyatkozó báráimtól!» E méltatlankodást különösen akkor fogja igazságosnak érezni, amikor olyanok részére kell szellemi s lelki erőiből áldoznia, akik a közléstől láthatólag nem lesznek erősebbek; akik üresek maradnak, miután kaptak s gyengék, miután megerősítésben részesültek.

Nietzsche szerint az ilyen áldozatokat az erősek részéről szükségtelenné és lehetetlenné kell tenni, ellenkezőleg, az erősök erejét kímélni s fejleszteni kívánja. A gyengéket Nietzsche pusztulni hagyná. Megtiltaná az egészségesnek, hogy a beteg gondozása által veszélynek tegye ki önmagát. Különválasztaná az oktanokat s a bénákat és sántikálókat hagyná lemaradozni az emberiség haladásának országútjáról. «A gyengék és sikertelenek pusztuljanak», kiáltja, «sőt segítünk is nekik a pusztulásban . . . Ez a mi emberszeretetünk».¹

¹ Antikrisztus. 2. old.

Egyszóval a nietzschei filozófia pontos antitézise a kereszténységnek s az igazi demokráciának egyaránt. Nem lehet ennél jobb bizonyítékát kívánni annak, hogy a pogányság «arisztokratikus», a szó legártalmasabb értelmében s hogy az igazi demokrácia tisztára a kereszténység műve.

A kívánság, hogy a reánk hagyatkozóktól megszabaduljunk, egyben beismerése saját gyöngeségünknek is. Azok, akik panaszkodnak, hogy neuraszténikus emberek a végsőig ingerlik őket, bizonyos mértékben maguk is neuraszténikusak. Aki kijelenti, hogy pont ennyi lelkiemével rendelkezik, nem többel és következésképpen nem oszthatja ki erőit minden könyörgő koldusnak, annak semmi joga sincs arra, hogy Übermenschnek nevezze magát. De hiszen Übermensch az emberiség egész történetében úgyis csak egy volt, Aki adhatott, anélkül, hogy szegényebb lett volna, Aki feláldozhatta Önmagát anélkül, hogy veszített volna. Nagy kár, hogy a szegény, örült Nietzsche nem volt képes fölismerni az Übermenschet Krisztusban, inkább, mint az Antikrisztusban.

Maga Nietzsche annyira távol állott a kimeríthetetlen lelki vitalitás birtoklásától, hogy még nővéreinek türelmes, szerető gondoskodását sem tudta elviselni, holott ez oly önfeláldozóan szerette őt, mint Henriette Renant. «Azt a nővért — mondja Huneker —, aki 1888-ban történt letörésétől kezdve 1900-ban bekövetkezett haláláig ápolta s aki húsz éven keresztül oly nagy sikerrel terjesztette eszméit, fivére súlyosan bántalmazta három utolsó levelében.»¹ «Akadémikuskodó asszony»-nak nevezte, aki «nem értette meg eszméit». Kijelentette, hogy «mártíromságot kellett szenvednie tőle» s hogy nővére «nevetségessé tette» őt. Holott aligha vé-

¹ Huneker, *Egoists; A Book of Superman*, 259. old.

tünk az igazság ellen, ha azt mondjuk, hogy az ő ápolása nélkül nem élhetett volna s tanainak az ő részéről történt tevékeny propagálása nélkül írásai elvesztek volna az ismeretlenség homályában. Azok, akiknek vannak tapasztalataik követelőző és elégedetlen beteg emberekről, meg fogják érteni, hogy Nietzscheben s nem nővéreben volt a hiba. Keresztény szempontból az utóbbinak élete nemesebb volt a Nietzscheénél. Amaz adott, míg ez csak kapott. S mégis, a nagyzási mániában szenvedők jellegzetes hálátlanságával s lelki vakásával Übermenschnek képzelte magát s panaszkodott, hogy nővére kimerítette őt! Gyengeségét még jobban napfényre hozza egy ilyen mondása: «A távollevők iránti gondoskodásom azt követeli tőlem, hogy ne törődjem azokkal, kik legközelebb vannak hozzám». Itt megint tanulhatott volna Krisztustól, aki a világtörténelemben páratlan szeretettel viseltetett az egész emberiség iránt s aki mégis a leggyöngédebb érzelmeket tanusította azokkal szemben, akikkel közvetlenül érintkezett s akik bizalmasai voltak. Kénytelen vagyok ismételni: kár, hogy Nietzsche nem tudta felismerni az igazi Übermenschet. Ellenkezőleg, Krisztusról csak különös, fanatikus gyűlölettel tud beszélni. Szerinte a Megváltó «szerénytelen, a furcsa szent, a kisemberek védőügyvéde, aki azt mondta magáról: „Én vagyok az igazság!” Te, ó Zarathustra elmentél mellette mondván: „Nem, nem, háromszor is nem!”»¹ Krisztus követőivel szemben láthatólag még szánalmat is érez, elfeledvén, hogy a szánalomnak szerinte nincs létjogosultsága: «Ó, bár megváltaná őket valaki megváltójuktól».² Mi katolikusok évszázadok óta hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy az Egyházat s a pápát egyesek obszcén, eszeveszett gyalázkodásokkal illessék. Általánosságban azon-

¹ Zarathustra, 266. old.

² U. o. 103. old.

ban a katolikusfaló fanatikusok, amikor az Egyházat s Krisztus földi helytartóját gyalázzák, ugyanakkor nagy hangon hirdetik Krisztus iránt való szeretetüket. Nietzsche nem így tesz. Nietzsche nem akar mézes-mázos beszédű képmutató lenni. Szinte úgy látszik, hogy egyetlen erénye a képmutatás következetes gyűlölete volt. Nem állt meg azoknak a gyáva-sága mellett, akik nem hittek többé Krisztusban, de ugyanakkor nem volt elég erkölcsi bátorságuk Krisztus egész morális rendszerét földadni. Nietzsche kárhoztatja az egész kereszténységet, ágastól-gyökerestől, a Mestert épúgy, mint a tanítványt. «Róma prostituálttá vált» — kiáltja — «Róma Cézárja vadállat s az Isten zsidóvá lett.»

IV.

Az összes keresztény tanok között Nietzsche különös-képpen gyűlölte azt, amely a keresztről szól, mint az üdvözülés s önmegszentelés eszközéről. Ha van még keresztény elv, amely annyira kiérdemelte megvetését az legfeljebb a könyörületről s irgalmasságról szóló tanítás lehet. Ezért valószínűleg semmi sem bőszténé fel őt annyira, mintha megtudhatná, hogy mi sajnáljuk őt azért, mert nem volt képes fölfogni a kereszt evangéliumának jelentőségét. Ha azonban valakinek volt szüksége erre az evangéliumra, neki bizonyosan volt. Állandó fizikai s lelki gyötrelmek között élt. A szenvedés keserűvé tette s végül megőrijtette. A megadásnak, a békés és készséges szenvedésnek, mint a lélek megtisztulása eszközének filozófiája épségben tarthatta volna elméjét. Nietzsche azonban küzdött a kereszt ellen s e küzdelemben beleőrült.

Őrütségében továbbra is megszállva tartotta lelkét a kereszt gondolata, amelyet pedig dühöngve akart eldobni

magától. Önéletrajzának az *Ecce Homo* címet adta. Leveleit úgy írta alá: «A keresztrefeszített». Írásaiban állandóan refrénként térnek vissza e szavak: «Az Isten meghalt». Egy világos pillanatában megfogalmazta leghíresebb mondását: «Az egyetlen keresztény meghalt a kereszten». Huneker e kegyetlen gúnyra hasonló kegyetlenséggel, ha nem is hasonló szellemességgel feleli: «Az egyetlen Nietzsche-követő megőrült, amikor Nietzsche elméje elborult». Mások, akik Hunekernél mélyebben látnak, nem fogják e metsző kijelentést egy másik ügyes mondással viszonzni, hanem inkább elgondolkoznak rajta. Kaifásnak is volt egy igaz prófétai mondása, miért ne lehetne Nietzschének is? «Az egyetlen keresztény meghalt a kereszten!» Bizony ez veszedelmesen közel áll az igazsághoz.

V.

E Nietzschéről szóló elmefuttatásnak célján kívül állna a Krisztus Istenségéről való közvetlen értekezés, legyen szabad azonban mégis rámutatnom arra — a szegény, őrült filozófus esztelen Krisztus-gyűlöletének korolláriumaként — mily végtelen Krisztus egyéniségének a hatalma, amely magával ragadja még azoknak a figyelmét is, kiknek eltökélt szándékuk harcolni ellene. Krisztust lehet szeretni, vagy gyűlölni, de ignorálni nem lehet. Lehet valakinek gyűlölnie a buddhizmust, vagy mohammedanizmust, de senki sem gyűlöli Buddhát, vagy Mohammedet. Aminthogy nem is szereti senki Buddhát, vagy Mohammedet. Ugyancsak lehet bennünk némi mérsékelt érdeklődés Szokratesz iránt, esetleg rokonszenvezhetünk is vele, de nem szeretjük Szokrateszt. Viszont nem is gyűöljük Szokrateszt; senki sem illeti őt keserű ócsárlással, senki sem átkozza őt. Krisztussal másként

áll a dolog. Eltérően Szokratesztől, Buddhától és Moham-medtől, szerethetjük Őt határtalanul, avagy gyűlölheti valaki vég nélkül, de nem lehet pusztán megtűnni, vagy leereszkedőleg pártfogolni Őt. Akik azt állítják, hogy közömbösek Krisztussal — s hozzátehetjük: az Ő Egyházával — szemben, azok nem ismerik se Krisztust, se az Ő Egyházát.

Ami szegény Nietzschét illeti, életének utolsó tíz vagy tizenkét éve alatt őrült volt. Ámde mielőtt elméje elborult volna, sőt azután is, őrvongásaiban, melyek nem voltak egyebek kevésbbé zavaros élete eszméinek automatikus folytatásánál, felismerte, hogy a szellemi, erkölcsi, avagy vallási közömbösség csupán gyávaság. Nietzsche legalább következetes volt. Tudta, hogy hit és erkölcs együtt áll és bukik. Őrült volt, de nem volt vak. Tudta, hogy a keresztény hitet félredobni s ugyanakkor a keresztény erkölcsöt megtartani akarni, egy fajta az őrületségnek, nem oly szembetűnő s feltűnést keltő őrületség, mint az övé, de mégis csak őrületség. Ha valaki pogány akar lenni, akkor legyen egészen pogány, nem keresztény-pogány, vagy pogány-keresztény. Ha a modern világ ezt az egyszerű igazságot megtanulja, a modern világ meg lesz mentve.

A józan ész jele lenne továbbá részünkről, ha fölismernénk egy másik tényt, amit ez az őrült oly világosan látott, hogy tudniillik tiszta őrületség az emberi társadalmat pogány alapelvek szerint kormányozni akkor, amikor a társadalom egyes tagjai keresztény elvek szerint élnek. Ez az őrült aligha volt őrültebb, mint a napjainkbeli politikusok, akik arra szeretnének rávenni bennünket, hogy egyénileg éljünk keresztényi életet, nemzeti és nemzetközi viszonylatokban azonban legyünk pogányok. Ha a kisdedek ajkairól tanulhatunk bölcseséget, nem tanulhatnánk egy kis józan ész egy őrülttől? Mindenesetre ajándékozzuk meg Nietzschét azzal, amit ő

legkevésbbé venne szívesen tőlünk, de aminél jobb adományt mi nem ismerünk, részvétünkkel. Nekünk, keresztényeknek Nietzsche nem árthat, mert keresztényellenes elveit olyan őszintén tárja fel, hogy époly ösztönszerűleg fordulunk el tőlük, mint amily ösztönszerűleg ragaszkodunk Krisztushoz.

ERNST HAECKEL.

I.

Sajátságos dolog, hogy olyan embernek, mint Charles Darwin, Ernst Haeckel legyen egyik legbuzgóbb szószólója. Jellemüket tekintve, két ember nem különbözhetnék jobban egymástól. Darwin bizalmatlan volt önmagával s tanításával szemben; Haeckel arrogánsan biztos volt magában. Darwin ismerte képességének határait, a filozófiának előtte ismeretlen területére ritkán, vagy sohasem kalandozott el. Haeckel nem elégedett meg a természettudományok terén elért hírnevével, hanem folytonosan át-átcsapott a filozófia és teológia mezejére. Darwin azt mondta — elég szerényen —, hogy ámbár tudhat valamit a fajok eredetéről, viszont semmit sem tud az élet eredetéről. Haeckel hirdette, hogy megoldotta az élet rejtélyét, valamint a világminednség más rejtélyét is. Darwin szerette a magánosságot, Haeckel szerelmes volt a maga-mutogatásba. Darwin tiszteletben tartotta a mások nézeteit, Haeckel erőszakos volt azokkal szemben, akik nem értettek vele egyet. Darwin a békét kereste, Haeckel élvezte a vitatkozást. Kevésszámú ránk maradt kijelentéseiben, melyekben teológiai kérdéseket érint, Darwin sajnálkozva, sőt fájdalommal látszik szólani arról, hogy képtelen a keresztény hitet vallani. Haeckel ellenben ujjongó ateista volt s gonosz gyönyörűséget talált a nagyszájú Istenkáromlásban. Röviden, Darwin mindig megmaradt tudósnak, Haeckel néha tudós volt, de gyakran demagóg és dogmatista is.

Következésképpen a tudomány emberei csaknem egy-

hangúlag kifejezték Haeckeltől való idegenkedésüket. His professzor ezt mondta róla: «Vitakozási módszerei miatt elvesztette jogát arra, hogy a komoly kutatók közé számíthassuk». Dr. Dwight¹ megemlíti, hogy mikor Agassiz Haeckellel tárgyalt, «nem úgy beszélt vele, mintha egyenrangú félnek tekintené, hanem olyan hangot használt, mint amikor az ember egy szélhámost leplez le». Maga Dwight szerint «a nagy hős (Haeckel) nem egyéb közönséges sarlatánnál». Alfred Russel Wallace, aki Darwinnal együtt fölállította a természetes kiválasztás elméletét, így szólt róla: «Semmiképpen sem rokonszenvezhetek Haeckel minden alapot nélkülöző dogmatizmusával, mely nem egyéb, mint a tagadás és mindentudás vegyülete, különösen akkor nem, amikor magasabbrendű tudás színlelése láthatólag csak arra való, hogy elpalástolja vele az élet természetéről való ismereiteinek tényleges hiányát.»²

Ám míg Haeckelt a természettudósok többé-kevésbbé szélhámosnak tekintik, az evolúció elméletében hívók serege ugyanakkor csaknem prófétát lát benne. Haeckel hasonlíthatatlanul «népszerűbb» Darwinnál. Minden egyes emberre, aki végigolvasta Darwin nehéz, nagy gonddal elkészített *Fajok Eredete*³ című munkáját, valószínűleg esik vagy ötven ezer más ember, aki elolvasta Haeckel érdekes — és hazug — *Világrejtély*-ét. Tény, hogy e mű a világ egyik legnépszerűbb könyve. Lefordították vagy húsz nyelvre s milliós példányszámokban kelt el. Nemcsak Németországban tehát, hanem az egész világon Haeckel és nem Darwin a «darwinizmus»

¹ *Thoughts of a Catholic Anatomist.* By Thomas A. Dwight M. D., Parkman Professor of Anatomy, Harvard 1883—1911. Longmans, N. Y. 1912.

² *The World of Life*, 7. old.

³ *Origin of Species.*

népszerű apostola. Igaz ugyan, hogy Haeckel darwinizmusa nagyon eltérő Darwin darwinizmusától, a nagy tömeg azonban csak a Haeckel-féle gyártmányt ismeri. Általában véve, ha a mindennapi életben valaki az «evolúcióról» beszél, a haeckelizmust és nem a darwinizmust érti rajta. Félművelt embereket, akik országunk — és minden más ország — lakosságának többségét alkotják, nem érdeklik az aprólékos biológiai vagy antropológiai értekezések, ellenben ugyanezek kapva kapnak a Haeckeléhez hasonló, szenzációt hajszoló filozófiai és teológiai elméleteken. Szigorúan tudományos fejtegetéseket képtelenek megérteni, viszont nagy figyelemmel s hiszékenységgel hallgatnak az olyan emberre, aki a tudomány nevében kijelenti nekik, hogy az «evolúció» elintézte az Istent, szabadakaratot s erkölcsi felelősséget.

Az ember természeténél fogva vallásos, azaz a vallás ösztönszerűen érdekli — legyen bár mellette, vagy ellene — a «tudomány» iránti érdeklődését azonban mesterségesen kell előidézni s nagy általánosságban ez az érdeklődés mindig felületes marad. Az embereket érdekli a származástan, nem tudományos, hanem vallási jelentősége miatt. Általában sem türelmük, sem képességük nincs arra, hogy Darwinnak a megfigyelt jelenségekből való aprólékos fáradsággal levont következtetéseit figyelemmel kísérik; csupán fő tételét ismerik s azt se nagyon pontosan. Ellenben Darwin kifejezései: «a létért való küzdelem», «az erősebb fennmaradása» befolyásolják a képzeletet — s imponálnak a tudatlanoknak. Az «evolúció» a közönséges ember számára nem a fajoknak a természetes kiválasztás folytán való eredetét jelenti, hanem azt, hogy az ember a majomtól származik!

Innen van a Haeckel *Világrejtély*-éhez hasonló könyvek nagy népszerűsége. Már maga a cím is megragadja az olvasó fantáziáját. E mű lényegében már előbb megjelent

Általános Morfológia címmel, a nagyközönség azonban, melynek érdeklődését Haeckel fel akarta kelteni, azt se tudta, mi az a morfológia. Erre ügyesen átdolgozta könyvét, népszerűbbé tette, látványos, retorikától csöpögő, szenzációs jelleget, lebilincselő címet adott neki, — ami aztán bámulatos népszerűséget s fejedelmi tiszteletdíjakat eredményezett. Ugyanakkor azonban sokat feláldozott tudományos tekintélyéből. Az a körülmény, hogy a tudományos kutató szerepét a hitetlenség apostoláéval cserélte fel, nem csak kifogásolhatóvá tette őt a vallásos emberek szemében, hanem egyúttal nevetségessé és gyűlöletessé is tudóstársai előtt.

II.

Ernst Haeckel Potsdamban, Poroszországban született 1834-ben. Mikor tehát Darwin forradalmat jelentő értekezése megjelent (1859-ben), még ifjú ember volt. Azonban rögtön rajongó darwinista lett. A vallásgyűlölet ugyanekkor lassankint mániává fejlődött ki benne. Nyilvánvalóan két hivatást tűzött maga elé — egyrésről a biológia és zoológia területén kifejtendő kutató munkát; másrésről a teológiai kérdésekről való vitatkozást. Egy tudós részéről mindig kockázatos dolog túllépni szaktudományának határait. Darwin tisztában volt ezzel. Keresztény hite lassankint lekopott róla. Ennek ellenére nem lett harcos ateista, hanem «csendes kételkedő». Sőt nyíltan kijelentette, hogy «senkinek sem volna szabad olyan tárgyról írnia, amelynek nem szentelt különös s hosszú, folytatólagos figyelmet». Ugyanennyi igazsággal mondhatta volna azt is, hogy senkinek sem volna szabad oly tárgyról írnia, amely nem életműve. Természettudósoknak, akik kísértésbe jönnek, hogy

filozófusoknak tartsák magukat, különösen szükségük van a józan közmondásban rejlő bölcseségre: «Varga, ne tovább a kaptafánál». Thomas A. Edison például kétségtelenül valóságos varázsló volt, midőn laboratóriumában a villamossággal kísérletezett. Mikor azonban néhány percre megpihent, hogy intervjút adjon valamelyik ujság vasárnapi számába a lélek halhatatlanságáról, hebehurgyaságával nevetségessé tette magát. Hasonlóképpen, mikor Mr. Henry Ford azt jövendőli, hogy lesz idő, amikor gyárában percenként egy-egy autót fognak előállítani, önkéntelenül felkiáltunk: «Nagyszerű!» De amikor ugyanő kijelenti, hogy nem adna egy garast sem «az európai képtárakban levő összes műremekekért», akkor csak így szólhatunk: «Micsoda bolondság!» Azt mondják, hogy Edison naponkint tizen-nyolc órát töltött műhelyében. Ez — meg zsenialitása — megmagyarázza, hogy miért volt nagy feltaláló. Ugyanez a körülmény azonban okát adja annak is, hogy miért nem volt és nem is lehetett nagy teológus. Aki minden huszon-négyszeres órának háromnegyed részét a tanulmányozás egy fajának szenteli, annak nem lehet ideje másféle tanulmányokra. A filozófia és teológia — a közhittől eltérően — nem válik az ember sajátjává holmi ösztönös inspiráció által, hanem csakis munka és időáldozat révén. Következésképpen egy villanymérnöknek a lélek halhatatlanságáról alkotott véleménye semmivel sem ér többet egy patkolókovács véleményénél ugyane tárgyról s valószínűleg kevesebbet egy foltozóvarga erre vonatkozó nézeteinél. Mr. Edison bölcsesége dúsabbnak mutatkozott volna, ha megmaradt volna dinamógépeinél s békét hagyott volna a teológiának.

Ugyanígy áll a dolog Mr. Forddal. Mr. Ford kitűnő cinkovács, de senki sem tarthatja őt nagy művésznek. Egy címfestő, vagy kőfaragómester művészeti téren na-

gyobb tekintély, mint ő. Tény, hogy a kis Itália legszegényebb s legrongyosabb fia többet tud Rubensről, Tizianról és Michelangelóról, mint Mr. Ford. A minden tanultság és kulturáltság híjával szűkölködő gyáros okosabb ember színében tűnnék fel, ha felismerné képességeinek korlátozott voltát.

E szabály alól Haeckel sem kivétel. Az a körülmény, hogy sokat tud a radioraliákról, siphinophorákról s a mélytengeri ceratosákról, még nem jogosítja fel arra, hogy szak tekintélyként nyilatkozzék a Szentháromságról, az Ige megtestesüléséről s a lélek halhatatlanságáról. A természettudomány a külsőleg észlelhető tényekről, jelenségekről, vagy legfeljebb a másodlagos okokról tárgyal; a mindennek végső okáról nincs mondanivalója. A természettudomány az anyag tudománya, a lélek határain kívül esik.

Különösképpen azonban sokan vannak, akik teológiai tudnivalókat mindenkitől szívesebben vesznek, mint egy teológustól, mint ahogy szintén sokan vannak, akik szívesebben használnak olyan orvosságot, amelyet egy sófőr, vagy egy téglahordó ajánlott nekik, semmint olyat, amelyet az orvos írt elő. Még különösebb, hogy nagy számmal vannak olyanok, akik szeretik, ha valaki azt mondja nekik, hogy nincs Isten és nincs lélek; hogy az emberi élet nem különbözik az állattól s hogy az emberi szerelem csak állati szenvedély. Még ha ezek a gyászos kijelentések igazak volnának is, a természetes dolog az volna, hogy habozással közöljék s a csalódottság érzésével fogadják őket. Ámde a materializmus s a «tudományos» ateizmus apostolai szemmeláthatólag vad gyönyörűséggel teljesítik kárhozatos hivatásukat s rombolják le az emberiség ideáljait s legnehezebb aspirációit. Hasonlóképpen a kétségbeesés ezen szomorú evangéliumának hallgatói is logikátlanul s megfog-

hatatlan módon örvendeznek azon, hogy őseik antropoid majmok voltak s hogy ők maguk sem egyebek jobb berendezkedéssel bíró vadállatoknál. «Az ember, aki az egekig magasztalta fel önmagát, aki magát istenek és félistenek le származottjának tartotta, nem egyéb egy placentás emlősnél, kinek a dolgok rendjében nincs több értéke, mint a mikroszkópikus infuzóriáknak», kiált fel Haeckel oly diadallal, mintha a feltámadás örömhírét hozná.

Az összes lélektani jelenségek közül bizonyára legérdekesebb az, hogy az ember szívesebben fogadna el őseigyanánt egy pár vadállatot, mint ősszüleinket. Ha egy embert azzal illetnek, amit egy kis eufémizmustal «ebanyasággal való vádolásnak» szokás nevezni, az illető okvetlenül dühbe jön. Ugyanaz az ember azonban nyugodtan veszi s bizonyítás nélkül elfogadja az állítást, hogy ősei majmok voltak. Úgy látszik, az emberek néha szívesen veszik, ha valaki emberi méltóságuktól felmenti őket. «Aki erszényemet lopja el, csak gazt visz magával», mondja a költő, «... de aki jó hírnevemet veszi el, az olyasmit rabol, ami őt nem gazdagítja, engem pedig koldussá tesz». De mikor Haeckel a legnagyobb önkénnyel rabolja el jó hírnevünket s arra tanít, hogy a világegyetemben nem érünk többet, mint a pocsolyában élő rovarok, melyek egy nap alatt elpusztulnak, sok ember csak úgy dagadozik a büszkeségtől s önelégültségtől. Ugyanígy, vannak olyanok, akik lázadoznak az emberi nem Istentől nyert méltósága ellen s szeretik azt hallani, hogy csak hangyák vagyunk s hogy bolygónk csak hangyaboly a végtelen világmindenségben.

Nem elégedve meg az ember lealacsonyításával, Haeckel Istent is gyalázza, mondván: «Isten csak gáz-szerű gerinces». S az emberek milliói a durva káromkodást nemcsak közömbösen, hanem nyilvánvaló örömmel s megle-

gedéssel hallgatják. Igazi kutatók — mint Conklin, a Princeton egyetem tanára — tiltakoznak az ilyen alávalóság ellen, azonban úgy látszik, van néhány más tudós s bizonyosan van sok tudatlan, akik épúgy lelkesednek az Isten megbántásáért, mint az emberi nem lealacsonyításáért.

III.

Mindeme Isten és ember ellen elkövetett bűnök azonban természettudósok szemében kevesebb jelentőséggel bírnak, mint Haeckel szántsándékos «tudományos» hamisításai. Itt az egész modern tudomány történetének egyik legmeglepőbb s legkevésbé épületes tényével állunk szemben. Egy Jénában «Az ember problémájáról» tartott felolvasása alkalmával Haeckel megrajzolta az ember, a gorilla, a csimpánz és a gibbon (*hylobates agilis*) csontvázait. A különböző csontvázak közötti eltéréseket a minimumra csökkentette, a hasonlatosságokat megnagyította. Azonkívül egy majom embriójára emberfejet rajzolt. A *Teremtés Természettudománya* című művében kinyomatott három metszetet, melyek az ember, a majom és a kutya ovumát ábrázolták, valamint három másikat a kutya, a tyúk és a teknősbéka embriójáról. E metszetekről aztán kimutatta, hogy egyetlen esetben sem lehet a különböző ovumok, vagy embriók között különbséget találni. Rutimeyer bázeli professzor azonban rájött, hogy Haeckel mindkét esetben ugyanazt az egy metszetet háromszor nyomatta ki s a képeket sorban embernek, majomnak, kutyanak, illetőleg kutyanak, tyúknak s teknősbékának nevezte. Mikor az ábrák nyomtatásban megjelentek, dr. Brass Haeckelt csalással vádolta. «Haeckel professzor nem csak hamisan ábrázolta az ember, a majom s más emlősök különböző evolúciós változásait —

mondja dr. Brass —, hanem egy természetbúvár művéből kivette magának a macaco ábráját, levágta a farkát s gibbont csinált belőle.»

Erre aztán olyan vitatkozás támadt, amely hevesiséggel a XVI. század hitvitáira emlékeztet. Haeckel legsúlyosabb érvelése jelzők alkalmazásából állott, melyek közül — Haeckel és ellenfele szemében — legsértőbb volt az, hogy dr. Brasst «protestáns jezsuitának» nevezte. Nem elégedve meg a hamisítással, Haeckel közönséges hazudozáshoz is folyamodott. Szó szerint ezt írja: «Az elmúlt húsz esztendő alatt jelentékeny számú antropoid és másfajú majmok jó állapotban levő, megkövesedett csontvázait fedezték fel. Ezek között feltalálhatók az összes fontos közbeeső formák, melyek együttvéve az embert a legrégebb emberszabású majommal összekötő sorozatot alkotnak». Ha ez igaz volna, a «hiányzó láncszem» nem hiányoznék többé. Alfred Russel Wallace azonban körülbelül ugyanezen időben így ír: «Nem csak egy láncszem hiányzik, hanem legalább húsz» s páter Muckermann szerint «Haeckel különös „progonotaxis”-a, avagy emberi genealógiája tisztára kitalált dolog. E genealógia harminc fejlődési fokozatból áll, kezdve a „monerákon” s a „homo loquax”-szal végződve. *Az első tizenöt fokozatnak semmiféle ásatásbeli bizonyítéka nincsen*».¹

Talán Haeckel hamisításainál is meglepőbb dolog, hogy a végén ő maga is beismerte a csalást. «Az általam közölt embriórajzok hat-nyolc százaléka tényleg hamisítvány... — ismerte be saját maga — ...A hiányzó láncszemeket kénytelenek vagyunk hipotézisekkel pótolni.» Önmaga védelmére mindjárt kijelentette még, hogy természettudósoknál szokásos dolog a hamis rajzok alkalmazása.

¹ Catholic Encyclopedia, «Evolution» alatt.

«Elégtételül szolgál számomra az a tudat — mondja —, hogy velem együtt a vádlottak padján ül több száz bűntársam, akik közül sokan a legnagyobb nevű biológusok közé tartoznak. A hamisítás vádja ugyanily mértékben illik rá a morfológiai, anatómiai és hisztológiai ábrák nagyobb részére, amelyek közkézen forognak s közbecsülésben állnak tankönyvekben, biológiai munkákban s folyóiratokban. Ezeknek egyike sem pontos. Mindegyik többé-kevésbbé át van alakítva, sematizálva, rekonstruálva.» Ez mindenesetre nagyon érdekes — ha igaz. Haeckel kedvéért azonban aligha vehetjük ez állítást készpénznek. Aki hazudik, épúgy hazudhat emberekről, mint embriókról. Viszont másrésről a hazug is mond néha igazat. Egy gonosztevő a brutális pribékek kínzása ellenére is hazudhat órákon, vagy akár napokon át is. De ha hirtelen sarokba szoríttatva egy hazugságát beismeri, általánosan ismert pszichológiai tény, hogy ilyenkor többnyire letörik s elmond mindent, amit tud. Ilyenkor aztán néha úgy megmondja az igazat, hogy nem csak bűntársait keveri bajba, hanem vallatóit is zavarba hozza. Gyanítom, hogy Haeckellel is így áll a dolog. A rajtakapás fölött való mérgében kollégáit is belekeveri az ügybe. Beismeri a hazugságokat s utána kifecseg mindent mások-ról is.

Való, hogy a természettudományok kutatói között meglehetősen hamis nézet van elterjedve az evolúciós elmélet bizonyosságának nagy kérdését illetőleg. Egy olyan megbízható és óvatos tekintély, mint dr. Dwight mondja: «A tudomány vezetőemberei közül nagyon kevesen merik igazán kimondani azt, amit gondolnak. Hamisat nem mondanak ugyan, de úgy írnak és beszélnek, mintha az evolúció abszolút bizonyossággal volna állítható, akárcsak a nehézkedés törvénye». S megvádolja néhányukat, hogy «túlságos

tekintettel vannak a közvéleményre». Az evolúció elmélete polgárjogot nyert az egyetemeken. A tudományos világban alig merne valaki ellene szólni, vagy akárcsak komoly kritika tárgyává is tenni azt. De dr. Thomas Hunt Morgan, a Princeton egyetem tanára azt mondja: «A biológusoknak sok olyan kételyük van, melyeket nem hoznak a nyilvánosság elé. Az ellenpártnak az a vádja, hogy a darwinizmusból dogmát csináltak több igazságot tartalmaz, mint amennyit az egyes iskolák hivatalos képviselői szeretnének hallani».¹

Ez az egész dolog, a természettudományos alapon való félrevezetés, különösen az evolúció elméletével kapcsolatban, annyira fontos — annyira fontosabb Haeckelnél —, hogy érdemes itt pár pillanatra megállanunk s megállapítanunk azt a tényt, hogy a biológia, anatómia s antropológia kutatói között bizony nagy mértékben fordult elő szándékos félrevezetés, vagy öntudatlan, de megrovandó hamis beállítás egyesek túlbuzgósága folytán, hogy a nagyközönséget az evolúciós elmélet igazságáról meggyőzzék. Még Huxley sem áll e tekintetben minden kritikán felül. A ló fejlődésének ismert összegezésénél a fejlődés fokozatait így állapítja meg. «Először is itt van az igazi ló, amint azt mi ismerjük. Azután következik az amerikai pliocénbeli forma, a pliohippus. Ezt követi a protohippus, amelynek minden lábán egy nagy és két kis ujj van. Utána jön a miohippus három, teljesen kifejlődött ujjal. Ezután a régebbi miocénbeli mesohippus, melynek lábán elől három ujj van s közvetlenül ezek mögött egy nagy, bütyökszerű ujj. Végül a legutolsó az orohippus, melynek mellső lábain négy, a hátsókon pedig három ujj van.»²

Ezek volnának tehát a lónak Amerikában felfedezett

¹ Idézve Dwigthnál: *Thoughts of a Catholic Anatomist*, 43. old.

² Idézve Dwigthnál: *Thoughts of a Catholic Anatomist*, 43. old.

fejlődésfokai. Ezek után kissé kiábrándítólag hat az a tény, hogy az «igazi lovat», a lovat, amint azt ma ismerjük, az első fehér emberek nem találták Amerikában, hanem Európából hozták be Columbus idejében. Hiszen lehetséges, hogy az Amerikában talált ásványi maradványok az európai ló elődeié voltak, azonban Huxley elhallgatja azt a körülményt, hogy mikor Amerikát fölfedezték, az amerikai ló nem volt ott található.

Sir J. W. Dawson szerint «a most Amerikában található lovak, melyek európai eredetűek, a paleotherium és nem az eohippus leszármazottjai». Ugyanő Huxley gondosan megkonstruált elméletét a következő szavakkal intézi el: «Az ilyen genealógiáknak tudományosan bebizonyított alapjuk nincsen».¹ Más szóval Huxley, akárcsak Haeckel, a genealógia összeállításánál fantáziáját hívta segítségül.

A ló fejlődéséről szólva, kétségtelenül érdekes és tanulságos dr. James J. Walshnak az állítólag végbement processzusról való humorisztikus beszámolója: «A ló őse, mely kezdetben olyan kicsiny volt, mint a nyúl, vagy még kisebb, azt akarta, hogy nagyobb legyen s gyorsabban futhasson. Annyira szeretett volna gyorsabban futni, hogy sietségében mindegyik lábának csak középső ujjával érintette a földet s tette ezt oly kitartóan, hogy a többi ujjak kezdtek fokozatosan visszafejlődni, míg végül egészen eltűntek. Vágya, hogy nagyobbá legyen, arra készítette, hogy mindig magasabbra emelje magát, míg végre középső uja körmén kezdett futni, ezáltal egy könyöknyinél valamivel kevesebbet adván természetéhez s e középső ujj aztán patává lett. Lám, milyen könnyű volt a lónak önmagát újjáteremtenie.»²

¹ Idézve Gerardnál: The Oldest Riddle and the Newest Answers, 246. old.

² Walsh: The Comedy of Evolution, a Catholic World-ben, 1922 okt.

Hozzátehetjük még ehhez Henry Fairfield Osborn professzor szavait: «Ha azt állítanók, hogy az ember evolúciójára oly számos adatunk van, mint a loéra, nem mondanánk igazat». Lebuffe atya idézi Batesont, Ranket, Virchowot, Steinmannit s Vernon Kellogot annak igazolására, hogy «a ló evolúciója alig több, mint nagyon mérsékeltén megalapozott hipotézis». Ebből mindenki levonhatja a következtetést az ember evolúciójának alaposságát illetőleg.

Sajnos, az «átalakítás, sematizálás, rekonstruálás» szokása — az evolúció tátongó folytonossági hiányainak képzelt alakokkal való betöltése — a «hiányzó láncszemek»-ről készített fantasztikus képek, melyeknek eredetijét természetesen senki sem látta, mindez nem csupán a biológiai kézikönyvek sajátja. E szokás átragadt a napilapokra is. Különösen a kiabálón szenzációs vasárnapi mellékletek terjesztik ezt az áltudományt.

A new-yorki *American* egyik vasárnapi száma (1921 aug. 7.) például egy egész oldalt tölt meg ilyen hamis ábrákkal. Láthatók ott emberek majomfarokkal, majomkezekkel, lábakkal, lábszárakkal, testüket teljesen befedi a majmokéhoz hasonló szőr. E képeket aztán kísérő cikk magyarázza, melynek szerzője egy állítólagos «természet-tudós». E lap tudatlan olvasói számára — kiknek száma milliókra megy — az ilyen képek kielégítően bizonyítják az emberi evolúció igazságát. Természetesen senki sem várja egy népszerű vasárnapi szám szerkesztőitől, hogy aggályaik legyenek a tudományos pontosság tekintetében. Szégyenére válik azonban a tudománynak, hogy az ilyen szenzációkereskedők hivatkozhatnak olyan kutatókra, akik többet tudnak. Haeckel és Huxley megadták a rossz példát. Ne csodáljuk, hogy ezt aztán követik olyan emberek, mint William Randolph Hearst.

IV.

De térjünk vissza Haeckelhez. Darwinnal ellentétben Haeckelt dogmatizmussal vádoltam. Darwinnak egy aprólkos tanulmányozója (akinek nyilván sok ideje lehetett) kiszámította, hogy e kifejezés, «feltételezhetjük», több mint nyolcszázszor fordul elő Darwinnak *A Fajok Eredete és Az Ember Származása* című két főművében. Haeckel nem használ ilyen félénk szavakat. Kedvelt kifejezései ilyenek s ezekhez hasonlók: «Igy kellett lennie», «lehetetlen kétségbe vonni», «elképzелhetetlen», «kényszerítve vagyunk elfogadni» stb.

Lássunk egy-két példát Haeckel tudományos módszeréből. Az ember fejlődéstanáról szólva elsorolja a híres harminc fokozatot, «melyek közül tizenötnek nincs ásványi bizonyítéka». Halljuk őt magát: «A tizenötödik számú gerinces ősnak egy szalamandrához hasonló, négylábú csúszómászónak *kellett lennie*. Ez állatról *nem maradtak ráuk* ásványi maradványok. Semmi tekintetben sem hasonlított a ma élő formák egyikéhez sem. Az összehasonlító anatómia és ontogénia azonban följogosít annak állítására, hogy ez az állat valóban létezett. Ez állatot protamnionnak nevezzük».

Értsük meg, ez tudomány, nem költészet. De volt-e valaha jobb példa arra, mily igaza van a költőnek, mikor ezt mondja: «A képzelet testet alkot az ismeretlen dolgokból... alakot formál belőlük s a légi semminek nevet s lakóhelyet ad».

Tegyük föl, hogy egy bibliai történetíró egyszer így okoskodott volna: «Krisztus genealógiáját illetőleg *a priori* elhatároztuk, hogy Józseftől Dávid királyig huszonnyolc nemzedéknek kellett lennie. Bizonyítékaink ugyan csak

tizennégy nemzedékről vannak: Jézustól a babyloni fogságig. A másik tízennégy nemzedékről ellenben, a babiloni fogságtól vissza, egészen Dávid királyig, nincsenek bizonyítékaink. Azonban a kétszer tízennégyről alkotott fentemlített elméletünk feljogosít annak állítására, hogy volt még tízennégy nemzedék Jechoniástól Dávidig s ezért nevet is adunk nekik, elnevezvén őket Józsiásnak, Ezékiásnak és így tovább». Elképzelhetjük, micsoda megvetést tájékozna Haeckel az ilyen számításra. Ő ellenben, vissza akarván vezetni a homo sapiens családfáját az antropoid majomra, *a priori* kijelenti, hogy harminc fejlődési fokozat volt, beismeri, hogy az első tizenöttről nincs semmi adatunk, de «elfogadja» létezésüket s *neveket ad* nekik. S ezt nevezik természettudománynak.

Ez az eljárás azonban semmiben sem különbözik mindama természettudósokétól, akik azt állítják, hogy az ember családfáját vissza tudják vezetni a majoméra. Amint Alfred Russel Wallace mondja, a genealógiának nem egy «hiányzó láncszeme» van, hanem legalább húsz. A gyanútlan laikus, akinek nincs tudomása a hipotézis és képzelődés szerepéről a biológiában, azt gondolná, hogy a «természettudomány» méltóságán alulinak tartaná, hogy *elképzeljen* olyan fejlődési fokozatokat, amelyekről semmi bizonyítéka nincsen. Ezzel azonban a laikus ember csak naívságát mutatná ki. A természettudomány úgy épít a képzelődésre és hipotézisre, mint ahogy a teológus épít a hitre. A természettudományok — épúgy, mint a filozófiai rendszerek — nem ijednek meg a «lakúnáktól», a hiányzó láncszemekről. Ha a teológiában annyi hiányzó láncszem volna mint a biológiában, egy teológus sem volna oly merész, hogy meghallgattatást kérjen s egy teológus sem várna gúnyról egyebet elméleteiért. De minden evolúció-hívő tudja, hogy

a teológiát ki lehet gúnyolni, mert nem bizonyítja minden lépését matematikai precizitással. Viszont a biológiát nem szabad bántani a hipotézisek használatáért. Sőt még Haeckelt sem szabad bántani azért, hogy harminc láncszemből tizenötöt «elfogad», hogy összeköthesse az embert az emberszabású majommal.

Haeckel nemcsak az evolúciót hiszi dogmatikus bizonyossággal. Ugyanily dogmatikus bizonyossággal vallja a monophylétikus evolúciót, vagyis azt az elméletet, amely szerint minden állat, valamint az ember is nem több, hanem egyetlen törzsből származott. A nála szokásos holtbizonyossággal állítja: «Lehetetlen kétségbe vonnunk, hogy minden csúszómászonak, madárnak és emlősnek közös az eredete s e rokonfajták egyetlen főosztályt alkotnak. E főosztályhoz tartozik az ember is».¹ Továbbá: «Elképzelhetetlen, hogy az összes meglevő és kihalt emlősök több különböző s eredetileg nem azonos fajokból származtak volna. Hacsak valamit is tudunk e dolgokról, kénytelenek vagyunk elfogadni (!) a monophylétikus evolúciót. Minden állatot (ideértve az embert is) egyetlen, közös emlős fajra kell visszavezetnünk».² S ezt Haeckel «megcáfolhatatlan érv»-nek nevezi! Kutatótársai ellen, akik hiszik ugyan az evolúciót, de nem annak monophylétikus voltát, époly hevességgel dogmatizál, mint ama beszámíthatatlanok ellen, akik egyáltalában nem hiszik az evolúciót.

A fenti két idézet lármás dogmatizmusához nem kell kommentár. Egy pillanatra azonban álljunk meg mégis mellettük abból a célból, hogy e jelentőségteljes kifejezés: «kénytelenek vagyunk elfogadni», ne kerülje el figyelmünket. Együgyűségünkben mi eddig talán azt gondoltuk, hogy

¹ Evolution of Man, II. k. 136. old.

² U. o. 142. old.

a „tudomány” nem kénytelen elfogadni semmit, amit nem tud bizonyítani. Ebbeli hitünkéből most kiábrándulhatunk. S ha naivságunkban esetleg azt képeztük, hogy senki sem „kénytelen elfogadni” a monophylétikus hipotézist, vagy bármily más hipotézist, hogy a tudományos gondolkodáshoz szokott ember csak egy dolgot kénytelen elfogadni, tudniillik azt, ami tény, valljuk meg, hogy naivságunk szigorú rendreutasításban s kioktatásban részesült.

Ha azonban nem csak az evolúciót vagyunk kénytelenek elfogadni, hanem az összes csúszómászóknak, madaraknak s emlősöknek — ideértve az embert is — *egyetlen* ősalakból való leszármazását, csak sajnálkozhatunk afölött, hogy e körülmény még nehezebbé teszi számunkra az evolúcióban való hitet, mint gondoltuk volna. Mert hiszen utóvégre az emberi képzelőerőnek is vannak határai. Azt nem olyan nehéz elképzelni, hogy a sas és a keselyű közös őstől származtak. Ellenben igenis nehéz elképzelni, hogy a sas és a csicsergő madárka ugyanazon eredeti faj leszármazottjai legyenek. Nem nehéz elképzelni azt sem, hogy a kutya és a farkas azonos forrásból erednek. De kissé meg kell erőltetnünk fantáziánkat, ha azt mondják nekünk, hogy alkossuk meg képzeletünkben a kutya és a macska közös ősének képét. A cápa és a sárgarigó, a teve és a pomerániai puli, az elefánt és a kanári, az orrszarvú és a dakszli, a víziló és a lepke, a kenguru és a zöldbeka tehát eszerint mind származhatnak nem különböző őstípusoktól, hanem egyetlen ősszülő-pártól. Az ilyen elmélet valóban felülmúlja az emberi képzeletet. Ha azt mondják nekem, hogy a zebra, a szamár és a ló közös őstől származnak, azt felelem, hogy ez igen valószínű. Ha azt hallom, hogy a versenyparipa, teherhúzó ló és a fiákeresló édes testvérek, ezt elhihetem.

Sőt ha valaki azt állítja, hogy a tigris és a cirmos cica egy fajhoz tartoznak, elfojtom képzeletem lázongását és ezt is elhiszem. Ha azonban valaki azt a dogmát mennydörgi felém, hogy a tyúk csak degenerált dinozaurusz s a tehén szárazföldi élethez szokott rozmár, elmém megbocsáthatólag ingadozik kissé, mielőtt ezt is elhinné. A tudományos hit többet követel tőlem, mint a teológiai hit. S mégis a számtalan milliók közül, akik Haeckelt elolvasták, nyilvánvalóan milliókra megy azoknak a száma, akik a legcsekélyebb ellenállás nélkül hisznek neki. Mi azonban, egyszerű s nem túlságosan tudományos emberek, nem tudjuk megérteni, hogyan lehetséges az, hogy ugyanazok, akik mindezt elhiszik, égnék emelik kezeiket borzalmukban s megbotránkozásukban mikor azt hallják, hogy mi hiszünk a Szentháromságban, az Istenemberben, vagy a halál utáni életben. Az az ember, aki elhiszi Ernst Haeckel agyszédítő dogmáit, nagyon következtelen, amikor nehézséget lát néhány hititok elfogadásában.

Haeckel, a hitetlen, külön hitvallást alkotott. «A világegyetem — mondja — örök, végtelen és határtalan.» Az ájtatos evolúció-hívő ráfeleli: «Credo!» A «világegyetem nagy, végtelenül finom anyagból álló ősködből fejlődött ki, mely saját tengelye körül forgott». «Credo!» «Anyagja végtelen teret tölt be.» «Credo!» «Örök mozgásban van.» «Credo!» «Mozgása veleszületett.» «Credo!» «Minden élő sejtnak lelki sajátosságai vannak.» «Credo!» «A világegyetem fejlődése monisztikus, mechanikai processzus.» «Credo!» «E processzusban semmiféle célt, vagy szándékot sem lehet fölfedezni.» «Credo! Amen.»

Mivel nekünk, keresztényeknek választanunk kell e hitvallás és az apostoli hitvallás között, mi joggal inkább ez utóbbit választjuk — Hiszek egy Istenben, a mindenható

Atyában, mennynek és földnek Teremtőjében — s így tovább. Ez egyszerűbb, kevésbé önkényes, észszerűbb, könnyebben hihető.

Haeckel azonban nem az egyedüli evolúciós dogmaalkotó. 1922-ben a Massachusetts állambeli Cambridgeben a természetkutatók egy nemzetközi szövetsége kongresszust tartott. E kongresszus egyik bizottsága mindenekelőtt — mintegy a tulajdonképpeni tanácskozások előszavául — kihirdette az evolúció dogmáját: «A bizottság kijelenti», (figyeljük meg a dogmatikus hangot), «hogy a növények, állatok és az ember evolúciójának tudományos bizonyítékai tekintetében semmi alapja sincs annak az állításnak, hogy e bizonyítékok pusztán találgatásokból állanak. Egy általános tudományos tételt sem támogatnak alaposabban megvizsgált bizonyítékok, mint a szerves evolúció tanát. *Az ember evolúcióját igazoló bizonyítékok elégségesek arra, hogy meggyőzzék a világot minden ismert természettudósát*». Ne feledjük, hogy e proklamációt a tanácskozások megkezdése előtt tették, mintha minden résztvevőt meg akartak volna félemlíteni, akinek esetleg valami kis tudományos kétsége lehetett az evolúció bizonyosságát illetően. A kijelentés dogmatikus megformulázása szembetűnő. Akár e szavakat is használhatták volna: «Ha bárki is azt mondja, hogy a növények, állatok és emberek szerves evolúciója nem tudományosan bebizonyított tény, átok alatt legyen». Természetesen az «átok alatt legyen» bibliai kifejezést elkerülték. Valójában azonban e nyilatkozat semmi mást nem jelent, mint azt, hogy ha egy kutató azt meri mondani, hogy az evolúció elmélete csak «ügyes találgatás», vagy pontosabb kifejezést használva, hipotézis, akkor az illető ki van kötve a tudósok gyűlekezetéből, többé nem számíthat arra, hogy «a világ ismert természettudósai» közé sorolják.

«Az evolúcióban kételkedni — mondja Marsh professzor — annyit jelent, mint a tudományban kételkedni.»

De ha ez mind igaz volna is, mi laikusok jobban szeretnők, ha mindezt nem ilyen dogmatikus formában adnák elénk. Nagyobb volna a hitünk a tudományos vallásban, ha annak pápai és püspökei inkább így beszelnének: «A tudomány nem ismeri e szót: „Elvégeztetett”. A tudomány mindig elfogad újabb bizonyítékokat. Valamit dogma gyanánt kihirdetni ellenkezik a tudományos módszerekkel». A tény azonban az, hogy ha ma valaki — kivéve talán a világ legnagyobb kutatóját — kételyeket támasztana az evolúcióval szemben, ez tudományos hírnevének végét jelentené.¹ Neve anathéma volna. Van-e ezután a természettudósoknak joguk arra, hogy a teológusokat türelmetlenséggel vádolják?

Végül, ha már a Haeckelről szóló értekezés — elég logikusan — némely tudósok bántó dogmatizmusának megvitatásához vezetett, mi keresztények vegyünk erről példát magunknak a helytelen dogmatizmus és türelmetlenség kerülését illetőleg. A katolikus egyház az evolúció kérdésével kapcsolatban nem állított fel semmi dogmatikai tételt. Katolikus természettudósok elfogadhatják, vagy elvethetik azt.² A katolikus egyház tagjai nem követelhetik maguknak azt a jogot, hogy csalhatatlan kijelentéseket tegyenek s mi laikusok nem vághatunk elébe a tudományos kutatás eredményeinek. Helyezkedjünk csupán az egyedül

¹ Érdemes itt megemlítenünk, hogy a nagynevű Virchow, a jeles anatómus, antropológus és archeológus, a celluláris patológia tudományának megalapítója ellenezte az evolúciónak a német iskolákban való tanítását azon megokolással, hogy e hipotézis még nem nyert bizonyítást. Tudomásul vehetnék ezt azok, akik ócsárolták Bryant s kigúnyolták a kentucky-i törvényhozást, amiért ezek lényegében ugyanily álláspontra helyezkedtek.

² L. Dorlodot: Darwinism and Catholic Thought. Benzinger Bros, New-York, 1923.

igazán tudományos álláspontra, azaz alkossuk meg ítéletünket szigorúan az elénkbe tárt bizonyítékok alapján. A hipotézist nevezzük hipotézisnek. Ha a hipotézis bebizonyított tényré válik, ismerjük el a tényt szívesen. A tényeket megelőznünk nem szükséges. Semmi sietségre ok nincsen. A mostani és azon idő között — ha ugyan ez az idő valaha eljön —, amikor az evolúciós elmélet bizonyítva lesz, ez utóbbinak az értelme még ezerféle változáson mehet át. Mindaddig minden evolúciós elmélet, amely Istenben s lelkünk halhatatlanságában való hitünket épségben hagyja, érdemes figyelmünkre. Ha azonban egy evolúciós apostol megfelelkezik tudományának korlátolt voltáról s azt hirdeti, hogy az evolúció tana megdönti Isten létét s az emberből halhatatlan lélekkel bíró lény helyett kémiai vegyületet, vagy pusztá állatot csinál, az ilyenrel szóba nem állunk. Ha az illető azt mondja nekünk, hogy testünk porból áll, azt feleljük neki: «Ez benne van a bibliánkban». Ha azt hirdeti, hogy testünk révén rokonságban vagyunk az állatokkal, azt válaszoljuk, hogy ez sem ujság nekünk. Ha azonban azt állítja, hogy nincs szoros értelemben vett emberi lelkünk, mely testünket megeleveníti, avagy, hogy nincs szükségünk egy végső okra, mely mind a test, mind a lélek létének magyarázatául szolgál, akkor megmondjuk neki, hogy az ok nélküli okozat feltételezésével a tudomány első alapelvét ássa alá s mellesleg saját korlátoltságát mutatja ki. Mert az ész, vallás és tudomány egyaránt bizonyítja, hogy ámbár az ember testileg rokona lehet az állatnak, a költő szavai szerint «mégis csak ember az ember» s hogy e porból való testünk akár közvetlenül vétetett az anyaföldből, akár közvetve, az állatok útján, mégis van bennünk egy «szikra, mely megeleveníti a port». Az ember egész titka abból áll, hogy az állatok testvére s az Isten gyermeke egyszerre.

MARK TWAIN.

I.

Ha az amerikaiakat egy nagy népszavazásra hívnák fel, hogy nevezzék meg legkedvesebb — élő, vagy elhunyt — írójukat, a választás valószínűleg Mark Twainre esnék. Napjainkban, mikor a «bombasikert» arató könyveket óriási példányszámokban állítják elő, kétségtelenül vannak írók, kiknek elterjedtsége — és jövedelme — felülmúlja Mark Twainét. Mégis, a tizenkilencedik század hatvanas és hetvenes éveiben, amikor a mai hirdetési gépezet még legkedvetlenebb stádiumában volt, a *Jámbor Utazók*¹ kiadói háromezrezer példányt adtak el. Az első kiadás címlapján e naiv tájékoztató áll: «E könyv kereskedésekben nem kapható. Aki egy példányt óhajt, bármely államban lakjék is, forduljon a kiadóhoz s ügynökünk fel fogja őt keresni». Az az író, akinek könyve ilyen nehézkes módszerek mellett is többeszezer példányban kelt el, több mint ötven évvel ezelőtt, nem megvetendő vetélytársa a mai Harold Bell Wrights-oknak, Zane Grey-knek s Irwin Cobb-oknak. Megbízható becslés szerint Mark Twain kiadói napjainkban is évenként több mint egymillió dollár értékű könyvet adnak el munkáiból.

Ha nem a forgalom és haszon durva kritériumait alkalmazzuk, hanem a kritikusok véleményét vesszük tekintetbe, Mark Twain akkor is Amerika vezető írója marad. «Őn irodalmunk Lincoln Ábrahámja — mondta neki Mr. Howells,

¹ Innocents Abroad.

— szelleme oly mély gyökeret vert bennünk, hogy a halhatatlanság glóriája veszi Önt körül s Cervantes és Shakespeare fényében fog ragyogni.» Rudyard Kipling «a nagy és isteni Clemens»-nek nevezte s arra figyelmeztette az amerikai népet (nagyobb erővel, mint választékossággal), hogy: «Ő a legnagyobb ember a nagy víz Önök felé eső partján. Az ördögbe is, ez világos, mint a nap, hát el ne felejtsek. Cervantes közeli rokonságban áll vele». Bernard Shaw szerint Amerika csak két lángészt adott a világnak, Edgar Allan Poe-t és Mark Twaint. Brander Matthew, Kipling és Howells példáját követve Cervanteshez hasonlítja Clemenst. Willian Lyon Phelps azt mondja, hogy Mark Twain «a világ legnagyobb írói közé tartozik». John Macy «nagy és eredeti gondolkodó»-nak nevezi s H. L. Mencken azt ítéli róla, hogy «kétségtelenül nagy művész» volt.

Kortársai bálványozták nem csak mint író, hanem mint embert és hazafit is. Egy sajátkezű levele még életében nagyobb összegért kelt el egy árverésen, mint Theodore Roosevelt, U. S. Grant és Lincoln Ábrahám kéziratai. Külföldi utazásai alkalmával — akár csak otthon — Amerika legnagyobb fiának tekintették. Ő maga tréfásan «az Egyesült Államok általános nagykövetének» nevezte magát. Ezt a címet teljes komolysággal is használhatta volna. Ismételten följajlottak neki díszes diplomáciai állásokat. Ezeket mindig visszautasította, de «tárcanélküli» minőségében is oly kitüntetésekben volt része, amelyeket nem diplomátáknak, hanem fejedelmeknek szoktak adni. Fényűzően berendezett különkocsikban utazott; poggyásza minden határállomáson ment volt a vizsgálatról s ahol megszállt, tartózkodási helye a királyi udvarokhoz volt hasonló.

Azonban Mark Twain, a népek, királyok és kritikusok kedvence — borzasztó paradoxonként — megrögzött pesszi-

mista volt, gyűlölője az emberi nemnek. «Nem volt még ember» — mondja Gamaliel Bradford —, «akinek több barátja lett volna, aki több barátot szeretett volna s aki jobban ócsárolta volna az emberi szívet s többet gúnyolódott volna az érzelmek ürességén, mint Mark Twain.» Önmagáról ezt mondta Clemens: «Olyan vagyok, mint Lord Byron, aki megvetette az emberiséget, mert megvetette önmagát. Én ugyanúgy érzek, mint ő s ugyanazon okból». Egyik kedvelt kifejezése ez volt: «Az átkozott emberi nem». Beszélgetés közben, sőt később írásaiban is majdnem ugyanily gyakran használta a «rühes emberi nem» kifejezést. Keserűbb volt Swift Jonathánnál, pesszimisztikusabb Schopenhauernél, drasztikusabb Voltaire-nél, nyersebben s rosszindulatúbb módon tiszteletlenebb Bob Ingersollnál s mégis egy derűs lelkületű s lényegében vallásos népnek legkedveltebb s legjobban szeretett írója volt és az még ma is. Ezt az anomáliát csaknem lehetetlen megmagyarázni. S mégis, könnyebb számot adni magunknak Mark Twain népszerűségéről, mint megoldanunk abnormis módon kettős egyéniségének mély lélektani rejtélyét. Mr. Van Wyck Brooks (kinek munkájából bőven idéztem) nagy erőfeszítéseket tett, hogy a talányt a Freud-féle pszichológia elveinek alkalmazása által oldja meg.¹ Legyen szabad nekem azt a kevesebb ambiciót feltételező feladatot megkísérlnem, hogy kimutassam, miként volt lehetséges, hogy az amerikai nép, mely általában hamar napirendre tér a hitetlenek és cinikusok fölött, fülig szerelmes lett abba az emberbe, akinél nagyobb hitetlen és cinikus talán nem élt Amerika földjén.

¹ The Ordeal of Mark Twain, by Van Wyck Brooks. E. P. Dulton. 192. old.

II.

Mark Twain önmagát vádolja arról, hogy igazi nézeteit az életről, az emberről és a vallásról szándékosan sokáig eltitkolta. Éveken át, mialatt számos kacagtató humorral megírt történetet adott kiadói s a közönség kezébe, titokban egy másik könyvön dolgozott, melyet «bibliájának» nevezett. 1880-tól 1905-ig e munkával töltötte szabadidejét, melyet életművének tartott s megsemmisítő hatásúnak szánt. Mikor azonban készen volt vele, nem adta sajtó alá. «Vajjon őszinte vagyok-e?» — írta egyszer egy barátjának. — «Bizony nem. Hét éven át visszatartottam a nyilvánosság elől egy könyvemet, melynek kiadását lelkiismeretem parancsolja.» Végül is kinyomatta a művét kétszázötven példányban, barátai között való szétosztás céljából. Később ugyanezt a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tette, de először névtelenül. A szerző kilétét senki sem gyanította s nem részesült túlságosan kedvező fogadtatásban. Egyszer aztán nekibátorodva beismerte, hogy ő a *Mi az ember*¹ szerzője s látván, hogy hűséges olvasói nem botránkoztak meg túlságosan, megtoldotta azt még jó néhány hasonlóan pesszimiztikus munkával.

Állandóan készült önéletrajzának megírására, melyről így nyilatkozott: «Olyan maró, démoni, ördögi lesz, amilyen csak lehet. Az emberek hajaszála az égnek fog állani tőle». Hangsúlyozta, hogy ez irata nem lesz közzétehető száz évig halála után s kijelentette, hogy aki megszegné ebbeli rendelkezését, az megérdemelné, hogy «elevenen eltemessék».²

¹ What is Man.

² Mindeme átkozódás ellenére az önéletrajz néhány fejezete megjelent a *North American Review*-ben az 1906. és 1907. években. Az egész mű megjelent Harpernél 1924-ben.

Különös beszéd mindez olyan embertől, aki milliókat készítetett hol mosolygásra, hol harsogó kacajra. Nyilvánvaló ezek után, hogy Mark Twain munkáit jelentőségük és fontosságuk szempontjából át kell értékelnünk. Ez természetesen hálátlan feladat, hiszen a közönség ösztönszerű ellenszenvvel viseltetik azok iránt, akik kedvenceit bírálgatják. «Miért nem hagyják Mark Twaint békében — miért hozzák napvilágra jellemének kevésbé épületes oldalát? Miért nem hagyják, hogy a világ csak mint a halhatatlan Tom Sawyer és Huckleberry Finn megteremtőjéről emlékezzék meg róla?» A felelet az, hogy sem Mark Twain, sem közvetlen családi köre, sem kiadói, sem pedig intelligens olvasói nem ringatják magukat abban, a csalódásban, hogy Mark Twain elsősorban, vagy főképpen humorista, avagy gyerekeknek szánt könyvek írója volt. Mark Twain filozófus, aki állandóan és kétségbeesetten küzd az összes filozófiai rejtélyek legérthetetlenebbjével, a rossz misztériumával. Még a látszólag gyerekek számára írt elbeszéléseiben is filozófiai problémák foglalkoztatják. Gyerektörténetei különös módon nem gyerekeknek, hanem felnőtteknek készültek. Ő maga mondja:

«A Tom Sawyer és Huck Finn történetét kizárólag felnőttek számára írtam s mindig elszomorít, ha látom, hogy azt fiúk és leányok olvashatják».¹

E levelében kifejezett felfogása némi ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy Mark Twain saját gyermekeinek felolvasta a *Huckleberry Finnt*. Susy Clemens gyermek-önéletrajzának következő részlete igen érdekes: «Mióta csak papa és mama egybekeltek, papa előbb megírta köny-

¹ A Brooklin Public Library egyik könyvtárához Asa Don Dickinsonhoz írt levelében. Pain, Biography, III. 1280—1281. Autobiography II. 335.

veit s aztán odaadta a kéziratot mamának, ő meg kihuzigált¹ belőle. Papa felolvasta nekünk a *Huckleberry Finnt* kéziratból (valószínűleg a korrektúrát értve), éppen mielőtt megjelent s aztán az egyes részeket mamánál hagyta, hogy kihuzigáljon belőle, míg ő dolgozószobájába ment írni és néha Clara meg én együtt ültünk mamával, míg ő a kéziratot átnézte s olyan jól emlékszem, hogy sajnáltuk, amikor néha láttuk, hogy egy-egy lapot elfordított, ami azt jelentette, hogy valamelyik borzasztóan mulatságos részt ki kell húzni. Egy részre különösen emlékszem, hogy teljesen elragadó volt és olyan borzasztó jó volt, hogy Clara és én gyönyörködtünk benne és ó, milyen kétségbeesve láttuk, hogy mama elfordította a lapot, amelyre az volt írva, azt hittük, hogy a könyv majdnem tönkre volna téve anélkül. De lassankint aztán mi is úgy kezdtünk gondolkozni, mint mama».²

Mikor a *Tom Sawyer* és *Huckleberry Finn* hatását a gyermeki lélekre maga a szerző károsnak tartja, akkor bizonyára a fiúk durvaságát, útszéli humorát s mindenki iránt tiszteletlen lelkületét tartja szem előtt. Ugyanő talán abbeli nézetünkkel is egyetértett volna, hogy a *Hajósélet a Mississippin*³ folytonosan ismétlődő borzalmaitól is jó volna megkímélni a gyermekeket. Gamaliel Bradford, az amerikai életrajzok specialistája ezt mondja: «Évekre volt szükségem, hogy lerázzam magamról azt a borzasztó hatást, melyet Mark Twainnek az egész európai művészetről költött gúnyja támasztott bennem. Ha most visszatérek hozzá, hogy arcképét megalkossam, úgy érzem, hogy ugyanazon baljóslatú

¹ Az eredetiben: expurgate. (Fordító.)

² Albert Bigelow Pain, Mark Twain; a Biography. New-York, Harper and Brothers, 1912. II. k. 774. és 775. old.

³ Life on the Mississippi.

sötétség árnyéka lopózik felém. Tíz évig foglalkoztam Robert L. Lee szellemével s ez valóban jobb embert alkotott belőlem. Mark Twain hat hónap alatt rosszabbá tett. — Ötvenhatéves vagyok. Mi lehet Mark Twain hatása tizenhatéves fiúkra és lányokra. Róla alkotott végső összbenyomásom megsemmisítőleg hat reám». Erre azt felelhetné valaki, hogy a tizenhatéves fiúk és lányok azért olvasnak el egy könyvet, mert az elbeszélésben örömeiket lelik s nem látnak benne semmiféle «filozófiát». Mint ahogy két-háromszor olyan idős gyermeklelkek is végigolvasnak regényeket, anélkül, hogy a regényíró eszméit megértenék. Ámde nem minden tizenhat-, vagy harminc-, vagy negyvenéves fiú és lány esze szita, amelyen minden keresztülmegy. Az olvasóknak egy tisztes százaléka túl van az ilyen félhülye állapoton, s képes számot adni magának arról, amit olvas. S talán egy másik nagy százalék meg önykéntelenül fölvesz magába valamit abból az életbölcseségből, mely meghúzódik Twainnek, a gondolkodónak könnyed s jelentéktelen történetei között.

III.

Ha valaki ifjúkora letűntével újra elolvassa Mark Twain néhány kötetét, úgy fogja találni, hogy az ott található humor rendkívül nyers. Amint Henry James mondja, kezdetleges elmék számára való. Vagy ha Henry Jamest túlságosan finnyásnak tartjuk ahhoz, hogy itt ítéletet mondjon, talán fellebbezzünk magához Mark Twainhez. *A Calaveras Megyei Ugró Béka*¹ című történetét, mely nevét először tette híressé, ő maga «hitvány, tanyai vázlat»-nak nevezte s

¹ The Jumping Frog of Calaveras County.

bámulattal — hogy ne mondjuk, undorodással — látta, mennyire lelkesedett érte az aránylag kulturált keleti olvasóközönség. E mű sikere tényleg meglepő. Még James Russel Lowell is «a legjobb humoros írás»-nak tartotta, «mely addig Amerikában megszületett». Ha ez az ítélet igaz, akkor szomorú világot vet az 1865 előtti amerikai humorisztikus irodalomra. Mr. Pain azt mondja, hogy «az *Ugró Béká* humora jellemző reánk» s szükségesnek tartja magyarázatképpen hozzátenni: «Abban az időben még kisebb s egyszerűbb nép voltunk».

Mark Twain hírneve tehát először olyan közönség körében lett nagy, mely nagyjában véve kevés tapasztalattal rendelkezett. «Hitvány, tanyai vázlatai» tetszettek annak a népnek, melyet legfeljebb egy vagy két generáció választott el az erdei tisztásokon épült tanyáktól. Lelkiviláguk kezdetleges volt. Bátran állíthatjuk, hogy amerikai humorista ma nem arathatna sikereket olyan darabos humorú munkával, mint a *Jámbor Utazók*. Még a legolcsóbb variété-színész sem engedhetne meg magának olyan szellemességeket, mint amelyeket például Mark Twain Fulbert kanonokról, Eloise gyámjáról használ. «Nagybátyja a székesegyház kanonokja volt. Hogy mi az a kanonok, azt nem tudom, de ez a nagybácsi az volt. Olyan hegyi mozsárféle lehetett, mert hiszen tűzéréség még nem volt abban az időben.¹ Eloise ifjúságát Argenteuil-ben töltötte. Én ugyan sohase hallottam ilyen helyről, de valahol kellett lennie. Később visszatért nagybátyjához, az öregágyúhoz, akinek neve Fulbert volt. A keresztnévét nem tudjuk, nevezzük hát George W. Fulbertnek.» A nagy amerikai humorista ezután tovább szellemeskedik egy leírhatatlan csonkításról, amelyről Abe-

¹ Szójáték: canon = kanonok — cannon = ágyú. (Fordító.)

lard-ral kapcsolatban hallott. A *Jámbor Utazók* nagyrészt ilyen stílussal dicsekedhetik mindvégig. A Szent Péter-székesegyházban Mark Twain leírja «a baldachinnak nevezett dolgot, amely nagy, bronzpiramis alakú tákolmány, olyan, mint amilyen a moszkítóhálót szokták alátámasztani. Jól megnagyított ágyváznak látszott, semmi másnak». Aki a Szent Péter-templom főoltárának baldachino-ját nézve nem tud másra gondolni, mint egy ágy-vázra, az époly nevetséges, mint az az ember, aki a Grand Canyon szélénél állva egy pince-üreg előtt érzi magát. A *baldachino* szó ujságnak látszik előtte. Aminthogy ujság neki a *renaissance* szó is. «Ki ez a Renaissance? — kérdi — és hová való?» Mikor az idegenvezető megmutatja neki Mózes szobrát, ezt kérdi: «Milyen Mózes, mi volt a vezetéke?» Igaz, meg kell vallanunk, még ma is vannak Európában utazó amerikaiak, akik az ilyen megjegyzéseket mulatságosaknak tartják, de ezek többnyire másodéves egyetemisták, újjagdagok vagy italcsempészek.

Sajnos, meg kell említenünk azt is, hogy Mark Twain (1868-ban írva) nem tartotta méltóságán alulinak, hogy alkalmazkodják az amerikai közönség katolikusellenes részének balítéleteihez. Megemlékezik ugyan a domonkosrendi szerzetesek «hősies magatartásáról» egy nápolyi kolera-járvány alkalmával s elég kedvesen mondja, hogy «nagyon szerethették a vallásukat, hogy ennyit tudtak szenvedni érte». Azt is megemlíti, hogy az Azori-szigetekre való utaztában néhány szerzetes útítársa is volt, akik — bár szegénységből a hajó orrán utaztak — mégis zongoráztak, operaáriákat énekeltek s az utazóközönség között a «társaság lelkét» alkották, de aztán nyilvánvalóan eszébe jut, hogy otthoni olvasói megbotráncozhatnak ama beismerésén, hogy szerzetesek is lehetnek emberségesek, kulturáltak, sőt

hősiesek — ezért mindjárt egy lélegzetre «mezítlábas semmirekellők»-nek s «az inkvizíció vérszomjas fiai»-nak nevezi őket. Állandóan beszél a «jezsuita csalás»-ról, nem mintha volna tudomása egyetlen «csalás»-ról, melyet a jezsuiták elkövettek, hanem mert olvasóközönsége nagyrészt olyanokból állott, akik szívesen hallgattak durvaságokat a jezsuitákról.

Állításunknak, hogy Mark Twain humora gyakran — ha nem állandóan — durva és közönséges volt, bőséges további bizonyítékát találhatjuk összes korábbi műveiben, sőt a legutolsók sem mentek azoktól. A *Hátféjű Wilson*¹-ban Driscoll bírót szánta a legrokonszenvesebb egyéniségnek. Ez, bár Missouriban él, a virginiai «első családok»-ból való s büszke virginiai őseire. Vendégszerető, kifogástalan modoru, méltóságos megjelenésű, vagyis mindenben fenntartja szűkebb hazájának hagyományait. «Nemes, igazságos és nagylelkű.» «A makulanélküli úriemberség vallás volt nála s e hitéhez mindenkor ragaszkodott.» «Az egész vidék tisztelte, becsülte és szerette.»

Igy állítja elénk ezt az embert alkotója, Mark Twain. Ámde mikor ez az «első családok»-ból való virginiai, akinek vallása a jó modor, kimegy, hogy egy politikai hadjárat alkalmával beszédet mondjon, ilyeneket mond két olasz grófról: «Kalandorok, svindlerok, vásári-bódés szemétnép, krajcáros múzeumba való szörnyek, sikátorokba való borbélyok, mogyoróárusok, akik uraknak adják ki magukat, kintornások, akikről elvették majomtestvérüket.» Az imént mondtam, hogy Mark Twain korábbi vicceinek nagyrésze még a mai olcsó variétékben sem állaná meg a helyét. Nem lepne meg, ha azt hallanám, hogy az ilyen humort szám-

¹ Pudd'n-head Wilson.

űznék a színpadról még a crétinek ama gyülekezőhelyein is, amelyeket ma Amerikában «burlesque»-házaknak neveznek. Erős a gyanúm, hogy akik Clemenst Cervanteshez hasonlítják, azok összetévesztik Cervantest Rabelais-vel.

IV.

Aligha akad amerikai író, aki oly megvetőleg írt volna az emberiségről, mint Mark Twain. A *Mi az ember?* Clemens «bibliája», párbeszéd alakjában van megírva, melyet egy idős ember és egy ifjú folytatnak egymással. Az öreg ember maga a szerző, az ifjú puszta báb, melynek egyedüli rendeltetése, hogy alkalmat adjon az öregnek észrevételei megtételére. A szerző ismételten állítja (mely ismétlés, az igazat megvallva, elég fárasztó), hogy az ember csak gép. Szerinte «az ember csak gép, személyiség nélküli gépezet. Külső befolyások mozgatják, vezetik, irányítják, semmi eredeti nem származik tőle. Agyveleje nem ura önmagának s az ember nem ura agyvelejének. A bátor embernek nincs több személyes érdeme, mint a gyávának. Az egyetlen hajtóerő, mely az embert arra indítja, hogy valamit tegyen, az, hogy elnyerje saját énjének megelégedését s helyeslését. Esetleg azt hiheti, hogy másokért tesz valamit, a dolog azonban nem úgy áll. A bölcsőtől a sírig az ember nem visz végbe semmit, aminek első és főcélja ne volna az az egy: hogy lelki békét, szellemi megelégedést biztosítson önmagának . . . » Még az anyai szeretet is önzés. Az anya — magyarázza Mark Twain — gyermekét elsősorban nem gyermeke miatt, hanem önmagáért szereti. «Kész ugyan ruhátlanul járni, hogy gyermekét felruházhassa, kész éhezni, hogy azt táplálhassa, kész gyötrelmeket szenvedni, hogy megmentse őt a fájdalomtól, kész meghalni, hogy az éljen. Mindeme

áldozatok azonban élénk örömet okoznak neki. A jutalomért, az önmagával való megelégedésért, ama békéért, benső vigasztalásért teszi mindezt. Ugyanazt megtenné mások gyermekéért is, ha megkaphatná érte ugyane fizetést . . .» «Olyan kötelesség, melyet magáért a kötelességért teljesítünk, nincsen.»

«Szeretet, gyűlölet, jótekonyság, részvét, kapzsiság, jóakarát mind csak különböző formái önmagunk kielégítésének. Szótárunkba becsempésztünk egy szót, melynek nem volna ott helye. E szó: önfeláldozás. Az egyedüli ösztönző erő, mely diktálja nekünk s kikényszeríti belőlünk minden cselekedetünket, az a parancsoló szükségesség, hogy minden elképzelhető esetben mindenáron biztosítsuk magunknak önmagunk helyeslését. Ez az ön-helyeslés a mi lélekzetünk, vérünk, szívünk, cselekedeteink egyetlen ösztökeje, kor-bácsa, sarkantyúja, hajtóereje. Semmi egyébünk nincsen.»

Mikor a könyv beszélő bábja erre azt mondja: «Hiszen ez az elmélet gyalázatos», a szerző így felel: «Ez nem elmélet, ez a tény».

Az ifjú azonban nem hagyja annyiban: «Az ilyen tan kiszárítja belőlünk a lelket, minden emberből kávédarálógépet csinál». «Nagyon helyes megjegyzés», feleli erre az öreg.

Mark Twain fő-mumusa az, amit ő megvetőleg az ember «erkölcsi érzékének» nevez. Ezt az erkölcsi érzéket elhalmozza gúnnyal. «Egy állatot sem mételyezett meg az a betegség — mondja —, melyet erkölcsi érzéknek nevezünk.» «Az ember — állítja több helyen — a legaljasabb az összes állatok között.» «Ha egy éhező ebet felszedünk s jólétet biztosítunk neki, nem fog megharapni bennünket. Ez a legnagyobb különbség az ember és a kutya között.» Ha e különösen elcsavart s túlzó mondás egyedül állana,

azt hihetnénk, hogy tréfának készült. Mark Twain azonban kétségbeesetten komolyan veszi az emberiség megbélyegzését. Itt van például, hogyan képzei el ő az emberiség életét:

«Az emberek számtalan sokasága születik, fárad, verejtékezik, küzködik a kenyérért. Civakodnak, veszekednek, harcolnak egymással. Tülekednek azért, hogy valami apró előnyt szerezzenek egymás kárára. Közben megöregednek. Az öregkort különféle betegségek kísérik. Sok szegény, megaláztatás semmivé teszi büszkeségüket s hiúságukat. Szeretteik elszakadnak tőlük s az élet öröme égő fájdalommmá válik. Azután nagyravágyásuk is elhal s a szabadulás vágya lép helyébe. Végre ez is megjön, az egyetlen ajándék, melyet e földi élet adott nekik, anélkül, hogy mérget kevert volna beléje. Eltávoznak e földről, ahol nem számítottak, ahol semmit végbe nem vittek, ahol egész életük csak tévedés, elégtelenség, bolondság volt, ahol semmi jelét sem hagyták annak, hogy valaha éltek, ahol egy napig megsiratják s aztán örökre elfeledik őket.»

Szónoki érték tekintetében ez az idézet klasszikusan szép. Messze fölötté áll a *Jámbor Utazók* nem egyszer nyers nyelvezetének. Mark Twain legjobb stílusában készült. De mint az említett jeles ifjú mondja, bizony kiszárítja belőlünk a lelket. S meri-e Mark Twain bármely csodálóját állítani, hogy e nagy ékesszólással díszeskedő leírás teljes képét adja az egész emberi életnek? Vajjon nincs-e a világon önzetlen szeretet? Nem szerették-e magát Mark Twaint tisztán s önzetlenül felesége és gyermekei? Igaz az, hogy csak a halál az egyetlen «mérgezetlen» ajándék?

Pedig ez idézet nem elszigetelt kifejezése egy hirtelenül támadt gondolatnak, nem töredék, mely a szeszély vagy szomorúság egy pillanatában szakadt ki lelkéből. Ez Mark

Twain állandó meggyőződése. «Mi a különbség köztem s az ember között?» kérdi Sátán, aki egyúttal Isten is a *Titokzatos Idegen*¹-ben. «Fölvett egy bogarat, mely egy farkérgen mászott s kérdé: „Mi a különbség e rovar s Cézár között?” „Az ember sárból van. Láttam, amikor készült. Az ember a betegségek múzeuma, a tisztátalanságok lerakodóhelye. Ma itt van, holnap megy. Szenny a kezdete s bűz a vége.” „Hitvány a ti fajtátok, mindig hazudik, mindig dicsekszik olyan erényekkel, melyek nem az övéi s tagadja őket a magasabbrendű állatoknál, melyek rendelkeznek velük. Egy állat sem kegyetlenkedett soha, ez azoknak a kiváltsága, akiknek van erkölcsi érzékük.”» Az «erkölcsi érzék», amelyet néha «fattyú erkölcsi érzék»-nek nevez, Mark Twain bête noir-ja. Számtalanszor visszatér a támadására.

Véleménye azonban nem egészen világos. Néha úgy látszik, mintha elismerné az erkölcsi érzéket. Máskor ki-neveti ugyanazt, állítva, hogy az ember csak gép. Például: «Az erkölcsiség nemlétező dolog. A tigris számára nem erkölcstelen dolog megenni a farkast, sem a farkasnak a macskát, sem a macskának a madarat s így tovább lefelé. — Egy nemzet számára nem erkölcstelen dolog fegyveres erőszakkal leigázni egy másikat, sem egy ember számára elrabolni egy másik ember jószágát, vagy életét, ha van kedve és hatalma hozzá. Nem erkölcstelenség emberi lényeket hozni a világra, különféle ceremóniák kíséretében, avagy azok nélkül. Mindeme dolgokat a természet rendelte».²

A lélek létét is tagadásba veszi. «Most vizsgálat tárgyává teszem — mondja — azt, amit az ember léleknek nevez s bemutatom e káoszt részleteiben.» «Az embernek

¹ The Mysterious Stranger.

² Paine: Biography III. k. 1335. old.

vannak bolondos, apró-cseprő hiúságai s érzelmei, idétlenségei s ambíciói. Értelme nincs — csak erkölcsi érzéke.»

Képzeletét sajátos módon foglalkoztatták a baktériumok. «Egy egészséges ember belsejének alsó részeiben mindennap huszonnyolcmillió baktérium születik és pusztul el. Testének többi részében még százhuszonkét millió, azaz összesen százötven millió. Mivégre támadnak e baktériumok az emberben? Hogy ehessenek. Már most saját emberi okoskodásunk szerint mire való az ember? Hogy táplálékul szolgáljon a bacillusoknak.»¹

«Elöttem» — mondja Isten — «nincs különbség az ember és a bacillus között. Az ember ezer mérföldnyi távolságról néz le a bacillusnak nevezett apróságra, én — úgyszólván — egymillió mérföldnyi magasságból tekintek alá az apróságokra, melyeket embernek, vagy bacillusnak neveznek. Elöttem mindkettő egyformán kicsiny s egyik sem számít semmit.»

Van Wyck Brooks idézi Mark Twain egy másik mondatát, mely hasonló szűk látókörű s megvető nézetet tartalmaz az emberi élet összességéről. «A reggeli ujságot olvastam. Minden reggel meg szoktam ezt tenni, tudván, hogy a szokásos becsstelenségeket, aljasságokat s képmutatásokat fogom találni benne, amelyekből civilizációnk áll s amelyek arra készítetnek, hogy a nap hátralevő részén át az emberi nem pusztulásának szószólója legyek.»²

Sőt Mark Twainnek kész «terve» is volt az emberi nem elpusztítására, azáltal tudniillik, hogy a levegőből tíz percre kivonnák az oxigént.

Lehet, hogy vannak olyanok, akik annyira rajonganak Mark Twainért, hogy mindebben pusztá tréfálkozást lát-

¹ Pain: Biography, III. k. 1159—1160. old.

² U. o. III. k. 6. old.

nak. Ám ha eme esztelen kijelentések csak tréfák, akkor bizonyára nagyon különböznek az *Ugró Béka* és a *Huckleberry Finn* tréfáitól. Lehetetlen azonban, hogy aki igazán alaposan elolvassa Mark Twaint, az akár csak fél tréfát is képzeljen bele e fejtegetésekbe, melyeket szerzőjük rettenetesen komolyan vesz.

V.

Mark Twain nem volt ateista, hanem deista. Krédójában, melyet a nyolcvanas évek elején szerkesztett meg, ezt írja: «Hiszek a mindenható Istenben». Azonban mindjárt hozzáteszi: «Nem hiszem, hogy Ő valaha is üzent volna bárki által az emberiségnek». Majd ismét: «Gondolkodó ember számára lehetetlenség azt képzelni, hogy a világegyetem véletlen folytán jött létre. Természetesen van egy nagy, alkotó Értelmem, aki azonban» — teszi hozzá — «mit sem törődik boldogságunkkal, avagy boldogtalanságunkkal».¹ Ez nyilvánvalóan nem más, mint az aristotelesi pogányság, a deizmus. Aristotelesnek volt szokása azt mondani, hogy Isten az égben nem törődhetik többet az ember ügyeivel, mint amennyit egy teljes díszben trónján ülő király törődnék a királyi baromfiudvarral. Ugyanez volt Voltaire eszméje is Isten felsőbbségéről. Twain nyilván éppen olyan keveset tudott Aristotelesről, mint a reneszánszról. Ezért valószínű, hogy deizmusát Voltaire-től vette.

Isten iránt érzett tisztelet azonban kevesebb volt benne, mint Voltaire-ben. Gondolván, hogy Isten mit sem törődik az emberrel, úglátszik feljogosítva érezte magát bármely, tetszésszerű Istenkáromlásra. Egyízben azt

¹ Paine: Biography III. k. 1353. old.

mondta életrajzíróinak, hogy «Eddy anyót¹ épúgy megilleti egy hely a Szentháromságban, mint annak bármelyik tagját».

Isten gyalázásában később mind merészebb lett, míg végre az Isten és az ördög azonosításával végezte. A *Titokzatos Vándor* (gyermekek számára írott könyv, melyet többnyire pazar illusztrációkkal, karácsonyi ajándéknak szánt kiadásban szoktak megjelentetni) alapeszméje, hogy Isten az erkölcsi törvényt nem ismeri. Isten és az ördög cselekedetei azonosak. A könyv hőseit Sátánnak hívják. Ez a Sátán unokaöccse Lucifernek, aki villámként hullott le az égből. Egyébként kellemes modorú, megnyerő külsejű ifjú. A fiúkkal hamar megkedvelteti magát s természetfeletti hatalmát kényelmükre és szórakoztatásukra használja fel. Valósággal elhalmozza áldásaival az egész környéket. Ugyanakkor azonban ördögi kegyetlenséggel, vagy inkább tökéletes nemtörődomséggel szerencsétlenséget zúdít az ártatlanokra. Várost alapít apró lényekből, melyek valójában emberek, aztán elpusztítja őket.

A fiu, ki e történetet elbeszéli, ezt mondja: «A nép sikoltozva menekült kifelé, azonban Sátán visszasodorta őket, nem törődve kérésünkkel, kiáltásunkkal, könyörgésünkkel; a szél süvítése s a villám dörgése közben a löporraktár felrobbant, a földrengés nagy szakadékot támasztott, melybe a vár romjai beleomoltak s a szakadék bezáródott, eltemetvén azt szemeink elől, a sok ártatlan élettel együtt, mivel az ötszáz szegény teremtés közül csak egy menekült meg. Szívünk majd megszakadt, a sírást nem tarthattuk vissza.

„Ne sírj — mondá Sátán —, hisz ezek nem értek semmit”.

„De hiszen mind pokoli módon pusztultak el”.

¹ Mary Baker Eddy, a *Christian Science* nevet viselő gyógyítószekta alapítója. (Fordító.)

„Ó az nem baj; csinálhatunk helyettük eleget.”

Ez a Sátán csodálatos módon ide-oda viszi a fiúkat, Kínába s a föld végső határaihoz, de bárhova menjenek is s bármily örömet készítsen is számukra, soha meg nem szűnik azt hirdetni nekik, hogy Istenben nincs könyörület, irgalom, erkölcsi érzék.

E kötet csak százötven oldalra terjed. Aligha jelent meg írás angol nyelven, amely annyi pesszimizmust s ateisztikus érvet szorított volna bele ekkora terjedelembbe. E mű a következő lenyűgöző, de borzasztó szavakkal végződik:

„Különös, hogy nem gyanítottad, hogy ez a világ-mindenség s ami benne van csak álom, látomás, képzelet! Különös ez, hiszen minden olyan nyilvánvalóan és hisztérikusan örült — mint minden álom; Isten, aki époly könnyen teremthetett volna jó gyermekeket, mint rosszakat s mégis inkább rosszakat teremtett; aki mindegyiküket boldoggá tehetett volna s mégis egyetlenegy sem boldog közülük; aki nagyrabecsülteti velük keserves életüket s mégis fösvényen rövidre szabta azt; aki angyalainak érdemük nélkül örök boldogságot adott, de többi gyermekeitől megvárja, hogy kiérdemeljék azt; aki angyalainak fájdalom-nélküli életet adott, míg többi gyermekeit fájó nyomorúságokkal s testi-lelki betegségekkel verte meg; aki az igazságról beszél s kieszelte a poklot — irgalmasságról — s a poklot eszelte ki; a Főparancsolatról, a hétszer hetven-hétszer való megbocsátásról — s a poklot eszelte ki; aki erkölcsi törvényeket ad másoknak, de maga nem tartja meg őket; aki rosszalja a gonosztetteket, de elköveti valamennyit; aki az embert kérés nélkül teremtette s aztán az ember cselekedeteiért ráhárítja a felelősséget, ahelyett, hogy azt tisztességgel magára venné, amint ez helyes volna; s aki

végül teljesen isteni korlátoltsággal még megparancsolja szegény, meggyötört rabszolgáinak, hogy imádják őt!»

A keresztény teológiának eme furcsán pervertált félremagyarázásában nehéz felismernünk a humoristának, a közönség jókedvű kedvencének, a hagyományosan barátságos hangulatú, kedves Mark Twainnek szavait. Tény azonban, hogy bár Clemens mint humorista szerzett magának hírnevet s vagyont, mégis filozófusnak tekintette magát. Kiábrándult embergyűlölő volt, aki megvetette az emberi természetet s káromolva bírálgatta Istent. Állandó gondolatmenete nyilvánvalóan «a nyers, evolúciós materializmusnak lélek nélküli, sorvasztó kifejlődése»¹ volt.

A *Christian Science* szektát közismerten különösképpen gyűlölte s mégis Mrs. Eddy eszméivel szemben való túlságosan hangsúlyozott tiltakozásai arra látszanak mutatni, hogy ő is kísértve érezte magát a világegyetem valóságának tagadására. «Az élet csak álom, látomás. Villanyütésként hatott e gondolat reám. Istenemre, ugyane gondolat nekem is ezerszer eszembe jutott elmélázásaim közepette. Semmi sincsen, minden csak álom. Isten — az ember — a világ, a nap, a hold, a csillagok rengetege — álom, mind csak álom: nincsenek. Semmi sincsen, csak a nagy űr — és te! Én».

„És te sem vagy az, akinek képzeled magad. Nincs tested, véred, csontjaid, csak gondolat vagy. Én magam se vagyok; létem csak álom — a te álmod, a te képzeleted alkotása. Lesz egy pillanat, amikor majd megérted ezt, akkor száműzni fogsz látomásaid köréből s én beolvadok a semmiségbe, melyből alkottál».

„Különös, hogy nem gyanítottad mindezt évekkel

¹ Gamaliel Bradford.

ezelőtt — évszázadok, korszakok, évek előtt; mert hiszen te voltál, egyedül, örökkévalóságok óta. Valóban különös, hogy eszedbe nem jutott, hogy a te világod mindennel együtt, ami benne van csak álom, látomás, képzelődés. Különös, hiszen minden olyan nyilvánvalóan hisztérikusan őrült — mint minden álom.¹

Korábbi krédójának egyik része így hangzik: «Nem látom be, miért kellene akár büntetést, akár jutalmat kapnom ez élet után azért, amit most cselekszem». Talán a boldogtalan bölcselő úgy érezte, hogy éppen eleget szenved ebben az életben. Annak ellenére, hogy állandóan dicsőítéssel s hízelgéssel halmozták el, nyomorultnak érezte magát. «Évekkel ezelőtt meg kellett volna halnom, — mondá — ha még két évig élek, megölöm magam». Amerika legnagyobb pesszimistája volt.

Mr. Howells, aki alapjában véve igen kevésbé értette meg Mark Twaint, ezt a pesszimizmust «pózolásnak» tartotta. Mr. Payne viszont — nem nagyon világosan — azt mondja, hogy Twain «előre megfontolt» pesszimista volt. Aki figyelmesen olvassa írásait, e két következtetés egyikét sem teheti magáévá. Mark Twain szkepticizmusa, pesszimizmusa, cinizmusa s Istenkáromlásai vagy mind csak alakoskodás volt, vagy pedig állandó sötét világnézetének kifejezése. A második föltevés lehet nehezen hihető, az első azonban teljes lehetetlenség.

Ha volt valaha ember, aki úgy aratott, mint vetett, ez az ember Mark Twain volt. Ifjúságában állandóan gúny tárgyává tette a vallást s mindazt, amit normális emberek szentnek tartanak. Férfikorában s öregségében a kétségbeesés örvényébe jutott, mélységesen megvetvén önmagát, az emberiséget és Istent.

¹ A Titokzatos Vándor.

ANATOLE FRANCE.

I.

Több mint egy negyedszázaddal ezelőtt Edmund Gosse ama nézetének adott kifejezést, hogy Anatole France volt «a legérdekesebb elme, mely a szépirodalom terén működött». Azóta a híres francia gúnyolódo számtalan más, hasonlóképpen áradozó dicséret tárgya lett. «Ritka dolog bármely korban» — mondá annakidején a newyorki Nation —, hogy valakit még életében a világ legnagyobb írójának tartsanak. Ki vitathatná el azonban e címet Anatole France-tól? Shaw, vagy Hardy? Gorky, vagy Brandes, vagy Hauptmann? Anatole France egyedülálló a maga nemében.»¹ A saját hazájában Villon, Rabelais, Montaigne, Voltaire, Rousseau és Renan csaknem egyenrangú társának tekintették.

Halálakor (1924 október 12-én) százával olvashatta bárki a szépirodalmi folyóiratokat anélkül, hogy mást találhatott volna bennük, mint a legnagyobb mértékben való magasztalását az imént kialudt fényességnek. Anatole France angol kiadói² idézik Edward Garnett bizakodó szavait: «Ez a harminchét kötet világosságot sugároz ködös atmoszféránkba még akkor is, amikor hatalmas hadihajóinkból már majd az utolsó vasdarabot is rozsdá emésztí. Hasonlót jövendő egy amerikai lapszerkesztő: «Anatole France egy könyvespolcot kitöltő regénysorozatot hagyott hátra, amelyek azonban csak akkor fognak meghalni, ha

¹ The Nation, N. Y. 1924 október 22.

² Dodd, Mead & Co.

már az embereket a szerelem, az élet s a vidámság nem érdeklik többé». ¹

France azonban nem pusztán irodalmi nagyság. Neve a politikai és szociális liberalizmus gyújtópontja. Ez annál különösebb, mivel életének legnagyobb részén át távol-tartotta magát a politikától s vérmérséklete nem igen tette alkalmassá a közéleti szereplésre. Rendes körülmények között a világeseményeknek csupán csendes szemlélője volt. Az emberiség jobbátételét nem igen tartotta lehetőnek. A «haladás»-ról való beszédet ostobaságnak gondolta. A Dreyfus-eset alkalmával azonban előrontott magányából s Zolával karöltve (akitől pedig mindaddig irtózott) époly bátor harcosa lett az «igazság»-nak, mint a «J'accuse» szerzője. Ez időtől fogva Anatole France szövetségre lépett az összes országok elégedetlenkedőivel. Bevallott kommunista lett s gyakran feláldozta kényelmét s szabad idejét a proletárság előtt való szónoklás hálátlan munkájáért. A finom ízlésű, fényűző élethez szokott intellektuális arisztokrata együtt szerepelt a szónoki emelvényen, sőt az utcasarkokon is a darabos, dühöngő forradalmárokkal.

Egymásután, sorjában a szocializmus, kommunizmus, szélső bolsevizmus és nihilizmus híve lett. A világháború alatt azonban — meglehetősen következetlenséggel — nagy hazafinak mutatta magát. Hetvenéves kora ellenére azt kérte, hogy adjanak fegyvert a kezébe s küldjék a lövész-árokba. Mindamellet természetesen otthon maradt, egy hazafias ujság szerkesztője lett, sőt egy rajongó lelkesedéssel teli könyvet is írt *A Dicsőség Útján* (Sur la Voie Glorieuse) címmel, melyről a kritikusok azt mondták, hogy ez «egyike a hazafias érzelmek legszokatlanabb kitöréseinek, melyek

¹ N. Y. World, 1924. október 13 ; N. Y. Evening World, október 20.

az irodalomban csak találhatók». A világháború után megint kommunista és pacifista lett. Ellenezte a Ruhr vidék megszállását s azt ajánlotta honfitársainak, hogy legyenek inkább «jó európaiak», mint «jó franciák». A francia nép azonban szemelláthatóan kész volt arra, hogy megbocsásson minden bűnt, amit Anatole France a franciák első nemzeti erénye, a hazafiasság ellen elkövethetett. Nyilvánvalóan egyetértettek abban, hogy jeles írójuk ingadozása a patriotizmus és pacifizmus, a nacionalizmus és nihilizmus között nem más időleges rögeszméknél.

Temetése alkalmával a koporsójára helyezett megemlékezések között volt egy koszorú a moszkvai vörösöktől. Kétséges azonban, hogy Anatole France valaha is igazán örült volna vad bolsevik testvéreivel való szellemi közöségének. Ő maga inkább Petronius volt, mint Trotsky. Bevallottan hedonista volt s a gyakorlatban époly finnyás világhi, mint Wilde Oszkár. Gazdag volt s szerette a gazdagság nyújtotta kényelmet. Kastélyban lakott s nem követte a szegénységet. Nem volt takarékos, ellenkezőleg, szerette gazdagságát mutogatni. Ha bolsevik csodálói ismerték volna France lényegében arisztokratikus vérmérsékletét, alighanem inkább bombát küldtek volna a Villa Saïd részére, ahelyett, hogy koszorút küldjenek sírjára. De itt Amerikában mi is láthatunk néha hasonló anomáliákat. Időnkint mi is hallunk «szocialista» milliomosokról, akiknek valahogy sikerül jóban lenniök az úgynevezett bér-rabszolgákkal. Ha valaki lehet szocialista milliomos, miért ne lehetne egy más valaki arisztokrata bolsevik?

Anatole France-t az imént finnyásnak neveztem. Otthonában rendszerint hosszú öltönyt viselt, mely a papi reverendához volt hasonló, azzal a különbséggel, hogy rikító színe volt s finom, puha anyagból készült. Fején rendszerint

skarlátvörös bársonysipkát hordott, «olyan lángoló főveget, amilyet Ghirlandajo képein a quattrocentóbeli flórenciek viselnek». Néhanapján azonban a skarlátsapka helyett fehér, rózsákkal bőven kifestett, vagy hímezett kalapot tett fel. Könyvtárszobája kápolnához volt hasonlatos. Az ablakok színes üvegekből készültek. Asztalok és polcok tele voltak szentek szobraival s ezeknek középpontjában állott egy kis szentély a szent Szűz s a gyermek Jézus szobrával. A párkányokon cibóriumok, kelyhek, szentségtartók, paténák, füstölők s egyéb istentiszteleteknél használatos tárgyak foglaltak helyet. M. Gsell¹ szavaival élve France a kegytárgyak «collectionneur enragé»-ja volt.

Igaz, hogy ugyane ház más műtárgyakat is tartalmazott, melyek kevésbbé illettek a fenti, szentélyekbe illő tárgyakhoz. Mint néhány amerikai impresszárió, akik fensőbbeséges közömbösséggel az egyik szezonban az «Aphrodité»-t, a másikban a «The Miracle»-t adják elő, Anatole France is époly készséggel vétette körül magát egy egyiptomi kurtizán mesterségére emlékeztető dolgokkal, mint az oltáron használatos szent edényekkel. Minden a hangulattól függött. Mikor a *Thaïst* írta, válogatott domborművekben, görög fejekben, torzóknak, ruhátlan szobrokban keresett ihletet. A *Lys Rouge* megírása közben olasz fajánszokból alkotott magának megfelelő atmoszférát; *Jeanne d'Arc* XV. századbeli szőnyegek egész sorozatát tette indokolttá s a *Les Dieux Ont Soif* írásakor XVI. Lajos korabeli, valamint a forradalom idejéből való bútorok és metszetek váltak szükségessékké. Az egyházi dísz tárgyak iránti vonzalma — majdnem azt mondhatnánk mániája — époly kevésbé illett hitetlenségéhez, mint fényűzése bol-

¹ Propos d'Anatole France, 150. old.

sevista elveihez. Hagyjuk azonban a radikálisoknak azt a problémát, hogy a fényűző szocialista s túlfinomult kommunista rejtélyének megoldásával bajlódjanak. Én viszont leszek bátor egy elméletet megkockáztatni annak az anomáliának érthetőbbé tételére, hogyan érdekelhetik annyira egy megrögzött szkeptikust az egyházi ruhák és dísz tárgyak épúgy, mint a teológia és hagiographia. France ugyanis nem csak szkeptikus volt, hanem latin szkeptikus. S a latin szkepticizmus ritkán, vagy sohasem tud megszabadulni a vallás befolyásától. Gyűlöli a vallást, de nem tud napirendre térni fölötte. Tagadja Istent, de ugyanakkor káromolja is. Az egyházat utálja s gúnyolja, de az egyház pecsétje ott van a lelkén. Gyűlöletének tárgya egyúttal varázslatba ejti, elbájolja, csalogatja, hipnotizálja.

Mikor Anatole France gyermek volt, elhatározta — mint a latin fajok minden gyermeke —, hogy szent lesz. Néha Szent Alajost, a ministránsfiúk példaképét, máskor a barlanglakó Szent Jeromost, majd Szent Antalt, a remetét akarta utánozni. Böjtölt, szőringet hordott, sőt egy oszlop tetején is próbált állni, mint a stilita Szent Simon. Mikor a sivatag remetéiről olvasott, nyomban maga is remetévé lett s a Jardin des Plantes egyik labirintusából Thebaidot alkotott magának. Ilyen gyermekség után (majdnem hozzátehetnénk: amint az előrelátható volt) hiteilenné vált, a vallás megrögzött gúnyolója lett belőle, a szentek, arkangyalok és Isten karikatúristája. A túlzottan vallásos gyermekornak ilyen Istentelen folytatása különös jelenség, de nem szokatlan a latin országokban. Voltaire, Diderot, Renan s ezernyi kisebbbrangú hitetlen Anatole France-hoz hasonlóan nemcsak vallásos, hanem erősen jámbor gyermekkort élt át.

Anatole France-nál a vallás iránti ellenszenv mániává

fajult. Akik szelíd szkeptikusnak tartják azért, mert a hit elleni támadásai alkalmával inkább a gúny finomabb fegyverét használja, mint a vitatkozás vaskalapácsát, félreismerik őt. Modora szelíd, de célja harcias. A vallás ellen a rajongó fáradhatatlan buzgalmával s a keresztes vitézek olthatatlan harcikedvével hadakozik. Szkepticizmusa azonban mégsem ösztönszerű, hanem mesterségesen kiművelt s állandó bátorításra van szüksége. Szükségét érzi annak, hogy igazolja hitetlenségét. «Szkeptikusnak neveznek» — mondja —. «Előttük ez a legsúlyosabb megrovás, de az én szememben a legszebb dícséret. A francia gondolatnak minden mestere szkeptikus volt: Rabelais, Montaigne, Molière, Voltaire, Renan — fajunknak minden nagy elméje, mindazok, akikre bámuló tisztelettel tekintek s akiknek csak alázatos tanítványa vagyok».¹

A francia gondolat mestereinek e névsora természetesen a célszerűség szempontjából van összeválogatva. Egy francia kritikus sem fog France-szal egyetérteni abban, hogy Pascalt, Bossuet-t, Racine-t, Lamartine-t, Chateaubriand-t s még vagy száz hasonló nevet ilyen sommásan el lehet intézni. Az állítás, hogy minden nagy gondolkodó szkeptikus volt, még csak nem is érdemes cáfolatra. A tény azonban az, hogy Anatole France nem igen bízik szkepticizmusában. Kétkedik a saját kételyében. Túlságosan erősítgeti állításait. S hozzá következetlen. Állandóan hajtogatja, hogy a szentek mind gyengeelméjűek s ugyanakkor legnagyobb hőstét «szent Renan»-nak nevezi. A papok szerint mind hülyék, vagy sarlatánok s mégis azzal dicsekszik, hogy «Renan mindig megmaradt papnak». Még hedonisztikus filozófiájában sem biztos s nincs egészen megelégedve

¹ Gsell: *Propos d'Anatole France*, 81. old.

az élet örömeivel, hiszen azt állítja, hogy Renan aszkéta volt s ezt szemmel láthatóan nagy dicséretnek tartja. Korábbi keresztény hitéből sohasem tud egészen kivetközni. Ösztönszerű katolicizmusa mindig megmarad benne, mint a szentségek eltörölhetetlen jellege, még a vallástalanság s ledérség minden szemetje és szennye alatt is.

Anatole France egy kritikusa sem hagyhatja figyelmen kívül ezt a lélektani igazságot: egy latin hitetlen mindig ki van téve annak, hogy visszacsúszik a vallásos hithez. Hitetlenségét csak úgy tarthatja fenn, ha állandóan bátorítja önmagát a kételkedésre. Kénytelen időnkint erősítgetni szkepticizmusát ilyen örült kijelentéssel: «Minden nagy francia gondolkodó szkeptikus volt», «Minden nagy szellem szkeptikus volt».

III.

Innen van, hogy Anatole France-nak majdnem minden műve tele van vallási vonatkozású dolgokkal. Az angyalok és arkangyalok annyira érdeklik, mint valami középkori teológust. Az angyalok három hierarchiájáról s kilenc karáról olyan folyékonyan értekezik, mint Suarez, vagy Szent Tamás. A különbség közte s a teológusok között az, hogy France teológiáját egy liaison történetének kellős közepébe szövi bele s az angyalok nála természetesen nem fenségesek, hanem nevetségesek.

A sivatag remetéinek s az általuk megtérített emberek története szintén erősen foglalkoztatja fantáziáját. Persze az innen kölcsönzött karaktereket is megrontja. Thaïsa egyiptomi szent Máriának kiforgatott alakja; Paphnutiusa (aki a regényben megmenti a kurtizán lelkét, de a magát elveszti) a való életben szent Paphnutius volt, aki tényleg élt s a szentség hírében halt meg. Természetesen

Anatole France az egész történetet olvasóinak elfajult ízlése szerint alakítja át. Egy erőselelkű Paphnutius nem igen érdekelné az ő olvasóközönségét, de egy bukott Paphnutius izgatja képzeletüket s igazolja önnön botlásait. Azoknál, akik a népszerűséget s a hasznot többre becsülik, mint az igazságot, bevett szokás, hogy «azt adják a közönségnek, ami kell nekik». Mikor például Zola a való életből vesz egy alakot (Marie Lebranchu-t) s elbeszéli a lourdesi forrásnál történt gyógyulását, kénytelen úgy intézni a dolgokat, hogy hőse később visszaessen bajába s meghaljon, mivel szkeptikus barátai nem tudnák elviselni a való tény, hogy mindvégig gyógyultan maradt. Hasonlóképpen Anatole France sem teheti meg azt, hogy Paphnutiust kihozza a pusztából a kurtizán megtérítésére s azután szeplőtelenül küldje vissza oda. Az ilyesmiben nem volna semmi érdekes. Paphnutiusnak buknia kell. Ennekokáért a bűnös megtér, a szent pedig elkárhozik. Ez már aztán regény. Megfelel az író céljának: tetszik a közönségnek. Mellesleg hazugságot állít egy valóban élt szentről, kinek léte történelmileg bizonyítva van, de hát ez éppen csak mellékes. Tegyük fel, hogy valaki Szent Péterről írna s iskarióti Júdás bűnével vádolná őt, vagy Washington Györgyről s Benedict Arnold árulását varrná a nyakába. Izléstelenek volnának az ilyen mesék? Anatole France minden választékossága mellett azt tartja, hogy nem. Olvasói nyilvánvalóan egyetértenek vele. Lehetnek naiv emberek, akik azt hiszik, hogy egy szentet meg-rágalmazni éppen olyan rossz dolog, mint egy nagy hazafit hamis vádakkal illetni, csak hogy az ilyen naiv emberek pénzéből Anatole France-nak nem jutna vajás paszternákra. Teljes biztossággal ráhagyhatjuk az ilyesmit, ő tudja, kinek a kenyerét eszi, ki hímezi a rózsákat fehér kalapjára s ki fizet az olasz fajánszért.

Ha egyszerűen elbeszélte volna a történelmileg bizonyos kapcsolatot Nagy Sándor s az igazi Thaïs, avagy Antonius és Kleopátra között, az ilyesmiben blazírt olvasói nem találtak volna semmi izgatót. Hogy egy császár, vagy egy római triumvir bizonyos tekintetekben ugyanolyan fából van faragva, mint egy boulevardier, az nem ujság. De húzzon elő valaki egy remetét a barlangjából, tegye feladataul egy asszony megtérítését, űzze az ördögöt az asszonyból a remetébe, mesélje el az egész dolgot ügyesen, zamatosan s biztos lehet felőle, hogy még a legúnottabb francia regényolvasóból is sikerül még három frankot kivásálnia.

Unalmas házasságtörési históriákat érdekessé tenni vallási vonatkozások belekeverésével olyan recept, melyet nem Anatole France talált fel. Ismerte azt jól Rabelais is. Boccaccio a végtelenségig variálta ugyanezt, valamint francia regény- és színműírók tucatszámra. A latin fajoknál ez az eljárás régóta közismert, durvább alakban még a mexikói és délamerikai kezdetleges «mozik» is alkalmazzák. Elég egyszerű recept: a szokott világi roué helyett végy egy papot, szentet, vagy angyalt. Északamerikában s Angliában e trükk még nem igen ismeretes. Protestánsok, vagy volt protestánsok, akik az angolnyelvű olvasóközönség zömét alkotják, nem nagyon ismerősök a szentekkel és angyalokkal s amellet még van bennük valami maradványa a puritanizmus aggályainak. Azonkívül az angolul beszélő országok katolikusai is hamar felingerülnének, ha a szentek életét valaki «fűszeres» históriákkal eresztené fel nekik. Ámde Anatole France közönségének nincsenek efajta aggályai s érzékenységei. Mikor mesterük József és Putifárné történetét kiemeli az eredeti atmoszférából s more Gallico átdolgozza nekik, örömük nem ismer határt. Bibliái s a szentek

életéből vett történetek France rendes árucikkei s tudja, hogyan kell azokat úgy átalakítani és kicifrázni, ahogy az a bibliai íróknak sohasem lehetett szándékukban. Ha egy ilyen történet keresztül ment Anatole France kezén, az ugyan senkit sem fog többé bűnbánatra indítani. Ellenben jó lesz arra, hogy még a blazírt párisi roué libidóját is felcsiklandozza. Néhány honfitársához hasonlóan még a legborzalmasabb dolgokat is felhasználhatja e célra — mondjuk keresztelő Szent Jánosnak a tálcán levő véres feje is jó lehet arra, hogy kihangsúlyozza vele azt az örömet, melyet Salome ugrándozó lábujjai okoznak. Lehet-e ennél magasabbrendű, nemesebb művészetet elképzelni?

Azonban senki más Anatole France-on kívül nem lett volna képes kiagyalni a *La Révolte des Anges* nevetséges és szentségtörő meséjét. Maurice egy férjes asszonnyal való randevuja alatt hirtelen észreveszi, hogy egy fiatalember áll a szobában. Az ifjú — mint kiderül — Maurice örangyala. Teljesen hülye jelenet következik erre: az angyal elmondja, hogy elolvasta a «világ összes bibliáit» és elvesztette hitét. A házasságtörők igyekeznek őt rábeszélni, hogy térjen meg s legyen hívő megint, de hiába. Az angyal hosszas hitvitázás után elkóborog a nagyváros kevésbé előkelő negyedeibe. A kabarék törzsvendége lesz. Állandóan találkozik más angyalokkal, kik hozzá hasonlóan lázadókká lettek. Egyikük egy táncosnőről szólván, így panaszkodik: «E teremtés csalóka mozdulatai ismeretlen érzelmet támasztottak bennem. Elsápadtam, majd elpirultam. Nyelvem kiszáradt. Nem bírtam mozdulni». Eféle szavakat francia regényírók ezrével adnak embereik ajkaira. Anatole France egy angyal szájába adja őket. Ilyen apró szerencsés ötletek segítenek megmagyarázni azt, hogy miért hívja őt az Akadémia «Mester»-nek.

Maurice, aki lelkiismeretfurdalásokat érez, mivel őrangyalának rossz példát adott, állandóan keresi Arcadiust (az angyalt) az összes kevésbé jóhírnevű helyeken. Az újságok apróhirdetéseinek levelezési rovatában pedig üzenetet küld neki: «Arcadius, térj vissza Maurice-hoz!» Végre feltalálja Arcadiust s kérleli, legyen ismét égi pártfogója. Arcadius hajthatatlan. «Akkor én leszek a te őrangyalod» — mondja Maurice s elmennek ketten osztrigát vacsorázni. Maurice tanácsot kér egy paptól, hogyan tehetné Arcadiust ismét hívóvé. Ezután az angyal és az ember esténként együtt vacsoráznak demi-monde-ok társaságában s a vallásról vitatkoznak. A legközelebbi ökölvívó verseny, vagy egy új színdarab megtárgyalása közben Maurice próbálja meggyőzni Arcadiust Isten létéről, a vallás szükséges voltáról s a kereszténység szépségéről.

Az angyal idézi Darwint és Lamarckot, irigyli az embereket tudományukért, sajnálja, hogy az angyalok, az égben és a földön, olyan keveset értenek a fizikához és kémiához s megjövendőli, hogyha majd egykor ők is tudnak az atomról és éterről, majd ha «két végtelen között elveszve» érzik magukat, ha az emberekhez hasonlóan megmérhetik a nap hőmérsékletét, a föld súlyát s a csillagok egymás közötti távolságát, akkor fellázadnak Isten ellen s a pokolra taszítják Őt.

Végre háromszáz angyal gyűlést tart egy elhagyatott, mulatságokra szolgáló teremben s támadást terveznek Isten ellen. Némelyek félnek Isten hatalmától, mások azonban rábeszélik a dologra a tömeget, megmagyarázván, hogy Isten nem tud magán segíteni, mivel fegyverei elavultak. Az ég védelmezői Ábrahám idejéből való fegyverekkel harcolnak. Szent Mihály a kézitusán kívül más harcmódot nem ismer. Harci szekereit úgy állítja csatasorba, mint azt

Fáraó tette, még a macedóniai falankszokról se halott. A támadás sikerül. Isten menekül s vele együtt az ég Királynője, Szent Mihály karjára támaszkodva. Sátán fekete zászlóját feltűzik az égre. Szent Mihály lángoló kardját leteszi Sátán lábai elé. Sátánt Istenné koronázzák s az összes égi trónusok, uraságok és hatalmasságok hűséget esküsznek neki. Isten viszont Sátánná lesz. Az immár Istenné lett Sátán könyörtelenné válik. A szenvedést és halált mindenhatósága s szuverén jósága szerencsés folyományainak tekintti. Az áldozatok vére kellemes tömjénfüstként tűnik fel előtte. Elítéli a tudást s az értelem tudnivágyását átok alá veti. Szereti titokzatossággal venni körül magát s tetszeleg magának a megfoghatatlan lény szerepében. Elméjét a teológia veszi hatalmába s némi megfontolás után háromszemélyű egy Istennek jelenti ki magát. Letekintvén égi trónusáról, látja az előbbi Istent — aki most Sátán — megbilincselve a pokolban s e látvány örömmel tölti el. Sátán viszont kezd szájalommal és jóindulattal eltelni.

Mindebből persze van még több is. Sátán megalapítja egyházát Rómában s a pápának adja országa kulcsait. A pápa elmondja a Miatyánkot, most már az új Istenné lett Sátánhoz intézve azt: «Szenteltessék meg a *te* neved, jöjjön el a *te* országod, legyen meg a *te* akaratod».

Akiben van még csak egy morzsája is a keresztényi érzületnek, annak mindez a szentségtörés non plus ultrája. Anatole France olvasói rettentő blazírtak lehetnek, ha ilyen vad Istenkáromlásra van szükségük, hogy olvasmányukon izgulni tudjanak. Ha valaki a vallási nihilizmus olyan állapotába jutott, hogy Isten az ő számára semmit sem jelent, ha valaki szívesen látja Jézus Krisztus nevének és személyének ide-oda dobálását s kigúnyolását, az ilyen talán fenntartás és lelkiismeretfurdalás nélkül élvezheti Anatole

France mókázásait. Azonban még ez is kétséges, mert véleményünk szerint mindenki, aki becsüli a jóízlést és tisztességes hangot az irodalomban, kénytelen lesz nemtetszésének legalább néhány rándulását érezni olyan író munkája felett, aki a jóízlést állandóan lábbal tiporja, akinek semmi se szent, aki azonosítja a jót a rosszal s Istent az ördögök fejedelmével. Az ilyen őrült travesztiák elvtelen írójáról szemellátható, hogy a teológiát csak Isten gyalázására használja; hogy a szentek életét csak azért olvasta, hogy nevetség tárgyává tegye őket; hogy keresztények közé elegyedett s emlékezetébe véste, vagy feljegyezte a jegyzőkönyvébe társainak minden hibáját s gyöngeségét, hogy aztán kigúnyolhassa őket. Az ilyen író kétségtelenül époly megvetésre méltó személy, mint az a vendég, aki igénybe veszi mások vendégszeretetét s ugyanekkor leskelődik a család tagjaira, cselekedeteiket s azok indítóokait irgalmatlanul meghamisítja, aztán leírja adatait egy könyvbe s pénzért eladja azt. Az ilyennek lehet aztán óriási sikere. Lakhatik királyi kápolnához hasonlóan díszített csinos villában; hordhat skarlát sipkát s rózsákkal hímezett öltönyt; körülvétetheti magát megfizethetetlen értékű műtárgyakkal; tüntethet esztétikai érzékével szentélyének berendezésében; a szókeverésben való ügyessége révén világhírt szerezhet magának, kifinomodott ízlésű emberek szemében azonban — legyenek azok vallásosak, avagy nem — nem különbözik a vipertől.

III.

A *L'Ile des Pingouins* egy hithirdető-szent életének travesztiája. Szent Mael, Szent Gall tanítványa, aki szinte a vakságig rövidlátó, megkeresztel egy csapat pingvint,

emberi lényeknek gondolván őket. Az eset híre az égben sem örömet, sem szomorúságot nem okoz, hanem meglepetést. Maga Isten is zavarban van. Gyűlésbe hívja a hit-tudósokat s elébük adja a kérdést: érvényes volt-e ez a keresztség? Szent Ágoston, Szent Patrick, Szent Damazus pápa, Tertullian és mások tehetetlenül vergődnek a vita szövevényében. Ámde alexandriai Szent Katalin, ki földi életében épúgy ismerte Plató bölcseiségét, mint az evangéliumokét, aki ötven hitvitázót játszva legyőzött, kimentí a tudós szenteket és doktorokat szorult helyzetükből. A pingvineket civilizálni kell s vallásoktatásban kell őket részesíteni.

France, miután így bevezette tárgyát, gúnyt űz a civilizáció minden intézményéből. A pingvinek megtanulnak ruhát viselni (el lehet képzelni, milyen hálás területet nyújt e téma Anatole France hajlamainak a sikamlós dolgok iránt), törvényeket hoznak, népszámlálást tartanak, megállapítják a birtoklás szabályait. Ugyanakkor megtanulnak lopni, hazudni és gyilkolni. A legnagyobb zsiványok és gyilkosok nagybirtokosokká, híres családok alapítóiá lesznek. E rablók leghatalmasabbikára Szent Mael áldólag ráteszi kezét s az királlyá lesz. Mindazonáltal a szent imádkozik, hogy több gyilkosság s lopás ne legyen. Segítőtársa azonban, egy Bullock nevű szerzetes azt mondja: «Amit te gyilkosságnak s lopásnak nevezesz, az valójában háború és hódítás, az összes birodalmak alapja, az összes erények, minden emberi nagyság forrása».

E történetet lehetne pusztán az emberi társadalom szatirájának tekinteni, ha Anatole France csak író lett volna. aki az ilyen jeu d'esprit-vel magát s olvasóit szórakoztatja, Kéteessé válik azonban az ilyen humor, ha meggondoljuk, hogy mindezt az az ember írta, aki olyan komolyan vette

a mai társadalmi rend iránti ellenszenvét, hogy megfelekezvén kényelméről, szennyes termekben s utcasarkokon beszélt a bolsevizmus és nihilizmus érdekében; s amikor ugyanő azt írja — látszólag féltréfásan, valójában azonban teljes komolysággal —, hogy «a tulajdon egyetlen eredete az erőszak» (plagizálván Proudhon ismert mondását: «a tulajdon lopás»), akkor helyénvaló dolog emlékezetünkbe idéznünk, hogy a csendes tréfálkozó szíve mélyén anarchista. Nem valószínű, hogy a moszkvai delegáció, amely Anatole France sírját megkoszorúzta, azon a véleményen lett volna, hogy a *L'Ile des Pingouins* csupán szórakoztatás céljából készült.

IV.

Hogy Anatole France Szent Jeanne d'Arcról írjon, az nyilvánvalóan logikai szükségesség volt. A szentek élete mindig érdekelte s most itt volt egy szent — a francia nép kedvelt szentje —, kinek természetfölötti dicsőségét el lehetett sötétenie azáltal, hogy végigmenvén élettörténetén, egyéniségét s pályafutását a legcsúfosabb s legalantasabb bölcselkedésnek, a pszichoanalízisnek segélyével magyarázza meg.

Nagy gonddal s hosszas készüllet után fogott e tárgyhoz. Elolvasta az orléansi szűz összes életleírásait s arra a következtetésre jutott, hogy azok mint történelmi okiratok, értéktelenek. «Ha Jeanne d'Arcról csak azt tudnók, amit a francia krónikások írnak róla, olyan jól ismernők őt, mint Sakya-Munit».¹ Másrészről a burgundi krónikások szintén megbízhatatlanok voltak. «A franciák épúgy, mint a burgundiak pénzen fogadott írók voltak.»² E fizetett krónikások

¹ Vie de Jeanne d'Arc., I. k. 15. old. Paris, Calman Levy.

² U. o. 4. old.

munkáit betetőzi a «mesék sokasága, melyekben annyi rendszer sincs, mint a viharos ég felhőiben». Ami Jeanne d'Arc saját kijelentéseit illeti, azok keveset segítenek egy olyan igazságszomjas történetkutatón, mint Anatole France, mert — mint mondja — «folytonos hallucinációi rendszerint képtelenné tették őt arra, hogy a valót a hamistól megkülönböztesse». Ezt az orléansi szűz ellen irányuló kijelentést különben maga France cáfolja meg, mikor e műve bevezetésének mindjárt egy szomszédos oldalán ezt mondja: «Mindnyájan ismerjük a szűz feleleteinek értékét: hősiesen őszinték azok s rendszerint áttetszően világosak». Ez az első a nagyszámú következetlenségek s ellenmondások közül, melyekbe minduntalan beleesik. Az orléansi szűz «rendszerint» képtelen volt a valót a hamistól megkülönböztetni s mégis «rendszerint» hősiesen őszinte s áttetszően világos beszédű volt.

France kijelenti: «Jeanne őszinteségével szemben semmiféle kételyt nem emeltem. Hazugsággal senkisémet gyanúsíthatja őt». Ezt mondja a bevezetésben,¹ de mikor munkájába jól beledolgozza magát, megvádolja hősnőjét a hazugságnak talán legrosszabb fajtájával, a vallási dolgokkal űzött csalással. «Az az elragadtatott tekintet nem volt eksztázis, hanem csak annak színlelése.»² E tekintetben Anatole France nyilván egy húron pendül Dunois-val, aki «el akarná velünk hitetni, hogy a fiatal parasztlány ügyes csaló volt s az országnagyok kérésére az eksztázist mutatványként produkálta előttük». Talán mégis csak illenék azonban, hogy legalább az első kötet írásakor el ne felejtse azt, amit a bevezetésben mondott. Andrew Lang, France eme életrajzának gondos elemzése után, e szavakban fog-

¹ I. m. I. kötet, XXXVIII. o.

² U. o. I. k. 391. old.

lalja össze az abban található ellenmondásokat. «Az orléansi szűz becsületes és becstelen; őszinte és csaló; a csatában vezér és nem vezér; a tanácsban hallgatnak is rá, nem is; tanácsadó, akivel sohasem törődnek . . . s tanácsadó kinek tanácsát állandóan kikérik.» Kétséges, hogy a francia, vagy burgundi krónikások, vagy akár a «rendszeretlen mesék» szerzői is zavarosabbak volnának Anatole France-nál.

Helyénvaló ismertetésünk e részét a lovagias skót szavaival fejeznünk be, aki Jeanne d'Arcot saját honfitársával szemben védte meg: «E néhány példa M. France ellenmondásaiból elegendőképpen bizonyítja, hogy az orléansi szűznek élő s felismerhető képmása munkájában fel nem található».¹

V.

Könnyen megérthetjük, hogy egy essay keretein belül meg sem kísérelhető a részletes elemzése mind a harminc-hét kötetnek «melyek csak akkor fognak meghalni, ha már az embereket a szerelem, az élet és a vidámság nem érdeklik többé». Meg kell elégednem azzal, hogy összegezésül fel-
említsem France írói munkásságának ama vonásait, melyeket legjellemzőbbeknek tartok; először, a sikamlós dolgokkal való folytonos foglalkozását, azután szkepticizmusát, vagy pontosabban szólva cinizmusát. A fajtalanság iránti érdeklődése olthatatlannak látszik. Késő öregségében sem hagyta el. Az általános nézet az, hogy elsőrangú irodalom és pornográfia nem azonos dolgok, ám Anatole France, az írásművészet mestere gyakorta szállott le nemcsak olyan mélyre, mint Rabelais, hanem még a L'Asino vagy a Le

¹ Andrew Lang: Fortnightly Review, London, June, 1908.

Rire színvonalára is. Ezen állításunkat példákkal igazolni az illendőségbe ütköznék, azonban France egy őszinte olvasója sem tagadhatja, hogy így áll a dolog. Írásaiban a tisztátalanság, minden válfaja föllelhető, nem véve ki azt sem, amely a degeneráltság jele szokott lenni.

Még a szadista is találhat elkorcsosult ízlésének megfelelő dolgokat a förtelmeknek eme kincsházájában. A sok száz közül talán elbírnunk egy-két illusztrációt. «Szerette őt» (Camelint, egy második Robespierre-t) «egész testéből s minél borzalmasabbnak, kegyetlenebbnek, vadabbnak látszott; minél többször látta őt elborítva áldozatainak véréből, annál inkább éhezett és szomjazott utána». «Küldj a guillotin-ra» — kiáltja —, «vágd le fejemet. S mikor képzeletben a kés nyakát érintette, egész teste beolvadt a borzalomba s gyönyörűségekbe».¹

Még csak egy mondását idézem, annak jellemzésére, milyen különös, perverz módon tud tekinteni (nem tudom milyen pszichopatikai műkifejezés illenék e szokására) még a legegyszerűbb és legkedvesebb dolgokra is. «Tout ce que les païens ont imaginé d'impudicité monstrueuses est dépassé par la plus simple fleur des champs, et si vous saviez les fornications des lis et des roses vous écarteriez des autels ces calices d'impureté, ces vases de scandale!» Közismert mondás, hogy a tisztáknak minden tiszta. E mondás nem igaz. Ellenben eszünkbe juttat egy igazságot, hogy tudniillik a tisztátalannak minden tisztátalan. Még a liliomok és rózsák is.

¹ Les dieux ont, soif.

VI.

Anatole France filozófiáját valójában nem lehet derűs és barátságos szkepticizmusnak nevezni. Hogy életfelfogása miként találtatott tetszésre irodalmi és tudományos körökben is, azt csak azok tudnák megmagyarázni, akik előtt nem ismeretlen dolog a kiadók és kritikusok csendes összejátszása, az egyszer divatba jött irodalmi hagyomány hatalma s az összes országok radikális elemeinek hajlamossága egymás pártolására s magasztalására.

Brotteaux ezt mondja a *Les Dieux Ont Soif*-ban (Brotteaux természetesen, akárcsak M. Bergeret, Jereme Coignard s más hasonló, nem más, mint maga Anatole France): «Jean Jaques Rousseau azt hirdette, hogy etikáját a természettől tanulta. Valójában Kálvin volt a mestere. A természet arra tanít bennünket, hogy faljuk fel egymást s példát ad mindama bűnökre és gonosztettekre, melyeket az állam üldöz, vagy elnéz. Az erényt szeretnünk kell, azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az erény csak segédeszköz, melyet az emberek eszeltek ki, hogy kényelmesen élhessenek együtt. Amit mi erkölcsiségnek nevezünk, az nem egyéb embertársaink kétségbeesett kísérleténél, hogy legyőzzék a világegyetem törvényét, amely nem más, mint harc, öldöklés s vad és egymással ellentétben álló erők egymásrahatása. A természet önmagát pusztítja s minél többet gondolkodom erről, annál erősebb a meggyőződésem, hogy a világegyetem örült. A teológusok s filozófusok, akik Istent a természet szerzőjévé s a világegyetem alkotójává teszik, az esztelenség s gonoszság színében tünnetik fel őt. Jónak nevezik ugyan őt, mivel félnek tőle, azonban kénytelenek beismerni, hogy kegyetlenül cselekszik. Olyan gonoszságot tulajdonítanak neki, amilyen még az

emberek között is ritka. S ilymódon teszik őt imádandóvá e földön. A mi nyomorult fajtánk nem tudna imádni igazságos és irgalmas isteneket». ¹

Nagyon elfogult ember lehet, aki az ilyen bölcsekedésben derűt, vagy szelídséget tud felfedezni. Ez a kétségbeesés filozófiája. Anatole France ahhoz a fogolyhoz hasonlít, aki sok hiábavaló segélykiáltás s gránitfalak és vasrudak öklözése után, összetörve és sebekből vérezve a lemondás nyugalmaiba esik.

Az igaz lehet, hogy a természet viszonylagosan nézve kegyetlen. Ha azonban igazságosak akarunk lenni, hozzá kell tennünk, hogy egyúttal jóakaró is. Pusztít, de gyógyít is. Tornádókat, ciklonokat s földrengéseket ereszt szabadjukra. A kárt azonban, melyet okoz, mindig jóváteszi. Sőt ugyanezt teszi még az ember által okozott károkkal is. Már régen befödte búzával, gyümölccsel s virágokkal a sebeket, melyeket Marne-nél vágtak a földbe, hogy ne is említsük végtelen türelmét, mellyel százszor is betakarta zöld és arany köpenyével Szicília és Flandria harcmezőit. Legyünk igazságosak s állapítsuk meg, hogy a természet nem merő gonoszsgból áll.

Az élet kegyetlenségeit mások is felfedezték Anatole France előtt. Ezek azonban tudtak találni némi vigasztalást is az emberiség számára e siralom völgyében. Viszont France az emberi szenvedés enyhítésére csak a cinizmus keserű piruláját használja, megédesítve azt a nemi szabadság elnézésével.

«Kriticizmusa meg nem szűnő, destruktív s megsemmisítő», mondja róla Brander Matthews. ² A boncolókést s mikroszkópot soha le nem tette kezéből. «Bevallottan

¹ Les dieux ont soif, 88. old.

² The Outlook, N. Y. 1921. nov. 30.

pogány, olyan pogánysággal, melyen a kereszténység átszűrődött ugyan, de a lerakódás, melyet maga után hagyott, nem érzékelhető . . . pesszimiztikus anarchista.» A derűs, mosolygó szkeptikus *egy* dolog, a pesszimiztikus anarchista azonban — ahogy Mr. Perlmutter mondaná — «megint más dolog».

VII.

France erkölcstani elmélete bármely írásának minden második, vagy harmadik oldalán felfedezhető. Lényegében sehol sem különbözik a *L'Ile des Pingouins*-ben található következő kijelentéstől: «Az erkölcsi törvény kötelezi az embereket, kik nem egyebek állatoknál, hogy az állatoktól különböző módon éljenek. Ez ellenkezik természetükkel, de egyben hízeleg is nekik s vigasztalásukra szolgál. Szívesen alávetik magukat olyan megszorításoknak, melyek hiúságukat legyezgetik s amelyekre jelen biztonságukat s jövő boldogságukat építik. Ez minden erkölcsiség alapja».¹

A bűnbánat szerinte nemcsak esztelenség, hanem erkölcstelen is. Szent Ágostonnál kifogásolja, hogy e jeles bűnbánó gyűlöli vétkeit. «Semmi sem rontja úgy el a bűnbevallást, mint a bánat», vélekedik France. Ellenben «a szegény, nagy Jean Jacques Rousseau csodálandó könnyedséggel ismerte be a maga és mások hibáit. Semmi nehézséget sem lát az igazság bevallásában. Legyen bár amit mond mégoly hitvány és nemtelen, tudja, hogy azt széppé s megváltoztathatja». Mint minden modern kételkedő, France különös gyűlölettel viseltetik a keresztény vallással szemben. E gyűlölet oka nála nem annyira bölcséleti, mint

¹ *L'Ile des Pingouins*, 50. old.

inkább esztétikai. «France gyűlöli a kereszténységet», — mondja W. L. George — mert fél annak aszkétikus szellemétől. Ő mindenekfölött esztéta s epikurens. Erősen hiszi, hogy az élvezet az élet egyetlen értelme s hogy az ember egyetlen kötelessége az élvezet, annak előteremtése s a művészet pártolása. Minden művén végigvonul a színekben, formákban, mosolygó ajkakban, édes illatokban, borbán, táncban, virágkoszorúban való kedvtelése... Természetes ösztöne arra hajtja, hogy mézzel sült kalácsot s mezei virágokból font koszorút tegyen egy kis erdei oltárra, amely körül Pán sípszavára napaeák táncolhatnának.»¹

A szerencsétlensége e szép életprogramnak az, hogy megméretett és könnyűnek találtatott. Pán sípja s a napaeák tánca az életet nem fogja kevésbé nyomoruságossá tenni. Aki ennek ellenkezőjét hiszi, az nagy csalódásban bizakodik. Az egyiptomiak, görögök, rómaiak kipróbálták ezt az orvosságot a *taedium vitae* ellen s utolsó állapotuk rosszabb lett az elsőnél. Amint a költő mondja:

«A vad pogány világra csak
kétségbe'esést hozott
Az undor, melytől életük
Pokollá változott».²

Ha Anatole France meg lett volna áldva egy próféta látásával, avagy egy apostol bölcsességével, akkor megértette volna e paradoxs mondás mély igazságát: «Ha a test szerint

¹ W. L. George az *Anglo-French Revue*-ban, id. Living Age Aug. 9. 1919.

² Az eredetiben:

«On that hard pagan world, despair
And secret loathing fell
When deep weariness and sated lust
Made human life a hell».

(Fordító.)

éltek, meghaltok. De ha a lélek által a test cselekedeteit megöldöklitek, élni fogtok». Akik célul tűzik ki maguk elé a boldogságot, azok sohasem boldogok. Akik nem félnek a szenvedéstől, nagy szívbeli békéhez jutnak.

Ez az igazság. Ám Anatole France nem bízik az igazságban. «Nincs igazság a vadállatok lelkében» — mondja — «s nincs igazság a mi lelkünkben sem. A metafizikusok, akik magyaráztatják, hogy mi az igazság, örültek. Én szeretem az igazságot. Hiszem, hogy az embernek szüksége van reá, azonban minden bizonnyal még nagyobb szüksége van a hazugságra, amely hízeleg, vigasztal s határtalan reményt gyújt bennünk. Hazugság nélkül az emberiség belepusztulna az unalomba s kétségbeesésbe.»¹

Ez a «zseniális kételkedő» bölcsességének utolsó szava! Nem az igazságban, hanem a hazugságban van üdvösségünk. Azaz helyesebben: üdvösségünk nincsen. Az élet nyomorúság s e nyomorúságból nincs szabadulás. Az élet s a gondolkodás gyötrelmét az ember számára más nem enyhítheti, mint az igazság kerülése, hízeglő ábrándok hajszolása s a test szolgasága.

Anatole France evangéliuma végeredményben nem más, mint cinizmus a filozófiában, nemi szabadosság az etikában s nihilizmus a politikában. S rajongó barátai mégis nemcsak korunk legnagyobb írójának, hanem «a társadalom megváltójának» nevezik őt.

Mi azonban, a szerény kisebbség, melyet nem tudott lábáról levenni a dicshimnuszok áradata, mely az irodalom világában szétömlött először akkor, mikor France az Akadémia tagja lett, majd ismét mikor a Nobel-díjat elnyerte s végül halála alkalmával; mi, akiket nem vezetett félre a

¹ La Vie en fleur, The Dial, N. Y. December, 1921. 379—98; 561—80; 675—92. old.

csendes összeesküvés, hogy eltitkolják az igazságot «a szép-irodalom terén működő eme legérdekesebb elme» körül, mi meg vagyunk győződve arról, hogy e hírnév felületes és mulandó. «Anatole France nem épít, hanem rombol. E tény már magában véve is visszavonhatatlanul az irodalom alsóbb régióiba helyezi őt. A föltétlen írói nagyságot nem a tisztítás halotti lehellete, hanem az életet adó teremtmő erő jellemzi.»¹

¹ John L. Hervey, *The Catholic World*. 1918, október.

A POGÁNYSÁG FELTÁMADÁSA.

I.

Tertullió híres mondása: «Anima humana naturaliter Christiana», csak fele az igazságnak. Az ellenkező állítás: «Anima humana naturaliter pagana», époly igaz. Az emberi lélek keresztény és pogány egyszerre. «A nagy Pán halott», kiáltotta a szelek szárnyán tovavitt hang a földközi tengeri hajós fülébe, az első nagypénteken. Ám a legendák, akár csak a jósdák mondásai rejtelmesek, vagy kétértelműek. A keresztény magyarázhatja úgy e természetfölötti üzenetet, hogy a pogány istenek Krisztus halála által életüket veszítették s mikor Krisztus feltámadott, egyedül támadt fel, hogy a világ ura legyen.

De, ha ez a legenda értelme, meg kell vallanunk, hogy Pán nem halott. Sok országban a hamis istenek egy hüvelyknyit sem engedtek hatalmukból. Sőt a keresztény világban is megmaradt a pogányság s időnkint újult erőre kap. Az újpogány költő panasza:

«Győztél ó, halvány Galileai
S lehelleted nyomán elsápadt a világ!»

mindkét részében valótlan-ságot állít. Sajnos, Megváltónk nem az a hódító, akinek senki sem mond ellen s ha a világ elsápadt, bizonyos, hogy nem a «halvány Galileai» lehelletétől sápadt el. A keresztény Milton ujjongva hirdeti ugyanazt, amit a pogány Swinburn vonakodva ismer be:

Peor és Baalim ...
S a holdas Astaroth ...
A lybiai Hammon ...

S a sötét Moloch...
A Nilus állat — isteni
Isis és Orus és Anubis, az eb
... Osiris...

s az istenek és istennők egész «átkozott serege» elmenekült, amikor Krisztus megjelent.

Ha azonban a költői eksztázis légköréből az elszomorító valóság területére lépünk, be kell vallanunk, hogy Krisztusnak az ördög-istenek feletti diadaláról szóló efajta győzelmi nyilatkozatok csupán csak mint kívánságok, vagy talán mint jövődölések, igazak.

Nem, Pán nem halott. A pogányság még mindig makacsul küzd s nagyon lassan vonul vissza. Misszionáriusaink beljebb tolhatják egy kevéssel Sátán országának határait, ugyanakkor azonban a sátánimádás görcsös rándulással tör elő idehaza. Nem azt mondom, hogy a pogányság kezdi kiszorítani a kereszténységet. Még csak azt sem hiszem, hogy a pogányság nagy mértékben demoralizálná a kereszténységet. Ellenben állítom, hogy a kereszténység és a pogányság párhuzamosan haladnak e világon. Vegyünk egy példát nagyobb világosság okáért. Akik utaztak már a minden folyók legszebbikén, a Szent Lőrinc folyón, talán vissza fognak emlékezni egy meglepő jelenségre, amely a St. Lawrence és az Ottava összefolyásánál észlelhető. A nagyobbik folyó kristálytisztá s oly kék, mint a trópusi tengerek. A kisebbik ellenben gyakran sárgás-barna a benne levő iszaptól. A kettő találkozik s együtt, de egymástól egészen megkülönböztethetően ömlik tova. Végeredményben természetesen a nagyobbik teljesen felveszi magába s megtisztítja a kisebbiket. Mindazonáltal, néhány mérföldnyi távolságon át szemlélhető a különös látvány: egy tiszta, kék folyó s egy sáros, barna egymás mellett folynak,

ugyanazon mederben, ugyanazon két part között. Nézetem szerint a kereszténység és pogányság ugyanígy áramlanak a modern társadalomban egymás mellett. A mi kereszténységünk általánosságban szólva époly tiszta, mint amilyen volt bármikor, az apostolok ideje óta. Pogányságunk époly romlott, mint amilyen volt a reneszánsz idejében s majdnem oly ártalmas, mint a Cézárak napjaiban.

Alig szükséges említenem, hogy a pogányokon nem a vad népeket értem, e szót nem a missziós irodalomban szokásos jelentésben használom. A bálványimádók pogányok ugyan, de nem minden pogány bálványimádó. Nem a Fidzsi szigetek lakóiról, nem a tűzföldiekről, maorikról, vagy az amerikai indián őslakókról van szó. A mi modern pogányaink nem vad népek.

Hasonlóképpen a pogányokon nem értem a barbár nemzeteket sem. Nem arról a pogányságról óhajtok beszélni, amely Britanniában, Skandináviában, Germániában és Scythiában uralkodott Európa evangélizálása s civilizálódása előtt. Nevetséges volna modern pogányainkat a gótokkal, vandálokkal, longobardokkal s húnokkal hasonlítani össze. Az ember meg lehet győződve róla, hogy e modernnek époly bizonyosan el fogják pusztítani civilizációnkat, mint ahogy azt a barbárok tették, ám ezt nem tűzzel-vassal, nem prédálással, rablással, fosztogatással viszik véghez, hanem ugyanezen civilizáció művészeinek segítségével. Egy szóval a pogányok, akik e pillanatban bennünket érdekelnek udvariasak, civilizáltak, némelykor nagyműveltségű, magas intelligenciájú, alapos tudományos felkészültséggel bíró emberek. Inkább az Antonius és Kleopátra, Cézár és Seneca, Horáciusz és Petronius, Lukullusz és Mecénás fajtájából valók, semmint az Attila, Dzsinghiz khán, a Zuluk szultánja, avagy Ülő Bika főnök típusából. Mai pogány-

ságunk, melyről itt szó van, egy második reneszánsz, Augustus és Tiberius császárok aranykori pogányságának felújulása; különösen pedig a késői római birodalomé, amikor a civilizáció oly magasra nőtt, hogy felbukott bele; amikor a kultúra úgy megérett, hogy rothadni kezdett; felújulása annak a pogányságnak, melyet együtt kísértek a legmagasabb műveltség s a legalantasabb romlás, melyet e világ valaha látott.

II.

A görög-római pogányságnak két faja volt — a népszerű s a filozófikus pogányság s nézetem szerint napjainkban mindkettő ismét felfedezhető. Itt van először a népszerű pogányság. A bábádt kelet pogánysága ez, amint azt Omar Khayyam *Rubayat*-jában találjuk. Róma utolsó napjaiban ez a keleti pogányság nyugat felé is utat talált magának. A régi rómaiak egyszerűek, férfiasak, kemények voltak; utódaik azonban elpuhultak s a keleti fényűzés befolyása alá estek. Baal és Astaroth, Vénusz és Adonisz — no meg Bacchus — lettek a népszerű istenek. Az evés-ivás és játék lett a nép főfoglalkozása. Horáciusz, az arisztokrata gyűlölte a «profán tömeget», ugyanakkor azonban egy nemtelen jelszóval szolgált nekik: «Ragadd meg az örömet röptében, isteni adomány az», az örömen oly dolgokat érve, melyek egy keresztényi gyülekezetben nevükön nem nevezhetők. A késői római birodalomban viszont kifejlődött egy esztétikus pogányság is, egy vidám, eszeveszett, «*joie de vivre*»-pogányság, amely ujjongva vetette magát a tivornyákba, orgiás izgalmakba, dicsőítve, istenítve és bálványozva az emberi testet.

S talán éppen ebben van a megkülönböztető jellege a

pogányságnak, legyen az ókori, avagy modern. A testre s annak örömeire összpontosítja minden figyelmét. Éhezi az érzékek örömeit, a szem eltelését azzal, ami szép, színes, formás; irtózik a rúttól, ellenben szívesen látja azt, ami szuggesztív, vagy éppen kicsapongó. Keresi a fül kielégülését: az édes hangokat, bágyadozó melódiákat, fülbemászó ritmusokat, melyek bizsergetik az idegeket, lassan meg-részesgítik a vért s ütemes mozgásba hozzák a testet. A képző-művészetekben a meztelenség, a zenében az érzékiség, az irodalomban a merészség és szuggerálás pogánysága ez.

Napjainkban mindez különösen a kabarékban, zenés revükben, a «Follies», «Vanities», «Scandals» címetek viselő mutatványokban nyilvánul meg. Csillogó látványosságokban, «művészi» ruhátlanságban, fantasztikus, kígyózó, a nemi relációkra összpontosuló s azokat jelképező táncokban. Kedvelője e pogányság az étel-kreációknak s válogatott italoknak, továbbá a test minél nagyobb mérvű feltárásának az öltözködésben, mely már nem annyira a test elfedésére, mint inkább a szenvedélyek fölkeltesére szolgál.

A régi időkben a görög-római szobrászat szimbolizálta a pogányságot; a Medici-féle Vénusz, ha nem a milói, a belvederei Apolló, a Cupidók és Bacchánok — tökéletes testek, melyek néha lágyan vonzanak, máskor őrzöngve izgatnak.

Napjainkban a pogányságot legjobban talán az ú. n. klasszikus táncművészet jelképezi, mely lényegesnek tartja a ruhátlanságot s a keresztény szemérem arculcsapásával az «abandon»-ban találja apoteózisát. Röviden, a népszerű pogányság a testnek s minden a testre vonatkozó dolognak imádásából áll.

Mindezek fölött áll — egykor úgy, mint most — a kereszténység, melynek jelképe a kereszt s rajta Jézus Krisz-

tus megtört, vérző, szegekkel átluggatott teste. Szent Pál szerint a görögöknek botrányköve volt az. Botrány és borzalom ugyanaz modern pogányaink számára is. Mutasd meg nekik a feszületet s így fognak felkiáltani: «El ezzel a csúf, borzalmas dologgal!»

Mikor az apostolok eljöttek Rómába, Korinthusba, Efezusba, ahol a fényűzés s élvezethajhászás tetőfokán állott, nem azért üldözték őket, mert új vallást hirdettek — a római birodalomba minden évben behoztak vagy egy tucat új vallást —, nem is azért, mert e vallás idegen volt — Róma a végsőig türelmes volt a keletről beáramló összes egzotikus, bizarr vallásokkal szemben — nem, a kereszténységet gyűlölték, utálták, üldözték azért, mert öröm-rontónak tartották. A keresztényeket az emberi nem ellenségeinek (inimici humani generis) nevezték. Amit a pogányok gyűlölték a kereszténységben, az a kereszt volt s a keresztrefeszítés, a szenvedés s a szenvedés által való megváltás evangéliuma, a Fájdalmak Emberének istenségéről szóló tanítás. Amitől ők féltek, az a szigorú élet volt, a kívánságok megzabolázása, a szenvedélyek megfékezése. Ösztönszerűen előre látták, hogy ha a kereszténység diadalmaskodik, akkor vége a luperkáliáknak és bacchanáliáknak, az Aphrodite ligeteiben tartott vad orgiáknak, a színház fényűző illetlenségeinek s a szabadosságnak, mely még templomaikban is uralkodott. Ezért en masse megmozdultak s leöldösték a keresztények tömegeit.

A kereszténység mindezek ellenére helyet szerzett magának a világban; ám még napjainkban is vannak olyanok, akik szívük mélyén sajnálják a pogányság elmúlását; akik, ámbár a keresztény civilizáció idejében élnek s külsőleg tiszteletet is tanúsítanak Krisztus iránt, valójában mégis jobban szeretik Apollót, mint Jézust. Otthonaikat görög

szobrok ékesítik a kereszt helyett. Vénusz, vagy Diana nagyobb becsületben van előttük, mint a Mater Dolorosa. Talán vallják az evangéliumot, de ugyanakkor a Rubayat szerint élnek. Életüket inkább a mitológia kevésbé épületes részei, mint a szentek élete után formálják. A modern világ minden nagy városában alig egy kődobásnyira akár-melyik templomtól, ahol a hívek összegyülekeznek Isten oltára avagy a szép szeretet Anyjának szentélye körül, vannak más csoportok is, melyek falánk szemekkel és fülekkel habzsolnak be oly látványokat és hangokat, melyektől még egy Vénusz-szobor is elpirulna. A pogányság gyökerének maradványai mélyen fekszenek még mindig az állítólagos keresztények ezreinek szívében-lelkében. Tagadhatatlan tehát, hogy napjainkban a népszerű pogányság megújhodásának tanui vagyunk.

III.

E népszerű pogányság azonban végeredményben mégsem oly fontos, mint a filozófikus pogányság. Nem szándékom itt a pogány filozófia akadémikus elemzését megkísérelni. Csupán a bölcsélet és vallás történetének egy-két ki-magasló tényére óhajtom a figyelmet fölhívni. Első ezek között az, hogy ahol a vallás kihal, ott a filozófia feltámad. A vallásoknak nyomába lépnek a bölcséleti rendszerek. Mindig úgy esett a dolog, hogy amikor az emberek felhagytak egy vallással, mint elavulttal és tarthatatlannal, valamit kerestek annak pótlására.

A nehézség azonban ott van, hogy az ember nem találhat fel magának vallást. Feltalálhat és fel is talál filozófiai rendszereket. A vallás azonban ősi, történelemelőtti dolog. Természetes, ösztönszerű, emberi. A bölcséleti rendszerek

későbbi eredetűek s nem természetesek, hanem mesterségesek. Napjainknak jellemző sajátága, hogy — akárcsak a római birodalom dekadens korszakában — a vallások halodolnak s a filozófiák éledeznek. Itt van a «Christian Science», a modern vallás-pótlékok legnépszerűbbje s leg-sikeresebbje. Magában véve nem vallás, hanem filozófiai rendszer, helyesebben hamis filozófiai rendszerek ringy-rongy darabjaiból, töredékeiből álló tákolmány, melyet egy elszomorítóan műveletlen jenki asszony dilettáns munkája hozott létre. Azt mondtam, hogy a «Christian Science» nem vallás. A vallás lényege Isten imádása, amiről a «Christian Science» nem tud. A *Science and Health* e szekta hivatalos kézikönyve nem ajánl semmiféle imádságot, vagy Isten-tiszteletet.

Ugyanígy áll a dolog az összes többi «Új Gondolat»¹-féle «vallásokkal». Inkább bölcsekedések ezek, mint vallások, melyeket tudatlan emberek találtak ki, vagy öltöztettek új köntösbe, akik a metafizika szakértőinek képzeltek magukat, holott csak némi filozófikus hajlandóság volt bennük s akik míg egy-egy metafizikai tételt átdolgozni s népszerűsíteni igyekeztek, valójában csak groteszkké s hihetetlenné tették azt. Az ilyesmi aztán képzetlen elmék előtt a vallási misztérium színezetét veszi fel.

Az emberek által a vallás helyébe fogadott filozófiák másik főjellemvonása, hogy újaknak kell lenniök, vagy legalább is látszaniok. Mikor Szent Pál Athénbe ment, az Areopág akademikusai filozófiai vitának szánt dologgal foglalkoztak, akárcsak őseik Szokratesz és Plató napjaiban.

¹ New-Tought. Gyűjtőneve a XIX. század vége felé divatbajött s ma már számtalan változatban továbbfejlődő, ú. n. életfilozófiáknak, melyeknek alapelvei: az optimisztikus hangulat, «pszichikai kontroll», s «pszichikai gyógyítás». (Fordító.)

Azonban a dekadens görögök filozófiájának volt egy különös sajátossága. Elhagyván a négyszáz éven át divatozott, régi, hagyományos rendszereket, valami «új dolog», filozófiai újdonság után kívánczok. Amint az *Apostolok Cselekedetei*-ben olvassuk: «Az athéniek semmi egyébbel nem foglalkoztak, csak azzal, hogy valami újat mondjanak, vagy halljanak». S amint ez dekadens időkben lenni szokott, minél furcsább volt valamely tan, annál jobban tetszett nekik.

Ha Szent Pál valami új, fantasztikus filozófiát adott volna elő nekik, talán megnyerhette volna őket magának.

Tegyük fel — bármily fantasztikus is a föltevés —, hogy ilyenformán szólt volna hozzájuk: «Athéni férfiak, eljöttem, hogy a keleti idealizmust hirdessem nektek. A mahatmáktól tanultam azt, akik India és Tibet között, magas hegyekre épített, hozzáférhetetlen klastromokban laknak. Halljátok, amit mondandó vagyok! Halljátok, ó athéni férfiak a kelet bölcsességét! Semminek sincs léte. Ami van, az nincsen. Látjátok ott azt a márványszobrot? Valójában az nincs ott. Látjátok azt a szilárd oszlopot? Nincs ott semmi oszlop. Minden, ami van, csak az értelmünk. Minden, ami van, csak az értelmünkben van. A padok, melyeken ültök — nincsenek. A föld a lábatok alatt . . . — nincs föld a lábatok alatt. Az emberek, kiket magatok körül láttok, csak értelmeteknek köszönik létüket, csak énekeknek módosulásai. Látszólag most beszélek hozzátok s ti hallgattok engem, de «én» és «ti» nincsenek a valóságban. Csak az értelem van. Csak saját öntudatommal közlekedem. Ti nem vagytok itt s én sem vagyok itt. Beszélek s mégsem beszélek, ti hallgattok s mégsem hallgattok. Hallgatás nincs. Beszéd nincs. Tempom nincs. Emberek nincsenek. Csak az értelem van».

«Mindazonáltal, athéni férfiak, hallgassatok meg, jól lehet nem hallhattok. Fájdalom nincsen. Betegség nincsen.

Nem is lehet. Halál sincsen. A halál csak a mulandó értelem tévedése.»

Ha mindeme metafizikai badarságot lassan, ünnepélyesen, misztikus hanghordozással szavalta volna el, ha szemeit meregette, hangját lágyan modulálta volna; ha elsőrangú zenekíséret mellett adta volna elő mondanivalóját, hallgatói talán így kiáltottak volna fel: «Üdv annak, aki bölcsőbb Szokratesznél, mélyebb Plátónál, üdv a filozófusok fejedelmének!»

De nem. Pál csak bűnről és bűnbánatról, az ítéletről, a jó jutalmáról s a gonosz büntetéséről beszélt; ennél fogva örültek neveztek. Udvarias hazugsággal bocsátották el, mint ahogy az emberek a megháborodotthoz szoktak szólni, hogy szabaduljanak tőle: «Majd máskor ismét meghallgatlunk téged erről» s mikor elment, kacagva mondták: «A boldog!»

Nem szükséges azonban Athénbe mennünk vissza, avagy Szent Pálhoz. A pogányság itt van szemünk előtt, New-Yorkban, vagy bármely más nagyvárosban. S e napjainkbeli pogányok — akárcsak a régi Athén pogányai — mindig valami új dolgot keresnek. Néhány generációval ezelőtt a hipnotikus gyógyítás volt a divat, aztán jött az «Új Gondolat», majd a «Christian Science», később a Védák, azután a Yogik filozófiája. Erre következett egy-két évig az «orosz marhaság», amint azt a könyvkereskedők nevezték meglehetősen szabad szájjal. Időnkint megjelenik a spiritizmus. Néha aztán jön a Freudizmus, néha pedig a Coué-izmus. A hamis bölcselkedések oly gyors egymásutánban követik egymást, hogy ugyancsak mozgékony embernek kell lennie annak, aki lépést akar velük tartani. Nemrég egy kis francia volt divatban, göbökbe kötött zsinórral s hozzávaló mágikus formulával. Ki tudja, ki fog következni utána? Esetleg egy

ceyloni buddhista, imaforogató malommal a kezében. Vagy talán egy arábiai napimádó, avagy egy konfuciánus Kiaochow-ból. Semmi sem lehet annyira abszurd, vagy nevetséges, hogy sikere ne lehessen. Nem olyan régen húszezer ember gyűlt össze New-York legnagyobb gyűléstermében, hogy meghallgasson egy felolvasást, melynek címe ez volt: «Milliók, akik ma élnek, sohasem fognak meghalni». Bármilyen legyen is azonban e tanok lényege, egy fontos: messziről kell jönniök. Vagy ha eredetük nem távoli, akkor megkíváncsatik, hogy legalább különösek, meglepők, fantasztikusak legyenek. Mindenekfölött fontos pedig az újság, amint az egy «Új-Gondolat»-terjesztő könyv borítékján volt olvasható: «Újszerű, szokatlan, neoterikus». Bármilyen legyen is, a Krisztus evangéliumának nem szabad lennie.

Szegény, becsapott újpogányok! Miért nem értik meg annak a bölcs embernek megjegyzését, aki azt mondta: «Vannak új dolgok, és vannak igaz dolgok, de az újak nem igazak és az igazak nem újak!» Új igazság legfeljebb az lehetne, ami ma igaz, de tegnap nem volt az s holnap megint nem lesz igaz. Kár, hogy az embereknek nem fér a fejükbe, hogy ami egyszer igaz, az mindig igaz marad, hogy ami új, az csakhamar régivé lesz s ha semmit sem akarunk, ami nem új, akkor állandóan és gyors egymásutánban el kell ejteniök az új dolgot, hogy újabb után kapjanak. Kár, hogy meg nem értik, hogy ami régi és él, az mindig új. Ha csak új lett volna, de nem igaz, sohasem válhatott volna régivé!

Ami egyszer igaz, mindig igaz marad. Új igazság nincsen. Új gondolat nincsen. Még a kereszténység is, a Jézus Krisztus evangéliuma is olyan régi, mint az ember, mint a világ, mint maga az Isten. Krisztus eljött és kinyilatkoztatta, vagyis feltárta az igazságot, mely kezdettől fogva Istennél

volt. «Kezdetben vala az Ige, és az Ige Istennél vala». Az újszövetség benne van a régiben; a régi az ígéret, az új annak megtartása, a régi a jövődőlés, az új a beteljesedés, a régi a várakozás, az új a megvalósulás. A fizikai és mechanikai világban kétségtelenül vannak új találmányok s felfedezések, de új igazság nincsen. Az igazság Isten, ő pedig örökkévaló.

Az igazságnak van egy másik kritériuma is. Az igazság — akárcsak Isten — mindig van s nincs szpazmódikus léte. Azok a dolgok ellenben, melyeket újaknak neveznek, nem egyebek régi dolgoknál, melyek meghaltak s miután eltemették őket, újra napfényre jutottak. Az úgynevezett Új Gondolat olyan régi, mint Plátó. Az Eddy-izmus¹ nem más, mint a Quimby-izmus,² ez pedig visszavezethető Berkeley-re, akinek tana viszont a többé-kevésbé plátói idealizmus némi módosításokkal való újjáélesztése. Egy hamis tanítás él egy ideig, aztán meghal; néhány száz évig halva marad, aztán néha-néha felélesztik. Ám az igazság sohasem hal meg, hanem megmarad mindörökké. A bölcséleti és vallási újdonságok jönnek-mennek. A kereszténység megmarad mindörökké. E vallás nem hízeleg az érzéseknek, nem kényezteti a testet, de aki megérti, annak kielégíti értelmét, megerősíti szívét s megmenti lelkét.

¹ Christian Science. L. 140. old. (Fordító.)

² Phineas Parkhurst Quimby, amerikai csodadoktor (1802—66), főként a mesmerizmussal kísérletezett. Északamerikában a «pszichikai gyógyítás» úttörőjének tekintik. (Fordító.)

KRISZTUS, VAGY A KÁOSZ.

I.

A «modern civilizáció» megteremtői, ámbár büszkék kezük munkájára, különösképpen kétkedő állásponton vannak annak állandóságát illetőleg. Ujságokban s folyóiratokban, valamint a felolvasótermek katedráiról a modern élet legautentikusabb szószólói a civilizáció összeomlásának veszélyeire intenek. E Cassandra-hangok pesszimizmusa olykor-olykor kissé megenyhül ugyan, mint például mikor a Dawes-tervvel akarták Európát megmenteni, de még e világmegváltó tervezet után is akadtak olyanok, akik a végső katasztrófát lehetőknek tartották. Államférfiak s gazdasági szakértők egyetértének abban, hogy még egy háború, ha egy emberöltőn belül következik be, a világ összeomlását fogja okozni. Sőt ugyanazok szerint az állapotok oly veszedelmesek, hogy háború nélkül is csak a legbölcsebb diplomácia menthet meg bennünket a végromlástól.

A «modern» eszméknek nincs nagyobb rajongója Mr. H. G. Wellsnél. De még ő is, szellemének jellemző optimizmusa ellenére is sötéten nyilatkozik a civilizáció közvetlen jövőjéről. Nemrégiben «a civilizáció közelgő összemorzsolódásáról» beszélt. «A gátak elszakadtak» — úgymond — «s a primitív élethez való visszatérés fenyegető, sötét tengerét csak úgy tarthatjuk távol, ha minden kéz összefog a sáncok építésére.» Miután egy alkalommal úgy mutatták be őt hallgatóságának, mint azt az embert, «aki egy jobb világ képét hordozza magában», sietett kijelenteni, hogy «ma nem lát

egyebet egy visszafelé csúszó világnál». Hozzátette még, hogy e világot «rettentő s alattomos világ»-nak látja.

Majdnem ugyanígy kétségbe van esve John Maynard Keynes is, aki nem tartja lehetetlennek, hogy «az evolúció kerekén talán már arra a pontra értünk, ahol a tudomány s a különböző találmányok nem tudják többé egyensúlyban tartani a népesség mind nagyobb mérvű szaporodását jólétünkkel, melyet a háború előtt olyan magától értetődőnek tartottunk. Oda juthatunk, hogy vagy a népességet kell lecsökkentenünk, vagy alacsonyabb életszínvonalat elfogadnunk». A *Manchester Guardian*, amely e véleményeket közölte, még hozzáteszi, meglehetősen ünnepélyességgel: «E szkeptikus korszakban eme két férfiú beismerten némi igényt tart a prófétai adományokra. Ha — a próféták szokása szerint — rosszat is jövendőlnék, azért még igazuk lehet».

Wells és Keynes nem az egyedüli modern próféták, akik a «gyász, sírás és jajgatás» tekercsét bontják ki. Itt Amerikában az utóbbi időben az európai vendégek s felolvasók valóságos özönét láthattuk s majdnem valamennyien a közelgő vész hírnökei voltak. Kezdetben még azt képzeltük, hogy talán csak ijesztgetni akarnak bennünket. Hiszen csak a pecsenyéjüket akarták megsütni. Azt akarták, hogy lép-jünk be a Népszövetségbe. Meg hogy engedjük el az adósságaikat. Ennél fogva el akarták hitetni velünk, hogy az állapotok kétségbeejtők odaát. Mindezt így gondoltuk. Mind nyilvánvalóbbá lesz azonban, hogy ezek az urak tényleg maguk is hitték, amit nekünk mondtak. Komolyan számolnak Európa s az egész világ politikai s társadalmi szerkezete felbomlásának lehetőségével.

Kész anomália, hogy ily körülmények között mi, keresztények, régi hagyományainkkal, akiknek kevés rokonszenvet tulajdonítanak az ultramodern dolgok iránt, azon érjük

magunkat, hogy a modern civilizáció szóvivőjéhez e szavakat intézzük: «Miért féltetek, ti kicsinyhitűek?» Jobban bízunk a civilizáció fennmaradásában, mint ők. Legalább is sokan közülünk szívből többre becsülik a modern szociális, politikai s kulturális állapotokat, bármely régebbi korszakéinál. Vannak keresztények s megvalljuk, vannak katolikusok is, akik a középkori civilizációt tartják az ideálisnak. Jó azonban ha a világ tudomásul veszi azt is, hogy a többiek közöttünk a hétszáz év előtti «rég, jó idők» többrebecsülését pusztán idioszinkráziának tartják. Amint vannak nemkeresztények, akik jobban szeretnék — vagy legalább is azt hiszik, hogy jobban szeretnék — a görög-római civilizáció közepette élni, szintúgy vannak keresztények is, akik azt vélik, hogy a kereszténység aranykora a reneszánsz-előtti időkre esik. Mindkét esetben a szimpátia teljesen egyéni dolog. A katolicizmus nem hivatalosan középkori. A katolikusok többsége örül annak, hogy e helyen s ez időben él. Bizonyos megszorításokkal, a modern civilizációval meg vagyunk elégedve s ami több, reméljük, hogy nem fog elpusztulni. E bizodal-munknak azonban lelki s természetfölötti alapja van. Mi azért reméljük, hogy a világ nem fog a barbarizmusba visszacsúszni, mert hiszünk az Istenben. Mi nemcsak azt hisz-szük, hogy «Isten az égben s minden jól van e világon», hanem azt is, hogy Isten e világban is van, nemcsak az égben. Ha csak az égben volna, a világ elpusztulhatna, de mivel e világban is van, jelenléte meg fogja menteni e világot. Szerencsére Istent nem lehet száműzni e világból. Profétáit országról-országra üldözhetik, vagy akár a másvilágra is küldhetik; de minden gyermek, aki a katekizmus első oldalát megtanulta, tudja, hogy Istent nem lehet elűzni innen. Ezen Isten-hitre alapozott bizodal-munk a civilizációban természetesen «misztikus», sőt talán babonás is lehet az ateisták és deisták

szemében. Bármint legyen is azonban a dolog, a különös tény megmarad, hogy mi, akik állítólag félünk a civilizáció modern formájától, valójában jobban szeretjük azt s több reménnyel viseltetünk annak fennmaradását illetőleg, mint azok, akik par excellence «modernek»-nek szeretik magukat nevezni.

II.

Azt mondtam, hogy a modern szellem s a modern állapotok helyeslése nálunk bizonyos megszorításokkal történik. Mivel a modern világgal általában véve rokonszenvezünk, jó lélekkel megengedhetjük magunknak annak bírálását is.

Eme kritikánk alapvető részéről — mely nem annyira magát, a modern civilizációt illeti, mint inkább azokat, akik szeretnek annak nevében kizárólagos joggal beszélni — már említést tettünk. Értjük ezen azt az óriási baklövést, mellyel Istent száműzni próbálták e világból. Tették pedig ezt a «tudomány», pontosabban az evolúciós tan nevében. A darwinizmus egyik úttörője követte el ezt a teljesen tudománytalan s amellettt Istenkáromló kijelentést: «Az Isten hipotézisére nincs szükségünk». E frázist aztán örömmel kapták fel a félműveltek, akik a gondos és lelkiismeretes kutatást fárasztónak, vagy részükről lehetetlennek tartják, ellenben rajonganak az ilyenféle jelszavakért. Büszkén szajkózzák az ilyen «jóhangzású» frázisokat, mint: «az Isten hipotézise», avagy «a létért való küzdelem», «az erősebb fennmaradása», «a természetes kiválasztás» — s ugyanakkor azt képzelik, hogy ezzel találtak valamit, amit az Isten helyébe tehetnek. Az Élő Erőről alkotott véleményüket az ismeretes mondás fejezi ki, melynek költői silányságát csak tudományos érték-

telensége múlja felül: «Némelyek Istennek nevezik őt, mások fejlődésnek».

E helyen nem az evolúciós elmélet igaz, vagy hamis volta érdekel. Csupán arra a tényre akarok rámutatni, hogy azok, akik elhagyták Istent s egy természeti erőt, vagy magát a természetet iktatták helyébe, előkészítették az utat a civilizáció ama felhasználásának lehetőségére, amelyről most annyi siránkozó jövendölést hallunk. Ha Isten nincs, csak a természet van, akkor készséggel elismerem, hogy civilizációnk nagyon gyenge lábon áll s fennmaradása kétséges. Mert ha a természet az isten, akkor nagyon szeszélyes istenünk van. A természet jóindulatú és kegyetlen, szép és rettenetes. A naplemente és a vízesés, a havasok, a mosolygó völgyek, a tengerszemek s ezüstös folyók — mindez a természet. De nemcsak ez. Természet a tájfun is, meg a tornádó, az árvíz, a szárazság s a hóförgeteg. A paradicsom is természet, meg a dzsungel is. A természet alma mater s vadállat egyszerre. «A természet ragadozó, fogai, körmei vértől vörösek.» Természet a szerencsétlen gazellára leső oroszlán s a bárányt darabokra tépő farkas is. A természet továbbá nem megkülönböztető. A szerencsétlenség — akárcsak az eső — egyformán hull az igazra és a gonoszra. A földrengés ledönti a templomot s a bűn házát egyaránt. A ciklon nem tér ki útjából, hogy a magukkal tehetetleneket, vagy a csecsemőket megkímélje. A dühöngő tűzvész elemészti mind a gonoszt, mind az ártatlant. A tenger viharában a szent és a bűnös együtt süllyednek el, az egyik imádkozva, a másik káromkodva. A természetet nem vezérlik erkölcsi elvek s ezért hidegvérűen közömbös mindenki iránt. A Vezúv és a Mont Pelée nem ismerik az irgalmat. A Fujiyama lehet istenség, de pogány isten, szenttelenül kegyetlen.

Amikor az orkán száz, kétségbeesetten menekülő hajót üldöz a nyílt tengeren s utólérván őket széjjelszakítja bordáikat s elszórja töredékeiket az óceánon, vagy a partra hánnya a roncsokat; amikor az elemek, a szél, a tenger, a tűz a pusztítás vad lázában törnek ki, mikor a tűzhányók megnyílnak s dühöngve tüzet okádnak magukból, amikor a föld megremeg s az erre következő vízómlások rajokban szívják az embereket az óceán gyomrába, mint ahogy a cápa nyeldeszi a halak tömegeit, a fegyelmetlen ember felkiált: «Hol van most a te Istened?» E kérdést továbbítom azokhoz, kiknek egyedüli istenük a természet. A rossz problémája eléggé zavarba ejti az Istenhívót is, az ateista számára azonban a világmindenség egyenesen dühöngő őrült.

Ha a természet az isten, akkor ez az isten isten és ördög egy személyben. Ha Istenről más kinyilatkoztatásunk, nem volna, mint az, amelyet a természettől meríthetünk akkor egyedül arra a következtetésre juthatnánk, hogy Isten szeszélyesebb s kegyetlenebb egy keleti zsarnoknál.

Akik a természetén kívül más Istent nem ismernek, azok eltanulták a természettől a kegyetlenséget. A régi spártaiak megölték a vakonszületett gyermeket, akárcsak a kutyakölyköket. A modern materialisták megfojtanák a gyengeelméjűeket, «oslerizálnák» az öregeket s a gyógyíthatatlan betegeket ciánkálival kezelnék, ha nem maradt volna fenn még ma is a világon egy teljességgel természetfölötti s misztikusan keresztény tradíciónak valamelyes utóhatása.

Darwin világosan látta «az erősebb fennmaradása» elvének logikai következményét. «A vad népeknél» — mondja — «a testileg, vagy szellemileg gyengéket rövid úton eltávolítják. Mi, civilizált emberek viszont minden tőlünk telhetőt elkövetünk, hogy e kiküszöbölési folyamatot megakadályoz-

zuk. Ennek következtében a társadalom gyöngé tagjai továbbterjesztik a maguk fajtáját. Aki megfigyelte a háziállatok tenyésztését, nem tagadhatja, hogy e körülmény nagy mértékben hátrányos az emberi nemre.»¹ Darwin azonban sohasem vesztette el a keresztény ember szívét. Ezért megvallja: «A szív tiltakozik a hideg ész követelménye ellen» s arra a naiv következtetésre jut, hogy «el kell viselnünk a kétségtelenül hátrányos következményeit annak, hogy a gyengék fennmaradnak: s tovább terjesztik a maguk fajtáját».

Nietzschének azonban már nem voltak ilyen aggályai. Volt bátorsága ahhoz, hogy következetes legyen. Nem ismervén más Istent a kegyetlen természetén kívül, tudatos szószólója volt a kegyetlenségnek s gúny tárgyává tette a könyörületet. Az ő szemében az irgalom volt a megbocsáthatatlan bűn. Mi Nietzschét őrültnek nevezzük s a hitetlenek között is sokan annak tartják. Ha azonban arra kérnénk őket, hogy e nézetüknek okát adják, a válasszal adósok maradnának. Ha nincs más Isten, csak a természet s a természet kegyetlen, akkor miért nincs igaza Nietzschének? Nietzsche gyöngeszívúsággal vádolja ateista evolúciós hitsorsosait s bebizonyítja róluk, hogy megkezdenek olyasmit, amit nem mernek befejezni.

Azok tehát, akik túladtak Istenen s a természetet tették helyébe, a világot egy szeszélyes úr kezébe adták át, aki váltakozva jó- és rosszakaratú. Hogyan remélhetik ezek a világ megmenekülését s — hogy Wells kifejezését használjuk — «a civilizáció megmentését», ha a felelőtlen s rosszakaratú természet bármely percben porrázúzhatja azt?

¹ Origin of Species 1874. kiad. 149. és 150. old.

III.

A természet ezenkívül nem nyújt elegendő alapot az erkölcsiség számára sem. A bölcselő, aki elveti Istent s csak a természetet ismeri el, alkothat ugyan etikai rendszert, de ha e rendszerét kizárólag arra alapozza, amit a természet-től lát, akkor az nagyon kegyetlen rendszer lesz. A természet nem szabad. Törvénye a szükségesség vasszabálya. Ilyen törvény mellett erkölcsiségnek nem lehet helye. Benjamin Kidd írja: «Mindama morálfilozófiai rendszerek, melyek a dolgok természetes rendjében akartak az emberi társadalom számára észszerű irányelveket találni, kénytelenek hiábavaló köröket írni le. Az átöröklési tanoknak, melyek átalakították a XIX. századbeli tudományt, első nagy szociális tanulságuk az, hogy a természetben nem találunk szankciókat az ember viselkedésére vonatkozólag. A természet, amint azt a létért való küzdelem interpretálja, nem ad irányelveket akár az erkölcsiség, akár a szociális haladás számára».¹

Ez okból mind az erkölcsiségnek, mind a szociális haladásnak a vallásra alapozottaknak kell lenniök, különben semmi alapjuk sem lesz. A valláson pedig nem holmi erejétől megfosztott «természetes» vallást értek, hanem hitet az Istenben s az Isten és ember közötti természetfölötti viszonyban. Azok a természettudósok és bölcselők tehát, akik elhagyták Istent s vagy semmit se tettek helyébe, vagy pedig a természetet, nagyon silány szolgálatot tettek az emberiségnek. Ha nincs Isten s helyét semmi sem foglalhatja el, nem lehet állandó és bizonyos erkölcsi rendszer sem.

Ha az erkölcsiség nem Istentől való, akkor emberi.

¹ Benjamin Kidd: Social Education, 64. old.

Ez esetben pedig nem egyéb szokásjognál, a szokások pedig úgy váltakoznak, mint a ruhák szabása. Minden nagy katasztrófa után, mint amilyen a világháború volt, az emberek nagy tömegei barbár, sőt ősvad szokásokhoz térnek vissza. Az emberek szívesen térnek «vissza a természethez». A civilizáció nem természetes, hanem természetfölötti. A gyilkosság és házasságtörés, a nőrablás s az erőszak, kegyetlenség és állatiasság minden formája természetes dolgok. Ha nincs Isten, csak a természet, akkor vissza kell térnünk a természethez — az állathoz az első adott alkalommal. Hogyan lehetne akkor állandó civilizációra még csak gondolni is? Ha valaki érthetetlennek tartja azt, hogy az aviatikus a földre zuhan, mikor gépének valami baja esik, az fejezheti ki csak meglepetését afelett, hogy az emberi nem, melyet a civilizáció magasra emelt, visszazuhan a természetbe, ha a civilizációnak egy küllője kicsúszik.

Az Istenhit eltüntetését nemcsak a rend fölborulása, hanem elégedetlenség is követi. S mégis azok, akik a hit eltörlésén fáradoznak, csodálkozást színlelnek akkor, amikor látják, hogy a világ nem érzi jól magát. Ha valaki elvonja a táplálékot egy embertől, csodálhatja-e, hogy az illető éhezik? Ha egy épület alól kihúzzák az alapot, olyan bámulnivaló dolog-e, hogy az egész összeomlik? Miért színlelnek tehát meglepetést s csalódást az emberek nyugtalan-sága s lelkiismeretlensége láttára azok, akik a vallást, a béke és megelégedés egyedüli forrását eltávolították az útból s elfeledtették az emberekkel az egyetlen jogos törvényhozót? Az ember szívében van egy üres hely, melyet csak Isten tölthet be. Szent Ágoston híres mondása: «A Magad számára teremtetél minket s nyugtalan a szívünk, míg Benned nyugtot nem talál», nem pusztán misztikus szókép, hanem elsőrangú lélektani igazság, melynek a tudálékosok

részéről való figyelmen kívül hagyása rejtély. Ezek az urak tudnak sok másodlagos jelentőségű dolgot, ismerik a közetek összetételét, a csillagoknak egymástól való távolságát, a tenger mélységét — az emberi szívről való ismeretük azonban a sekélyes tudatlansággal egyenlő. Ha ismernék az emberi szívet, visszahoznák Istent, ha csak azért is, hogy az ember megelégedjék. Ha Istent vissza nem hozzák nekik, az emberek darabokra fogják tépni a világot.

Mindez azonban úgy hangzik, mintha a filozófusoknak sikerült volna száműzniök Istent e földről. Ha így állana a dolog, volna okuk a kétségbeesésre. Valójában azonban erre okuk nincsen, mert e munkájuk sohasem fog sikerülni.

Az emberiség sohasem fogja Istent elhagyni. Az ember „megrögzötten misztikus”, gyógyíthatatlanul vallásos. Az ateizmus vagy színlelés, vagy aberráció. Maga az emberi nem sohasem lesz ateista. Az emberre nagy általánosságban oly csekély benyomást tesznek az ateista filozófusok aprólékos részletességgel kiagyalt teóriái, mint a kémikusok ama ígérete, hogy a világot ételpótlékokkal fogják táplálni. Mikor a fűrészpör elfogadható helyettesítője lesz a húsnak, mikor papírmásé fogja a gránit helyét betölteni, mikor a márványszobor hússá és vérré lesz, akkor és csak akkor fogja a filozófia a vallást s a természet az Istent pótolni.

A filozófia lehet nagyon szép dolog. Nem mondhat azonban ellene az egész emberiség örök bölcseségének. Az emberiség néha cselekedhet ostobaságokat, intuíciói azonban több igényt tarthatnak a csalhatatlanságra, mint egyes intellektuelek folytonosan váltakozó nézetei. Benjamin Kidd, aki oly világosan látta, hogy a természet (melyet ő Darwin szellemében értelmezett) nem nyújt alapot a vallás és erkölcs számára, feladta a vallást és erkölcsöt. Holott

jobban tette volna, ha inkább Darwint adja fel. Szerencsére azonban, bár a filozófusok — saját kárukra — néha vakon követik a természettudósokat, az emberiség viszont nem megy ész nélkül a filozófusok után. Ha az egész emberi nem — vagy akárcsak annak nagy többsége is — elfogadná az ateista bölcselet mindent elpusztító tagadását, a civilizáció valóban összeomlana s romokban maradna. Mikor azonban e bölcselet arra igyekszik tanítani az embereket, hogy nincs Isten, nincs jó és nincs rossz, az emberek ki-nevetik azt s továbbra is hisznek Istenben meg az erkölcsi törvényben s így a világ megmenekül.

IV.

Nem elégedvén meg Isten tagadásával, a materialisztikus evolúció hívei tagadásba vették az emberi lelket is. Úgy látszik, hogy már «lelkünket sem mondhatjuk magunkénak», közösen birtokoljuk azt az oktan állatokkal. Semmi kizárólag emberi nincs bennünk. A test és a lélek is csak állat. Kárpótulásul lelkünk elvesztéseért megkaptuk a meglehetősen kétes értékű kiváltságot, hogy a majmokat testvéreinknek nevezhetjük, tarthatjuk az atyafiságot az undok páviánnal, a támolygó elefánttal, a groteszk vízilóval — s a hiéna, vaddisznó, görény meg a csörgőkígyó őseit a magunkéinak nevezhetjük. Ó édes jutalom!

Legyen szabad ismételnem, hogy itt elsősorban nem e visszataszító elmélet helyes vagy helytelen voltával foglalkozom; csupán a következményei azok, amik e helyen érdekelnek. Kétségtelenül meglepő dolog, hogy eme újfajta üdvrend prófétái elvárják az embertől, hogy ismerjen el erkölcsi törvényeket, miután megmagyarázták neki, hogy nem különbözik az állattól; hogy magasfokú lelki tökéletes-

séget követelnek tőle, miután megtanították arra, hogy nincs lelke. Ha mi, akik hisszük, hogy az ember Isten gyermeke, zavarba jövünk az ember állatiasságának láttára, ebben nincsen semmi különös. De hogyan ütközhetik meg az ember állatiasságán az, aki az embert pusztá állatnak tekinti? Ha valaki meggyilkolja testvérét, miért emeli borzalommal az égre kezeit az, aki azt tanítja, hogy a szegény nyavalyás csak állat? Hát a tigrist hibáztatják-e azért, mert gyilkol? Ha az ember természete nem különbözik a sertésétől, lehet-e megbotráncozni azon, hogy a sárban hentereg? Ha egytestvérek vagyunk a kígyóval, akkor miért bántsuk a hitszegőt? Ugyan mi értelme van a nagyképű erkölcsi méltatlankodásnak az emberrel szemben, ha szabad akaratunk nincsen, ha az ész csak ösztön, a lelkiismeret mesterséges úton szerzett dolog, az erkölcsi törvény csak a szokásokkal való egyezés s a bűn épúgy független akaratunktól, mint a diaphragma összehúzódása, vagy a szívverés? Ha az ember csak állat, akkor a világ nem egyéb őserdőnél s miért ne uralkodnék akkor benne a dzsungel törvénye? A Schrecklichkeit első képviselője nem Von Kluck volt, avagy Dzsinghiz khán, hanem az oroszán az ősvadonban. Ha az ember természetére nézve nem különbözik az oroszántól, akkor nem lehet beszélni embertelenségről. Ha az emberi lények csak vadállatok, akkor emberiség és bestialitás azonos fogalmak. Ugyancsak, ha a materialisztikus evolúció híveinek igazuk van, akkor a háborúskodás az ember természetes állapota s a béke csak arra való, hogy közbe-közbe kissé lélezgethez juthassunk. S mégis, olyan emberek, mint H. G. Wells, egyik könyvükben azt bizonyítgatják, hogy vadállatok vagyunk, a másokban pedig hibáztatnak azért, hogy verekedünk egymással. Siráncoznak, hogy a civilizáció múlófélben van. Hát miért ne omolna össze? Ha csak álla-

tok vagyunk, miért ne volna szabad kibújnunk a civilizáció korlátai alól, félredobnunk a mesterséges megszorításokat s ismét azokká lennünk, amik kezdetben, eredetileg voltunk? A ketrecbe zárt vadállat üvölt az őserdő után, ha «a vadon hívását» hallja. Ostorral, hegyes vasrudakkal rákényszeríthetik, hogy a cirkusz porondjára lépjen s ott különféle mutatványokat adjon elő. De lehet-e bűnül feltróni neki, ha egyszer fellázad s megöli idomítóját? Miért ne lázadna fel a ketrec és cirkuszporond «civilizált» élete ellen?

Hasonlóképpen, miért ne térhetne az ember is — ha lelke nincsen — vissza a természethez? Ha a civilizáció nem egyéb a vasrúd szűrő hegyénél s az ostor pattogásánál, ha az emberi társadalomban való viselkedésünk lényegében nem különbözik a ketrecben való labdaforgatástól, vagy a papiroskarikákon át való ugráندozástól, miért ne hagyhatnánk abba e nevetséges mutatványokat s ne térhetnénk vissza a dzsungel szeretett szabadságához? Darwin nem látta át e kérdés értelmét, ellenben Freud igen. Ha a Freud-féle nézet (amely materialista szempontból egészen logikus) általánossá lesz, akkor nem fogunk félni a civilizáció összeomlásától. Ellenkezőleg, örülni fogunk neki. Miért dühöngenek tehát akkor a modern próféták oly hevesen ellenünk, szegény, őserdőből kivonszolt vadállatok ellen? Ha nincs lelkünk, mit várhatnak tőlünk? Ha nincs Isten, miért erőlködünk, hogy életünk Isten gyermekeihez méltó legyen?

V.

Azok, akik elvették tőlünk lelkünket, elrabolták tőlünk az eget is. Ennek helyébe utópiákkal szolgálnak. Ezek az utópiák azonban mindig csak ezer év múlva lesznek esedékesek, vagy, ha velünk egykorúak, akkor egy más planétán

találhatók fel. Mikor Mr. Wells Barnstaple-t és társait korunkbeli utópisztikus világba akarta bevezetni, kénytelen volt őket egy deus ex machina-ötlet segítségével eltávolítani a mi bolygónkról. Legújabb álomországát olyan távoli időpontra teszi, hogy már nem is használja a keresztény időszámítást, de mindenesetre legalább kétezer év választja el azt napjainktól. Ez bizony gyenge vigasz azok számára, akik feladták a hitet a tényleges túlvilági életben. Ha most nincs mennyországunk, akkor sohasem lesz. A távoli, képzeletbeli mesevilág nagyon silány pótléka az igazi, örök üdvösségnek.

Keresztény embert, kinek e siralomvölgyében egyetlen igaz reménye az eljövendő boldog, tökéletes élet, nagyon hidegen hagy a képzeletbeli, földi mennyország, itt — vagy a Marson. Az ilyesmiről szóló látomásokat legfeljebb úgy olvassa, mint bármely más regényt, szórakozásul, hogy egy pillanatra a valóságról megfeledkezzék. Mindenki tudja azonban, hogy az utópia valósága a délibábéval egyenlő s hogy a Wells-féle utópia csupán mellékterméke egy olyan ember agyvelejének, aki néha próbál ugyan komolyan írni, de aki — pályatévészett költő letére — az erőlködést nagyon nehéznek találja s így kénytelen visszatérni a képzeletbeli dolgokhoz. Következetes pesszimisták, mint Bertrand Russell, tisztában vannak ezzel. Éppen ezért következetes pesszimisták — legalább is papíron. Szerintük Mr. Wells csupán gyermek, aki épúgy bolondítja magát egy mitológikus utópiával, mint mások mitológikus mennyországgal. «Az ember» — mondja Mr. Russell¹ — «okozata olyan okoknak, melyek nem látják előre az általuk létrehozandó eredményt. Reményei és aggodalmai, vonzalmai s vélekedései

¹ «A Freeman's Worship», a *Mysticism and Other Essays*-ben, Longmans, 1918.

az atomok véletlen alakulásának következményei. Semmi tűz, semmi hősiesség, az érzés, vagy gondolat semmiféle intenzitása sem képes az egyén életét a síron túl is megőrizni. A különböző korszakok minden munkája, minden önfeláldozás, lelkesedés, a delelőjén álló lángész minden tündöklése megsemmisülésre van ítélve naprendszerünk nagyszerű halála alkalmával. Az emberi teljesítmények egész épületét egykor maguk alá fogják temetni az összeomló világegyetem romjai.» Ez a logikus következménye annak az elméletnek, mely a túlvilági életet tagadásba veszi.

VI.

A «modernek» végül Krisztustól is igyekeznek megszabadulni. Akárcsak a szanhedrin, ítéletet tartanak fölötté s elégtelennek találják. Vagy, ha nem ítélik el egyenesen, igyekeznek őt nemlevőnek tekinteni. Kihagyják Krisztust a világ ügyeiből. Civilizációnkat még mindig kereszténynek nevezik ugyan, aminthogy az tényleg bizonyos keresztény alapelvekre épült, azonban e határozottan keresztény tanok alkalmazása az üzleti életben, igazságszolgáltatásban s a népek egymáshoz való viszonyában igen csekély, vagy semmi. A krisztusi tanoknak egy képviselőjét sem hívták meg például a világháborút befejező béketárgyalásokra, vagy amikor azokat a szerződéseket kötötték, melyeknek a jövő háború megakadályozása lett volna a céljuk. Nem elég, hogy Krisztus helytartóját mellőzték Versailles-ban, nem elég, hogy senkiről sem vettek tudomást, aki igényt tart arra, hogy a keresztény hagyományok képviselőjének tartsa magát, hanem nyilvánvalóan még csak eszébe se jutott senkinek sem a tárgyalások közben (nem vévén ki az idealista Wilson urat sem), hogy ez alkalommal a keresztényi elvek

figyelembevételét ajánlja az ott tényleg uralkodott pogány eszmék és szempontok helyett. Az olyan sajátosan keresztény erénynek, mint a bántalmak megbocsátása, avagy az olyan megkülönböztetően keresztényi érületnek, mint a legyőzöttek iránti könyörület, még pusztá megemlézése is gúnyos visszautasításra talált volna e békecsinálók részéről.

A delegáció tagjait inkább a Shylock szelleme fűtötte át, mint a Portiáé. E szavak: «Mi irgalomért imádkozunk s ugyanezen imádság arra tanít minket, hogy mi is irgalmas-ságot cselekedjünk», a legnagyobb mértékben ingerlően hatottak volna rájuk. Ehelyett heteken át jóvátételekről, kártalanításokról meg mandátumokról beszéltek, míg a világ darabokra tört lábaik alatt. Legsúlyosabb érvük az «igazság» volt, amint hogy valóban az igazsághoz mindenkinek joga van, ámbar Portia ismét emlékezetükbe idézhette volna, hogy «a szigorú igazság szerint senki közülünk meg nem látná az üdvösséget», de a tárgyalások egész folyamán soha nem hangzott el *egyetlen* szó sem az irgalom és bocsánat érdekében. Krisztus szavai: «Bocsáss meg nekik, mert nem tudják, mit cselekesznek», nem találtak náluk visszhangra. Értsük meg, e helyen nem vezetnek politikai megfontolások. Pusztán megállapítom a tényt, hogy e békekonferencia távol állott a kereszténység szellemétől, hogy az Krisztusnak s a könyörületesség evangéliumának figyelmen kívül hagyásával ment végbe. S állítom, hogy a nemzetek egymásközi ügyeit sohasem fogják kielégítő módon irányítani, amíg Krisztust meg nem hívják a diplomataák asztalához — ha ugyan az ilyen jelenet nem látszanék groteszkül lehetetlennek.

Hiszen még ma is aligha tartanák beszámíthatónak azt, aki a nemzetközi nézeteltérések megoldására a hegyi beszédet, a főparancsolatot, vagy az evangéliumok szellemét

ajánlaná. Meggyőződéses keresztények is szépen hangzó érveket hoznak fel az ellen, hogy a kereszténységnek legyen valami köze a szerződések kötéséhez — holott valójában csak a hegyi beszédnek gyakorlati alkalmazásától félnek. Ami a diplomatakat illeti, azok Krisztust képzelődőnek tartják. Mikor egy szelíd és békeszerető pogány, Ghandi mahatma megkísérelte követni Krisztus szavait: «Ne álljatok ellen a rossznak, hanem győzzétek le a rosszat jóval», egy «keresztény» nemzet késedelem nélkül börtönbe dugta. Ha élne napjainkban a gyakorlati kereszténységnek egy Ghandinál felvilágosodottabb s jobban tájékozott képviselője, mondjuk például, egy assisi Szent Ferenc s ez szólna a királyokhoz, diplomatakhöz és kongresszusokhoz, nem bánnának vele különben, mint a jóakarátú hinduval. Vegyük például, hogy járt a pápa, a kereszténység hagyományos vezetője. Mikor a világháború alatt, a szentatya néhány, az evangéliumi elvekre alapozott békeindítványt tett közzé, én részemről annyira csodáltam az azokban megnyilatkozó bölcseséget, hogy biztosra vettem, hogy a népek vezetői annakidején minden bizonnyal meghívják majd a pápát, vagy képviselőjét, legyen segítségükre a békekötésnél. Később, mikor a versailles-i komédia már javában tartott, be kellett látnom, hogy túlságosan optimista voltam, hogy a pápát igenis ignorálták, de meg volt az a szomorú elégtételelem, hogy megállapíthattam: «Igen a pápának kiadták az útját, de nézze meg akárki, mi lett a konferenciájukból!»

Ám, ha nem volt illendő és bölcs dolog kizárni a pápát — s a világ összes többi erkölcsi vezetőit — egy olyan gyülekezetből, melynek célja lett volna az összetört civilizáció rehabilitálása, tiszta örültség kizárni Krisztust nemcsak az ilyen tárgyalásokból, hanem a nemzetek ügyei-

ben való minden részvételtől. Általánosan ismert Holman Hunt festménye, amely Krisztust ábrázolja, amint egy ház előtt a sötétben áll, lámpással kezében s a kép aláírása: «Íme az ajtónál állok és zörgetek».

Mi, akiknek a Krisztusén kívül semmi más bölcseségben sincs bizodalmunk, szeretnénk így szólni a bölcselőkhez, államférfiakhoz és diplomatákhoz: «Engedjétek be Őt! Hiszen azt zárjátok ki, aki egyedül menthet meg benneteket». Mikor Dantét meghívták, hogy térjen vissza Firenzébe száműzetése után, büszkesége nem engedte, hogy elfogadja a meghívást. Krisztus azonban, jóllehet e világ vezetői kizárták őt e világ ügyeiből, szívesen visszajön, ha hívják őt. Ha azonban ezt elmulasztják, a civilizáció összeomlásáról szóló saját jövődöléseik teljességbe fognak menni. Krisztus, vagy a kaosz.

TARTALOM.

	Oldal
George Benard Shaw	5
H. G. Wells	24
Sigmund Freud	48
Conan Doyle	66
Friedrich Nietzsche	87
Ernst Haeckel	103
Mark Twain	124
Anatole France	144
A pogányság feltámadása	168
Krisztus, vagy a kaosz	180
